

T.C.

SİİRT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ŞEYH FETHULLAH VERKÂNİSÎ VE MENASİKU'L HACC
VE'L-UMRE ADLI ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ**

Nurullah ÖZCAN

SİİRT - 2020

T.C.
SİİRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ŞEYH FETHULLAH VERKÂNİSÎ VE MENASİKU'L-HACC
VE'L-UMRE ADLI ESERİNİN TAHKİK VE TAHLİLİ**

Nurullah ÖZCAN

Danışman
Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU

SİİRT - 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siirt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Şeyh Fethullah Verkânîsî ve Menâsiku'l-Hacc ve'l-Umre Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

05/02/2020
Nurullah ÖZCAN

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU danışmanlığında, Nurullah ÖZCAN tarafından hazırlanan bu çalışma 05/02/2020 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalında **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU

İmza:

Jüri.Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Necmettin GÜNEY

İmza:

Jüri.Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

05.02.2020

İmza
Doç. Dr. Veysel OKCU
Adı ve Soyadı
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
I. KONUNUN MAHİYETİ VE SINIRLARI	1
II. KONUNUN ÖNEMİ.....	1
III. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	1
IV- ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM**ŞEYHFETHULLAH VERKÂNİSÎ, HAYATI VE ESERLERİ**

1.1. HAYATI.....	6
1.1.1. İsmi, Doğumu ve Nisbesi	6
1.1.2. İlim Tahsili.....	8
1.1.2.1. Talebelik Dönemi	8
1.1.2.2. Tedrisat ve İrşat Dönemi	8
1.1.3. Hocaları	11
1.1.4. Talebeleri	17
1.2. İlmi kişiliği	21
1.2.1. Fıkhi yönü.....	23
1.3. Ahlaki kişiliği ve Sünnet-i Seniyye'ye bağlılığı	25
1.4. Vefatı.....	26
1.5. Ailesi	28
1.5.1. Eşleri.....	28
1.5.2. Çocukları	28
1.6. ESERLERİ	32
1.6.1. Mektûbât.....	32

1.6.2. El-Kufru ve'l-Kebâir	32
1.6.3. Adabu't-tarikati'n-Nakşibendiyye	32
1.6.4. Nubzetun min kelimati'ş-Şeyh Abdurrahman et-Tağî	33
1.6.5. Akidetu'ş-Şeyh Fethullah	33
1.6.6. Ed-Dureru'l-Fethiyyefi'l-Avâmili'n-Nahviyye	33
1.6.7. Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre	34

İKİNCİ BÖLÜM

MENASİKU'L-HACC VE'L-UMRE ADLI ESERİN TAHLİLİ

2.1. ESERİN İSMİ.....	35
2.2. ESERİN YAZMA NÜSHALARI	37
2.2.1. “ن” Nüshası.....	37
2.2.2. “س” Nüshası.....	38
2.2.3. ESERİN ŞERHİ.....	39
2.2.4. ESERİN MÜELLİFE AİDİYETİ.....	40
2.2.5. ESERİN KAYNAKLARI.....	42
2.2.6. ESERDE İZLENEN YÖNTEM.....	51
2.2.7. El-İdâh ile farklılıkları:	51
2.2.8. ESERİN MUHTEVASI	52
2.2.9. ESERDE GEÇEN TEMEL KAVRAMLAR.....	53
SONUÇ	66
KAYNAKÇA.....	68
İNTERNET SİTELERİ.....	71
SÖZLÜ KAYNAKLAR.....	71
ÖZGEÇMİŞ	72

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MENASİKU'L-HACC VE'L-UMRE ADLI ESERİN TAHKİKİ

ÖZET

Şeyh Fethullah Verkanisi ve Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili

Başkan (Tez Danışmanı) : Doç Dr. Adnan MEMDUHOĞLU

Jüri. Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Necmettin GÜNEY

Jüri. Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖZCAN

Sayfa Toplamı: 150

Bu çalışma, günümüzde halen ilim ve irfan yuvası olarak bölgeye hizmetlerde bulunmaya devam eden Ohin Medrese ve dergâhının kurucusu Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin (v.1317/1899) ilmi hayatı ve *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eserinin tahkik ve tahlili'nden ibaret bir çalışmadır.

Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, Osmanlı devletinin son yüzyılında şark bölgesinde hayatını idame ettirmiş ilmi bir şahsiyet, kalemi güçlü meşhur bir âlimdir. El-Verkânîsî, fıkıh alanındaki yetkinliğinin yanında yaşadığı bölge itibarıyla muasırlarının pek yapmadığı, günümüze ulaşan ve ulaşmayan bir sürü eser kaleme almış, bu konuda sonraki nesillere ilham kaynağı olmuş ve eser yazma geleneği kendisinden sonra da devam etmiştir. Ohin Kütüphanesini el yazma eser zengini ilmi bir mekân haline getirmiştir. Adı geçen Kütüphanedeki nadide eserlerden biri de, Şeyh Fethullah'ın fıkıh ilminin önemli bahislerinden Hac ve Umre menasik'i konusundaki telifidir. Eser, kendisine has üslubu, kısa net ve öz oluşu bakımından önemlidir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin ilmi hayatına, üstat, talebe eserlerine değinilmiştir. İkinci bölümünde eserin tahkikinde esas alınan nüshalar ve özellikleri, eserin ismi, müellife aidiyeti ve kaynakları, eserin içeriği ve yöntemi, eserde geçen kavramlar gibi başlıklar altında eserin tahlili yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eserin tahkiki yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, Menasik, Hac, Umre.

ABSTRACT

The Analysis and Analysis of His Work named Sheikh Fethullah Verkanisi and Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre

Chairman (Thesis Consultant) : Associate Prof. Adnan MEMDUHOĞLU
jury member Assistan Prof. Necmettin GÜNEY
jury member Assistan Prof. Abdullah ÖZCAN

Page total: 150

This study is an investigation on Sheikh Fethullah's scientific life, the founder of Ohin Madrasah which has been continuing to serve as a school of discipline, and on his work called "Manasik al-Hajj wa al-Umrah."

Sheikh Fethullah Warqanisi is a scholar who lived during the last century of Ottoman Empire in the east of the country, and is a famous educational writer. Besides his competence on Islamic Law, al Warqanisi wrote many extant and nonextant works, that most of his contemporaries could not manage considering the region, he also became a source of inspiration for future generations by these works. This precedent continued after him and turned the Library of Ohin into a place of education which was abundant of manuscripts. One of his precious works in the library mentioned above is a compilation about tasks of "Umrah and Hajj" that considered as an important subject among Sheikh Fethullah's disciplines of Islamic Law. The work is significant in terms of its specific style and brief explanations on it.

In this work, after briefly mentioning Sheikh Fethullah's scientific life, mentors, students and works; some subject are investigated under basic titles such as; samples predicated upon investigation of the work and features of these samples, name of the work, author's ownership and sources, context and method of the work. As for the in the third and last chapter, the work named Menasiku'l Hajj has been investigated.

KISALTMALAR

a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen madde
b.:	İbn, bin
bkz.:	Bakınız
c.:	Cilt
DİA:	TDV İslâm Ansiklopedisi
h.:	Hicrî
haz.:	Hazırlayan
İSAM:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
İst.:	İstinsah
Ktp.:	Kütüphane
m.:	Miladî
md.:	Maddesi
mkl.:	Makale
müst.:	Müstensih
İTNES.:	İsam Tahkikli Neşir Esasları
v.:	Vefat
s.:	Sayfa
thk.:	Tahkik eden
Hz.:	Hazret, Hazretleri
Ş.:	Şeyh
Sy.:	sayı

ÖNSÖZ

Peygamber Efendimiz'in risaletinden beridir bir müslümanın sosyo kültürel hayatı ve günlük yaşantısının her anında en çok ihtiyaç duyup alakadar olduğu bilim dalı fıkıh bilgisidir. Günümüzdeki modern kullanımıyla İslam Hukuku'nun esaslarından biri, Hac ve Umre' yolculuğundaki menasik ve temel esaslardır. Bu kutsal ve manevi yolculuğu gerçekleştiren veya bunu isteyen her bir müslümanın en çok arzu ettiği şey, şekli ve bedeni bir ibadet olan bu menasiki en doğru ve eksiksiz bir şekilde eda edebilmektir.

Hemen her fıkıh kitabında uzun veya kısa bir şekilde menasik konusu işlendiği gibi, bağımsız olarak sadece bu konuda tafsilatlı ve uzun eserler de telif edilmiştir. Nevevi'nin (v. 676/1277) *el-İdâh*'ı da bu meyanda yazılmış, ayrıntılı ve imtiyazlı eserlerden biridir. Tezimiz çerçevesinde tahkikini yaptığımız *Menasikü'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eser, Nevevi'nin *el-İdâh*'ının bir nevi ihtisar edilmiş ve başka kaynaklardan bilgilerle de harmanlanmış hâlidir. *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre*, ayrıntılı münakaşa ve ihtilaflara girmeden en sahih bilgiyi veciz ifadelerle ele alan kıymetli bir eserdir.

Eserin müellifi Şeyh Fethullah el-Verkânîsî Osmanlı Devleti'nin son dönem meşhur tasavvuf büyüklerinden ve şer'i ilimlerde mümtaz bir yer edinmiş âlimlerindendir. Şeyh Fethullah, güçlü bir kaleme sahip olmuş ve özellikle İslam hukukundaki bilgeliği ile şöhreti uzak diyarlara ulaşmıştır. Hakkında bazı araştırmalar yapılmış ise de bu çalışmalar kısa makalelerden öteye geçememiş ve bizce yetersiz kalmıştır. Hâsıl olan bu eksikliği giderme babından Şeyh Fethullah ve *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* telifini çalışmamıza konu etme gerekliliği hissettik. Bu değerli şahsiyet ve eserini, ilim dünyasına takdim etmenin önemli bir hizmet olacağının kanaatini taşıyoruz.

Uzun süren bu çalışmamız boyunca yüksek alan tecrübelerinden ve derin akademik bilgilerinden her daim faydalandığım, nimetini gördüğüm, tez çalışmamda ve yazımın gerçekleşmesinde büyük katkıları bulunan tez danışmanım ve hocam Doç. Dr. Adnan MEMDUHOĞLU'na en derin saygılarımı arz ediyorum. Lisansüstü eğitimimin ders aşamasından tez döneminin sonuna kadar bize engin tecrübelerini aktaran İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Öğretim Üyeleri Dr. Atia ADLAN, Dr. Hamit SEVGİLİ, Dr. Mehmet Macit SEVGİLİ hocalarım ve Araştırma Görevlisi Nurettin YILDIRIM hocama sonsuz teşekkürlerimi bildiriyorum. Bana akamedik hayatı sevdiren, beni bu konuda teşvik eden, maddi-manevi desteklerini esirgemeyen, Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tef-

sir Anabilim Dalı Öğretim Üyeleri Dr. Abdullah ÖZCAN ve Dr. Esat ÖZCAN büyüklere, saygı ve şükranlarımı sunuyorum. Beni yetiştiren ve bu günlere getiren annemi ve babamı, manevi terbiyelerini her zaman benliğimde taşıyacağım, başta on yılımı tedrisat halkasında geçirmekten iftihar duyduğum Seyda Molla Bedrettin SANCAR hocam ve diğer bütün hocalarımı hürmetle yâd ediyorum.

Ayrıca eserin tahkikine izin verip her zaman yardımcı olmaya çalışan müellif Ş. Fethullah el-Verkânî'sinin torunları, başta Ş. Mesud TÜREL, Ş. Fethullah AYTE, Ş. Nur Muhammed TÜREL ve Ş. Salim AYTE olmak üzere bütün aile fertlerine minnetlerimi sunuyorum. Ahiren benim cefamı çeken, her türlü sıkıntıma katlanan, ama hiç yılmadan bana yardımcı olmaya çalışan kıymetli eşim ve sevgili çocuklarıma muhabbetlerimi bildiriyorum

Nurullah Özcan

Siirt, 2020

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılın Osmanlısında, fıkhi derinliği muasırlarının takdirini kazanmış, şark bölgesinin önemli siması ve kıymetli âlimlerinden birisi Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'dir. El-Verkânîsî, ilimleriyle nam salmış çok meşhur ve önemli şahsiyetlerin yanında iyi bir eğitim görmüş, güçlü bir tahsil dönemi geçirmiştir. Talebelik döneminin ardından bölgedeki birçok medresedemüdrerislik yapmış ve nice talebeler yetiştirmiştir. Bu tedrisat yıllarında Şeyh Abdurrahman Taği ile tanışıp tasavvufa girmiş ve ona intisap etmiştir.

Tasavvufi yönünün yanında ilmi kişiliği ile de şöhret bulmuş Şeyh Fethullah, Arapça gramer ve diğer alet ilimlerinde eser telif edecek kadar mahir olmasına rağmen asıl meziyeti, şer'i ilimlere olan vukufiyet'i ve özellikle fıkhıdaki yetkin konumudur. el-Verkanîsî'nin şer'i ilimlerdeki bu mümtaz yönünün yanında, hayatını idame ettirdiği dönemin durgun telif anlayışının tersine güçlü bir yazma eğilimi göstermiş ve bilinen-bilinmeyen, bulunan-bulunmayan nice eserler telif etmiştir. Şeyh Fethullah'ın bu yönü, onu muasırları olan âlimler arasında ayrıcalıklı bir konuma getirmiş ve çağdaşları tarafından çokça iltifatlara mazhar olmuştur.

Şeyh Fethullah, kısa sayılabilecek yaşamında bir tarikat şeyhi olarak yaşadığı coğrafyaya irşat ve hikmet yayarken, mahir bir fıkıhçı olarak kendisine yöneltilen nice şer'i mesele hakkında fetvalar vermiş, müşkülleri çözüme kavuşturmuş, bir müdreris ve müellifolarak da çok sayıda talebe yetiştirmiş ve güzide eserler kaleme almıştır. Bu eserlerin en önemlilerinden birisi, İslam fıkhının temel esaslarından Hac ve Umre ibadetini konu edinen *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre*'dir. Şâfiî mezhebi ve diğer mezheplerin en mutemet kaynaklarına dayandırılarak telif edilen *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* kitabı, hac veya umre farızası ile ilgilenen, bu ilme az-buçuk vukufiyeti olan her bir kişinin yanı başında bulunması gereken pek güzel bir eserdir.

I. KONUNUN MAHİYETİ VE SINIRLARI

Bu çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm, eserin müellifi Şeyh Fethullah el-Verkânisî'yi tanıttığımız ve çok teferruatlı bir şekilde ele aldığımız dirase: “eser ve müellif hakkında bilgi” kısmını içermektedir. Bu kısım da, iki alt kısma ayrılmış olup birinci kısımda müellifin hayatı, ilim merhaleleri, hocaları, talebeleri, ilmi ve ahlaki kişiliği ve ailesi ele alınmıştır. İkinci kısımda ise Şeyh Fethullah'ın eserlerinden bahsedilmiş ve detaylı bir şekilde eserleri sırayla tanıtılmıştır.

İkinci bölümde *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eserin metodolojik yönden tahlili yapılmıştır. Bu kısımda önce eserin metin nüshaları ve şerhi tanıtılmış, ardından eserin müellife aidiyeti, kaynakları ve yönteminden bahsedilmiş, son olarak da eserin muhtevası ve içinde geçen temel kavramlar detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise ilmi kaidelere uygun şekilde eserin tahkiki yapılmıştır. Çalışmamızın bu kısmı, tamamen Arapça olup genel olarak İSAM tahkik esasları kılavuz edinilmiştir.

II. KONUNUN ÖNEMİ

Şeyh Fethullah el-Verkânisî, aile efradı tarafından halen ilim ve irşat faaliyetlerinin idame ettirildiği Ohin medresesi ve dergâhının kurucusudur. El-Verkânisî, tasavvuf-taki yüksek kişiliğinin yanında, ilmi derinliği ve özellikle fıkhıdaki yetkinliği ile takdire şayan bir şahsiyettir. Bunun yanında fıkıh kitaplarının hemen hepsinde Hac ve Umre bahisleri olmasına rağmen dönemin ilim camiasında Şeyh Fethullah el-Verkânisî'nin yaptığı gibi hac ve umre'nin ezkar ve menasiklerini veciz bir şekilde ve müstakil olarak bir araya getirmek pek rastlanmayan bir durumdur. Bu durum da eseri önemli kılmaktadır. Ayrıca eserin, Şafiî fıkhında önemli bir yere sahip, hac ve umre konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alan Nevevî'nin *el-İdah* adlı eserinin bir nevi muhtasarı olması da esere ayrı bir değer katmaktadır. Bütün bu sebeplerden dolayı söz konusu eseri çalışmamıza konu edip, ilim dünyasına kazandırmakta fayda gördük.

III. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Çalışmamızda genel olarak İsam Tahkikli Neşir Esasları'na (İTNES) bağlı kaldık. Yine de eserin özgün olduğunu düşündüğümüz bazı yönlerinden ve buna bağlı olarak uygulamış olduğumuz bazı farklı yöntemleri de örneklerle izah etmeye çalıştık.

Çalışmamızda, Ohin Kütüphanesi ve elimizin altındaki kaynaklardan, ziyaretlerimiz vasıtasıyla aile fertleri ve diğer mensuplarıyla yaptığımız kişisel görüşmelerden yola çıkarak müellifi tanıtmaya ve eserini tahlil ve tahkik etmeye çalıştık.

Araştırmalarımız sonucunda esere ait birçok nüshanın olduğunu öğrendik. Ama yoğun uğraşlarımıza rağmen, müellif nüshasına ulaşamadık. Bölgeyi birkaç kez ziyaret etmemize rağmen varlıklarını bildiğimiz halde müellifin oğlunun nüshası dâhil diğer eski tarihli nüshalara da erişemeyip ancak yakın tarihte yazılmış iki nüshaya ulaştık. Ayrıca eser üzerine yazılmış bir şerhe de ulaşip onu da bir nüsha şeklinde değerlendirdik.

Çalışmamızda “tercih yöntemini” benimseyip seçmeci yaklaşımı uygun gördük. Bunun için yazımda herhangi bir nüshayı esas almadık. Bu şekilde metnin aslını bozmadan, müellifin elinden çıkan nüshaya en yakın metni ortaya çıkarmaya çalıştık. Müstensihlerin baş harfleri olan (ن) ve (س) harflerinin nüsha rumuzu olarak kullandık. Şerhe mündemiç olan nüsha için ise (ش) rumuzunu kullandık. Metinde müellifin kendi oluşturduğu başlıklara ek olarak uygun gördüğümüz yerlerde paragrafların siyakına uyacak başlıklar ekledik ve bu başlıkları köşeli parantez içinde gösterdik. Tüm başlıkları numaralandırdık.

Yazımda çağdaş imla kurallarını esas aldık. Bu manada müstensihlerin yapmış olduğu hataları düzelttik. Örneğin موالاة و صلاة kelimelerinin yazılışı ve mehmuz kelimelerdeki hemzenin yazılışında müstensihlerin yazdıklarına değil çağdaş imla kurallarına uyduk. Aşırıya kaçmadan, gerekli gördüğümüz yerlerde harekeler ekledik. Nüshalar arasındaki farklılıklardan kanaatimizce en doğru olanı tercih ederek diğerini nüsha farkı olarak dipnotta gösterdik. Müstensih tarafından sehven yanlış yazılmış ve daha sonra üstü çizilerek aynı satırda veya hamışte tashih edilmiş kelime ve cümlelerin tashihli halini metinde yazdık. Dipnotta bu duruma ayrıca işaret etmedik. Ayrıca gerekli yerlerde noktalama işaretleri de kullanarak metni daha anlaşılır ve daha okunaklı hale getirmeye çalıştık.

Metinde geçen ayetlerin tahricini metnin içinde yaptık. Hadislerin tahricini ise dipnotta yaptık. Bunların dışında metnin çeşitli yerlerinde geçen dua ve diğer ifadelerin kaynaklarını araştırıp dipnotta yazdık. Müellifin kullandığı fihhi terimleri mümkün mer- tebe izah etmeye çalıştık. Metinde iktibas edilen hadis ve şiirleri, metinde geçtiği kada-

rıyla verip dipnotta tamamını yazarak tahrir ve kaynaklandırmasını yaptık. Ayrıca herhangi bir kaynaktan alıntı yapılmış ise, mezkûr kaynağı bulmaya çalışarak bunu dipnot-tazikrettik.

IV- ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmamızda yararlandığımız başlıca eser ve kaynaklarımız şunlardır.

1. Zeylu'l-Menasiki'l-Fethiyye,

Molla Nasruddin el-İlvizi (v. 2003/1424) el Mardini'nin, tahkik ettiğimiz *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* eseri üzerine yazdığı bir şerhtir. Eser, hicri 1411 yılında daktilo ile yazılmış ve sonraki yıllarda fotokopi ile çoğaltılmıştır. Elimizde bir fotokopi nüshası bulunan bu telif, eserin şerhi olması bakımından en çok müracaat ettiğimiz kaynağımızdır. İkinci bölümde daha detaylı bir şekilde bu eserden bahsedilecektir.

2. *el-İdâh*,

Bu eser, Müellifimiz Şeyh Fethullah'ın *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eserinin temel kaynağıdır. Hatta *Menasiku'l-Hacc*, bir nevi *el-İdah*'in muhtasarı konumundadır. Şâfiî fikhının önemli simalarından Nevevi, sözkonusu bu eserde hac ve umre menasiki ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Biz de çalışmamızın tahlil ve tahkik bölümünde sık sık *el-İdâh*'a müracaat ettik.¹

3. *el-Minhâc*,

Diğer fihhi meselelerde olduğu gibi hac ve umre ibadeti konusunda da Şafii mezhebinin en muteber eserlerinden olup üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmış olan *el-Minhâc*, çalışmamızda başvurduğumuz önemli kaynaklarımızdandır. Nevevi'nin bu eserleri ile ilgili daha detaylı bilgi tahlil bölümünde verilecektir.

4. *İSAM Tahkikli Neşir Klavuzu*,

İSAM Yayınları'ndan çıkan bu kitap, özellikle tahkikte çok sık başvurduğumuz başucu kaynaklarımızdan biri olmuştur.

5. *El-Kamusu'l-Fikhi*,

Çalışmamızın dirase/tahlil kısmında müracaat ettiğimiz bu eser, Sa'di Ebu Habib tarafından kaleme alınmıştır. Fıkıh ilmi terimlerine özel bir sözlük konumundaki bu

¹ Bu eser ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. S. 33.

kitap, son dönem teliflerden olup 1988 yılında Daru'l-fikir Yayınevi tarafından Suriye'nin Dımaşk şehrinde ikinci defa tabedilmiştir.

6. *Mucemu Mustalahati'l-Hacc,*

Tezimizin tahlil bölümünde çok sık müracaat ettiğimiz hac ıstılahları sözlüğüdür. Son asır âlimlerinden Ömer Enver ez-Zebedani tarafından telif edilen bu eser, 2004 yılında Katar Doha'da neşredilmiştir.

7. *Sulemu'l-Vusul ila Tabakati'l-Fuhul,*

Kâtip Çelebi olarak bilinen meşhur Osmanlı âlimi Mustafa b. Abdullah el-İstanbuli'nin (v. 1067/1657)yazdığı güzel bir tabakat kitabıdır. Çalışmamızın tahlil ve tahkik kısmında başvurduğumuz eser, 2010 yılında İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi(IRCICA) yayınları tarafından İstanbul'da neşredilmiştir.

8. *Mucem'l-Muellifin,*

“Kehhale” diye meşhur olan Omer b. Rida ed-Dımaşki (v. 1408/1988.) tarafından kaleme alınan bu eser'e tahlil ve tahkik kısmında müracaat ettik. *Mucem'l-Muellifin,* Daru'l-İhya matbaasınca 1988 senesinde Beyrut, Lüban'da basılmıştır.

9. *el-A'lâm,*

Tezimizin tahlil ve tahkik bölümünde başvurduğumuz bu kitap Hayruddin ez-Zirikli ed-Dımaşki (v. 1396/1976) tarafından kaleme alınmış olup, 2002 yılında Daru'l-İlim li'l-Melayin Yayınevi tarafından Suriye'de 15. baskı olarak tabedilmiştir.

10. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*

44 ciltli bir eser olup her bir cildi Ankara ve İstanbul'da değişik yıllarda basılan bu eser'e özellikle Hac, Umre ve diğer ilgili maddelerde başvurduğumuz kaynaklarımızdan en önemlileridir.

Bu kaynaklar dışında konumuzla alakalı *İhya uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* gibi bilimsel dergilerden de yararlandık.

Ayrıca “Ohin Kütüphanesi”, araştırmamız boyunca bizim en önemli kaynaklarımızdan birisi olmuştur. Zira çalışmamızın konusu *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umreeserinin* eriştiğimiz her iki metin nüshası da Ohin'de (Koyunlu) bulunmaktadır. Ayrıca müellifimiz Şeyh Fethullah'a ait bilgi ve belgelerin çoğuna, ailesi ile ilgili bilgilere bu kütüp-

hane vesilesiyle ulaştığ. Kaynak eserlerimizden, Müellifimiz Şeyh Fethullah'ın torunu Şeyh Âsım Ohini'nin telif ettiği, müellifimizin hayatı ile ilgili güzide bilgileri barındıran *Birketu'l-Kelimat fi Menakib-i ba'di's-Sadat*² adlı kitaba burada ulaştığ. Ayrıca müellifin damadı ve talebesi Molla Abdulkerim el-Hizani'nin hocasının son demlerini kaleme aldığı kaynaklarımızdan *Risalet'un fi vefati'Ő-Şeyh'l-A'zam* adlı esere de bu kütüphanede rastladık.

---

² Bu eser, İbrahim Baz tarafından *Şeyh Asım Ohini ve Birketu'l-Kelimat fi Menakibi Ba'di's-Sadat isimli eseri* adıyla Nizamiye akademi yayınları tarafından 2018'de İstanbul'da neşredilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYHFETHULLAH VERKÂNİSÎ, HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı

1.1.1. İsmi, Doğumu ve Nisbesi

İsmi: Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'dir. Daha çok “Şeyh Fethullah” olarak meşhur olmuştur. “el-Verkanîsî” nisbeti de onun için sıkça kullanılmıştır.

Doğumu: Vefat yılından ve vefat ettiğiindeki yaşından³ çıkarımda bulunarak söyleyebilirizki, hicri ve rumi 1260-1262, miladi 1844-1846 yılında Siirt'in Baykan ilçesine bağlı Verkanis⁴ köyünde doğmuştur.

Nisbesi: Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin Babası Şeyh Abdurrahim'dir. Aile şeceresi Hz. Ömer'e ulaşmaktadır. Bu sebeple bölgede “ömerî” (fârûkî) olarak bilinmişlerdir.

Şeyh Fethullah'ın nesebi aynı zamanda Mardin'in Mazıdağı İlçesine bağlı Yüce Köyünde medfun⁵ bulunan vehalk arasında “Sultan Şehmus” lakabıyla muş⁶Şeyh Musa ez-Zûlî'ye⁷ dayanmaktadır. Şeyh Mûsâ ez-Zûlî'nin evladı Şeyh Muhammed'in, Mardin'den ayrılarak Siirt'in Baykan ilçesine bağlı Verkânîs köyüne yerleştiği kabul edilmektedir. Şeyh Muhammed'in gelişinden sonra bu köyde kurulan Tekke ve Medrese, zamanımıza değin ayakta kalmış, birçok bilgin şahsiyet ve arif zevatlar bu dergâhta yetişmiştir. Bu nedenden ötürübu nesle mensup aile, ‘Şeyh ailesi’ olarak meşhur olmuştur.⁸

³ Bkz. Molla Abdulkerim el-Hizani, *Risaletun fi vefat'ış-Şeyh'il-A'zam*, el yazması, Ohin Kütüphanesi, v. 17-18.

⁴ Günümüzdeki ismi Kasımlı olup Siirt'in Baykan İlçesine bağlıdır. Köy, uzun yıllar bu ailenin, ilmî ve tasavvufî geleneklerinin merkezi olduğu için her yıl bu köyde geniş katılımlı bir anma töreni yapılmaktadır. , İbrahim Baz, “Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliği'nin Bingöl ve çevresi üzerindeki etkisi sempozyumu bildirileri*, 12/ 2017, s.342.

⁵ Sahip Beroje, “Şeyh Fethullah el-Verkanîsî, Bazı Fikhî Görüşleri ve Fikhî Anlayışı”, *Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, 2008, s.722

⁶ Beroje, *a.g.e.*, s.722

⁷ Şeyh Musa, Zuli Tarikatının Reisi ve Seyyid Şeyh Abdulkadir Geylani'nin çağdaşı ve arkadaşısıdır. Geylani Hz. ehil olduğu üzere Şeyh Musa'ya çokça metithe bulunuyordu. Ş. Asım Ohini'nin el yazması, Ohin Kütüphanesi.

⁸ Baz, *a.g.e.*, s.342.

Bütün bölgede olduğu gibi öteden beri Kadirî tarikatının müntesipleri olmuş bu aile, Nakşibendî tarikatının bu yörede yayılmasından sonra Nakşibendî tarikatına bağlı olarak tasavvufî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁹

Şeyh Fethullah'ın ŞeyhMusa'ya kadar ulaşan aile nesebi şu şekildedir:¹⁰

1. Şeyh Fethullah el-Verkânisî
- 2.Şeyh Abdurrahîm
3. Şeyh Abdurrahman
4. Şeyh Yusuf
5. Şeyh Hüseyin
6. Şeyh Mûsâ
7. Şeyh Nâsır
8. Şeyh Ali
9. Şeyh Ebubekir
- 10.Şeyh İbrahim
- 11.Şeyh Ahmed
12. Hızır
13. Şeyh İsa
14. Şeyh Hasan
15. ŞeyhMuhammed.
16. ŞeyhMusa Mardini
17. Mehdi ya daŞeyh Mahin

---

⁹ Baz, *a.g.e.*, s.342.

¹⁰ Ohin kütüphanesinde bulunan ve Şeyh Alauddin Ohini'ye ait el yazması varakta aile nesebei bu şekilde geçmektedir.

1.1.2. İlim Tahsili

1.1.2.1. Talebelik Dönemi

Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, Babası Şeyh Abdurrahim'i çok küçük yaşta kaybetmiş, bakımı ve eğitimini ticaretle uğraşan vekendisinden yaşça çok büyük olan ağabeyi Musa Efendi üstlenmiştir¹¹ Musa Efendi, kardeşi Şeyh Fethullah'ı önceleri kendi mesleği olan ticarete yönlendirmiş ancak onun bu işe yatkın olmadığını görünce ilim tahsiline yönlendirip medreseye göndermiştir.¹²

Şeyh Fethullah, medresedeki talebelik yıllarında çok parlak bir dönem geçirmiş, özellikle fıkha ilgi duyup bu ilimde ilerlemiştir. Medreselerde o dönem ders olarak okutulan kitapların çoğunu Molla Abdurrahman Mollakendi'nin yanında okumuştur.¹³ Molla Resul Sıpkî'den, Felsefe ve Matematik derslerini görmüş,¹⁴ Şeyh Hâlid Orekî gibi zatlardan da ilim tahsil etmiştir. Muşlu Hacı Tayyip Efendi'den geriye kalansın sıra kitaplarının dersini görerek ilmî icazetnamesini bu hocadan almıştır.¹⁵

1.1.2.2. Tedrisat ve İrşat Dönemi

Şeyh Fethullah, tedrisat hayatının başında Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Koğak (Dokuzpınar) köyünde bir süre ders okutmuş, akabinde aynı ilçeye bağlı 88 km. mesafedeki¹⁶ Abri köyünde bulunan Şeyh Abdulmelik Medresesine devlet tarafından resmî müderris olarak atanmış¹⁷ ve bu dönem içerisinde Üstad Bediüzzaman'a kısa süreliğine ders vermiştir.¹⁸

Müderrislik günlerinde meşgul olduğu zahiri ilimlerin kendisini tam olarak tatmin etmediğini anlayan Şeyh Fethullah, ruhunu mana yönünden ferahlatacak tasavvufi bir arayış içerisine girmiştir. Torunu Şeyh Âsım Ohini, *Birketü'l-Kelimât fi Menâkıbı's-Sâdât* adlı eserinde kendisinin, bu durumunu şöyle tarif ettiğini nakletmektedir: “Medrese eğitimini tamamladıktan sonra şunu anladımki, zahiri ilimlerle hakikate varmak

¹¹ Ali Bağcı, “Ohin Kütüphanesi’ndeki Sarf/Nahiv Konulu Yazmalar”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C.3 Sy. 1, Bahar-2017, s. 85.

¹² Ali Bağcı, Hüseyin Okur, Şeyh Fethullah Verkânîsî ve Ed-Dureru'l-Fethiyye fi'l-Avâmili'n-Nahviyye adlı Eserinin Tahkiki, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, C.3 Sy. 2, 2017, s. 95,

¹³ Baz, a.g.e. s. 343 / Bağcı, a.g.e. s. 85.

¹⁴ Şeyh Asım Ohini, *Birketü'l-Kelimat fi Menakibi Ba'di's-Sadat*, v.76-87.

¹⁵ M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih'i Nakşibendî*, yazarın kendi yayını, İstanbul, 2010, s.178.

¹⁶ Baz, a.g.e. s. 343

¹⁷ Şeyh Asım Ohini, a.g.e., v.76-87

¹⁸ <https://dogruhaber.com.tr/haber/1982-ustadin-hocalarindan-seyh-fethullahe-Verkânîsî/> / 25.05.2018

mümkün değil. Aksine tasavvuf köprüsünden geçmek ve kemal ehlerinden bir kâmilin peşinden gitmek gerek.” diyerek bir mürşit arayışı içerisine girmiştir.¹⁹

Arayışında ismini duyduğu Gavs-ı Hizani olarak meşhur olmuş Seyyid Sıbğatullah Arvâsî'ye (v. 1287/1870) bağlanmak için yola çıkan Şeyh Fethullah, henüz Gayda'ya²⁰ varmadan Seyyid Sıbğatullah Arvâsî'nin vefat haberiyle sarsılmıştır. Yine de Gayda'ya giden el-Verkânisî, Seyyid Sıbğatullah'tan sonra postnişinlik²¹ makamına geçen oğlu Şeyh Celaledin'e kısa süreliğine intisap etmiştir.²² Bu mecradan sonra Seyyid Sıbğatullah'ın halifelerinden Şeyh Hâlid-ı Orekî'nin yanına varmış ve Oreki'ye ya kendisine ya da Şeyh Abdurrahman Taği'ye (v. 1304/1886) müntesip olmak istediğini söylemiştir. Orekî'nin ona tavsiyesi ile istihâre yapmış ve istihâresinde Şeyh Abdurrahman'ın bir şahin gibi gelip Orekî'nin elinden pişmiş bir ördek aldığını görmüştür. Bu olayın sonucunda Orekî'nin “Taği benim avımı benden aldı” dediği ve onu Şeyh Abdurrahman Taği'ye yönlendirdiği rivayet olunmuştur.²³

El-Verkânisî, bu intisabın akabinde Abdurrahman Taği'nin isteğiyle rî'deki²⁴ tedrisat vazifesini bırakmış ve şeyhinin yanına Norşin'e yerleşmiştir. Norşinde onyed-onsekiz yıl tedrisat işleriyle uğraşan Şeyh Fethullah, bu süreçte Şeyhinin yanında tasavvufi terbiyesini tamamlamış ve kendisinden hilafet almıştır.²⁵

Şeyh Fethullah el-Verkânisî, hocası Seyda-ı Taği ve Seyyid Sıbğatullah Arvâsî'nin oğlu Şeyh Celaledin ile birlikte 1290/1873-74 senesinde hac farizasını eda etmiştir.²⁶

El-Verkânisî, şeyhi vefat ettikten sonrada Norşin'den ayrılmamış ve şeyhinin çocuklarının medrese tahsili ve iâşesini de üzerine alarak dört yıl daha Norşin Tekkesi'nde

¹⁹ Bağcı, Okur, *a.g.e.*, s. 96.

²⁰ Gayda, Gavs'ı Hizani'nin medfun bulunduğu Bitlis'in Hizan İlçesine bağlı bir beldedir.

²¹ Şeyhlik makamına post, Postnişin tabiri ise Posta oturan şeyhler için kullanılır. Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.213. <http://tasavvufkitapligi.com/i/uploads/429779tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu.pdf>

²² Şeyh Âsım Ohinî, *a.g.e.*, v. 76-87.

²³ Şeyh Âsım Ohinî, *a.g.e.*, v. 76-87. / Mehmet Saki Çakır, “Şeyh Abdurrahman-ı Tâği ve Norşin Tekkesi'nden yayılan Kollar”, *Ihya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, c.3, sy. 2, 2017, s. 38.

²⁴ Peygamber efendimizin torunlarının ikamet etmesinden dolayı “Seyyitler köyü” olarak bilinen Abri'nin günümüzdeki ismi Esenlik olup Muş'un Bulanık ilçesine bağlıdır. Beldede bulunan bu medrese, bölgeye ilim ve irfan hizmetlerine devam etmektedir. İbrahim Baz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhi ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâği”, *Tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi*, sy. 34, 2/2018, s. 85

²⁵ Bağcı, Okur, *a.g.e.* s.96

²⁶ Korkusuz, *a.g.e.* s. 97-100 / İbrahim Baz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhi ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâği”, s. 82.

kalmıştır. Özellikle hocasının oğlu Şeyh Muhammed Diyaüddin'in (v. 1342/1924) tasavvufi terbiyesiyle yakından ilgilenmiş ve ona tasavvufi icazet vermiştir.²⁷

Bu dönemin akabinde, Şeyh Abdurrahman Tâğî'nin Erzurumlu halifesi Şeyh Ahmet Taşkesenli, Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'ye artık Norşin'de dergâhın başında Şeyh Muhammed Diyaüddin'in kalmasının daha uygun olacağı tavsiyesinde bulunmuştur. Şeyh Fethullah da, bu tavsiyeye uyarak 1890 yılında evini Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı Ohin köyüne taşımış ve şu an torunları tarafından idare edilen Ohin Dergâhı ve Medresesinin temellerini atıp burada irşat ve tedrisat faaliyetlerine devam etmiştir.²⁸

Dört yıl süren bu dönemden sonra 1894 yılında Şeyh Fethullah, atalarının yurdu ve köklü bir medrese geleneği olan Verkânîs köyüne davet edilmiştir. Buraya taşınmak için hazırlıklar yapılmış ve yol üstündeki Bitlis'e kadar gelinmişti. Bu esnada durumdan haberdar olan oradaki müritleri'nin büyük ısrarları ve halifesi Şeyh Muhammed Diyaüddin Norşini'nin arzusu üzerine gitmekten vazgeçmiş ve Bitlis merkezde kalmaya karar vermiştir. Bunun üzerine ikamet ettiği Mermutlar mahallesi'nde kendisi için mahalle camii'nin yakınında bir ev ve medrese inşa edilmiş ve O, burada hayatının sonuna kadar ilim ve irfanla iştiğal etmeye devam etmiştir.²⁹

Şeyh Fethullah, bu dönem'i Bitlis'te geçirmesine rağmen yaz aylarında talebelerin bedeni ve zihni olarak daha rahat etmeleri için onlarla beraber Parsing nahiyesinde bulunan ve kendi köyleri Ohin'e yakın bir dağ köyü olan Pırnaşın köyüne giderdi.³⁰ Kavurucu sıcakların talebeler ve tahsil üzerinde olumsuz etki yaptığı bu yaz günlerinde yaylak ve serin yerlere taşınmak, şark bölgesinde medrese hizmeti yapan birçok hocanın halen yaşattığı bir gelenektir.³¹

²⁷ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87.

²⁸ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v.76-87.

²⁹ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v.76-87.

³⁰ Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî", s. 83.

³¹ Bu gelenek benim ders halkasında on yılımı geçirdiğim ve mensubu olmaktan iftihar ettiğim Seyda molla Bedreddin SANCAR hocamızın başında olduğu el-Fahr Medresesinde de halen devam etmekte, Seyda, talebeleri ile beraber yazın Van'ın Gürpınar İlçesine taşınmaktadır.

1.1.3. Hocaları

1. Molla Abdurrahman Mollakendî (v. 1289/1872-73)

Şeyh Fethullah,'ın ilim tahsilinin genelini yanında yaptığı Molla Abdurrahman Mollakendi, Seyda Molla Halil'in akrabası ve mucazı, aynı zamanda doğu medreselerinin icazet zincirlerinde ismi en çok zikredilen âlimlerdendir.³²

Mollakent, Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Bilican dağı eteklerine kurulmuş bir beldedir. Beldede 1321 tarihinde Şeyh İbrahim kabul tarafından inşa edilen ve günümüzde kısmen ayakta kalabilen Mollakent Medresesi, Osmanlı Devleti'nin başlangıcından sonlarına kadar bir ilim merkezi olarak faaliyet göstermiştir.³³ Bu İlim yuvasında, Molla Cami Bitlisi, Şeyh Abdülkerim Şeyhani, Şeyh Hafız Bitlisi, Şeyh İbrahim Koğalki, Şeyh Hâlid Oreki gibi birçok önemli şahsiyet yetişmiştir.³⁴ Ama hiç şüphe yok ki Medrese'nin 1800'lü yıllarındaki en önemli şahsiyeti, burada müderrislik yapan Molla Abdurrahman'dır.³⁵ Çünkü o, müellifimiz Şeyh Fethullah el-Verkânîsinin yanında Seyyid Sıbgatullah Arvâsî (Gavs-ı Hizan-i) ve Şeyh Abdurrahman Tağî'nin de aralarında olduğu nice önemli Şahsiyetler yetiştirmiştir. Seyda Mollakendi, dini ilimlerde öğrencisi olan Gavs-ı Hizan-i'ye tasavvufta müntesip olmuştur.³⁶

2. Molla Resul Sipkî

Şeyh Fethullah'ın Felsefe ve Matematik ilimlerini yanında tahsil ettiği³⁷ Molla Resul-ı Sipkî, Van Gölü çevresinde yayılmış Sipki³⁸ Aşiretinin ilmiyle en meşhur şahsiyeti ve Aşiretin ileni gelenidir.³⁹ Molla Resul, Mevlana Hâlid-i Bağdadi'nin Halifelerinden Şeyh Hâlid Cezeri'den sonraki Basret dergâhı Postnişin'i Şeyh Salih-ı Sipki'nin amcasıdır.⁴⁰ Şeyh Salih'in aynı zamanda hocası olan Molla Rasul'un, yeğenini sınava tabi tuttuğu, ilim ve irfandaki seviyesinden dolayı çok hoşnut olup bolca methettiği söylen-

³² Abdullah Özcan, *MollaHalil Es-Si'irdî'nin Basîretu'l-Kulûb Fî Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlihi*, (Doktora Tezi), Van, 2018, s. 45.

³³ <http://gunaydinmus.com/haber/-6770.html> 11.12.2019.

³⁴ <http://gunaydinmus.com/haber/-6770.html> 11.12.2019.

³⁵ <http://gunaydinmus.com/haber/-6770.html> 11.12.2019.

³⁶ Özcan, *a.g.e.*, s. 44.

³⁷ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87. / Baz, "Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri", s.343.

³⁸ Sipki, Asli yerleri Ağrı'nın Tutak İlçesi'nden Van gölü sınırlarına kadar yayılmış bir kabiledir. Hüseyin Özcan şahsi görüşme.

³⁹ Müftü Muhammed Özdemir, Şahsi görüşme.

⁴⁰ Müftü Muhammed Özdemir, şahsi görüşme. Ana bir Kardeşi olduğunu söyleyenler de vardır. Ahmet Hamdi Özcan, şahsi görüşme.

mektedir.⁴¹Yörede “Üstad-ı Azam” olarak bilinen⁴² Molla Resul-ı Sıpkî, 1827 yılında vefat etmiş ve Muş Aladdin Bey Camii’nin “son cemaat”⁴³ kısmına defnedilmiştir.

3. Şeyh Hâlid Oreki (v. 1877-1878)

Siirt’in Şirvan İlçesine bağlı Orek’te⁴⁴ (Gözlüce) doğan Şeyh Hâlid, el-Verkânîsî’nin de hocalarından adı geçen Molla Resul Sipki’nin talebesidir.⁴⁵ Fıkıhta İmam Şâfiî, Arapça gramer’de Sibeveyhi, tasavvufta ise Mevlana Hâlid-ı Bağdadi ile kıyası yapılan, ilmi nam salmış çok büyük bir âlim’dir.⁴⁶

Gavs-ı Hizani’yi ilmi olarak imtihan etmek için ziyaret eden Hâlid Oreki, huzurunda gördüğü kerametlerin etkisinde kalıp müntesipi olmuş, ardından tasavvufî terbiyesini tamamlayıp halifesi olmuştur.⁴⁷ Gavs’ın irtihalinin akabinde memleketi Şirvan’a dönen Şeyh Hâlid’ten Müellifimiz Şeyh Fethullah gibi yöredeki birçok kişi ilmi dersler almış ve müteakiben icazet almıştır.⁴⁸

Şeyh Hâlid’in, Seyyid Sıbgatullah-ı Arvâsî’nin sözlerini derlediği ve “Minah” ismini verdiği bir eseri vardır.⁴⁹

Orekî, Şeyh’i Gavs-ı Hizan-i’ye müthiş bir şevk ve sevgi ile bağlanmıştır. Bu bağlığından ötürü, döneminde ilmiyle nam salmış büyük bir âlim olmasına rağmen şeyhine karşı aşırı edep ve saygıda bulunmuş hatta onun atına kendisini üzengi yaptığı rivayet edilmiştir.⁵⁰ Bu durumu duyunca onunla atışan Şeyh Abdülkahr Zokaydiye: (v. 1906) “Benim bu hizmeti yaptığım esnada aldığım zevki Allah sana da tattırsın.” şeklinde ce-

⁴¹ Müftü Muhammed Özdemir, Şahsi görüşme. / İbrahim Baz, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin Halifelerinden Şeyh Hâlid-i Cezerî ve Basret Dergâhı”, *Tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi*, s. 145. Sy. 32. 3/2013. s. 145.

⁴² Baz, “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin Halifelerinden Şeyh Hâlid-i Cezerî ve Basret Dergâhı”, s.145.

⁴³ <https://www.gazetehudut.com/sipki-asireti-ve-abdulmecit-pasa.html> 10.12.2019

⁴⁴ Bazı rivayetlerde Olek olarak geçmektedir.

⁴⁵ Müftü Muhammed Özdemir, şahsi görüşme.

⁴⁶ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87.Mehmet Saki Çakır, “Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*,2 (2), 2016, s. 33-34.

⁴⁷ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87. / Çakır, “Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”,s. 33-34.

⁴⁸ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87./ Çakır, “Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”,s. 33-34.

⁴⁹ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87./ Çakır, “Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”,s. 33-34.

⁵⁰ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87./ Çakır, “Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”,s. 33-34.

vap vermiştir. Zokayd'i, bu konuşmasının etkisinde kalmış, arayışının nihayetinde tasavvuf'a yönelmiş ve Şeyh Abdurrahman Tağiye İntisap etmiştir.⁵¹

Şeyh Hâlid-i Olekî, Rumi takvime göre 1293 yılına denk geldiğinden 93 harbi olarak da bilinen 1877-1878 tarihindeki Osmanlı Rus savaşında halifesi ve Sıbgatullah-i Arvâsî'nin oğlu Şeyh Celâleddin ile birlikte bizzat savaşa girerek büyük mücâdeleler vermiş ve nihayetinde "Motkan" olarak bilinen bölgede şehit olmuştur. Kabrinin nerede olduğu bilinmemektedir.⁵²

4. Muşlu Hacı Tayyip Efendi

El-Verkânîsî, Döneminde Muş müftülüğü yapmış⁵³ bu zatın yanında son derslerini de okumuş ve ilmi icazetini ondan almıştır.⁵⁴ Muşlu Hacı Tayyip Efendi' Meşhur Seyda Molla Halil Siirdî'nin Talebesi Hacı Hasan Ehvedî Ensarî'den icazetlidir. Dolayısıyla Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin ilmi icazet silsilesi, Şark medreselerinden icazet alan birçok kişi gibi Seyda Molla Halil Siirdî'ye ulaşmaktadır.⁵⁵ Seyda Molla Halil, şöhreti dört bir yana nam salmış büyük bir âlim ve bölgede herkesçe أستاذ الشرق (şarkın Seydası), أستاذ الكلّ في الكلّ (yöresindeki tüm âlimlerin her alandaki hocası) ve أستاذ الأساتذة (hocaların hocası) lakaplarıyla bilinmektedir.⁵⁶

5. Şeyh Abdurrahman Taği⁵⁷

Şeyh Fethullah'ın hayatında ki en önemli şahsiyet, tasavvuf hocası şeyhi ve mürididir. Seydâ⁵⁸ lakabıyla meşhur olan Şeyh Abdurrahman Tağ-i, 1247/1831 yılında Siirt'in Şirvan ilçesinde doğmuştur. Babası Molla Mahmud b. Molla Abdulğafur'un, Hizan'ın İspayirt Nahiyesine bağlı Tâğ Köyünde ikamet etmesi nedeniyle Tâği lakabıyla

⁵¹ Şeyh Asım Ohini, *a.g.e.*, v. 76-87./Çakır, "Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi",s. 33-34.

⁵² Baz, "Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri", s. 344.

⁵³ Özcan, *a.g.e.*, s. 44.

⁵⁴ Bağcı, *a.g.e.*, s. 85-86.

⁵⁵ Korkusuz, *a.g.e.*, s. 179.

⁵⁶ Özcan, *a.g.e.*, s.35.

⁵⁷ Tâhî şeklinde yazarlar da vardır. Bkz. Adnan Memduhoğlu, "Tâhî", DİA, İstanbul, 2016, c. EK 2, s. 577-578.

⁵⁸ Bu kelime, şark medreselerinde talebe yetiştiren bütün hocaların ünvanı olarak kullanılmakla birlikte, bölge âlimleri ve şeyhlerinin Abdurrahman-ı Tâği'nin ilmî ve tasavvufî şahsiyetine büyük saygısını ifade etmesinden dolayı bu lakap ile ilk onun kastedildiği kabul edilmektedir. Ayrıca Şark Bölgesinde Seydâ-i Şeyh lakabı, Pervarili Şeyh Müşerref (v. 2008) için, Şeyh Seydâ da Cizreli Şeyh Muhammed Said (v. 1968) için kullanılmaktadır. İbrahim Baz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâği, *Tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi*, Sy.34 Şubat 2014, s. 75.

la anılmıştır. Annesi Meyasin Hanım, Hz. Hüseyin soyundan gelen ve bölgede Seyyit olarak bilinen Molla Muhammed'in kızıdır.⁵⁹

Şeyh Abdurrahman Taği, aslen Siirt Şirvan'da bulunan Mavit (Pirinçli) köyündendir. "Mala Sofiyan" (Sofigiller, Sofiler ailesi) olarak bilinen⁶⁰ ailesi, Moğol Hükümdar Hülâgû'nun Bağdat'ı talan etmesinden sonra yöreye yerleştikleri söylenmektedir.⁶¹

Bölgedeki nahiyelerden İspayirt'in o dönem emiri olan Abdi Bey'in eşi Miranete Hanım, Şeyh Abdurrahman'ın babası Molla Mahmud için Tağ köyünde kendi imkânlarıyla bir medrese yapmış ve namına bazı araziler vakfetmiştir. Bu sebeptendir ki bir vefa borcu olarak hem Ohin hem de Norşin Medreselerinde Miranete Hanım için Ramazan ayının 17. günü Kuran hatminin okunması bir adet haline gelmiştir.⁶²

Şeyh Abdurrahman Tâğî, Miranete Hanım'ın yaptırdığı bu medresede babasının yanında tahsiline başlamıştır. Şeyh Abdurrahman, bu medreseden başka yöredeki diğer medreselerde Molla Abdussamed İrunî, Molla Muhammed Diyâuddin-i Arvâsî, Molla İshak Hizânî ve Molla Abdurrahman Mollakendî gibi şahısların yanında tahsilini tamamladıktan sonra Tâğ Medresesi'nde babasının yerine ders vermeye başlamıştır.

Bu yıllarda Rifâiyye tarikatına intisap etmiş, sonra Kâdirî Şeyhi Abdalbârî Çarçâhî'nin yanında tasavvufî terbiyesini tamamlayıp hilafet almıştır. Daha sonra gördüğü Seyyid Sıbgatullah Arvâsî'den çok etkilenmiş ve ona intisap etmek için Çerçâhî'den müsaade istemiş, o da Kadiriliği de bırakmaması şartıyla izin vermiştir.⁶³ Bundan sonra Gavs-ı Hizani'nin yanında Seyrû sülûkünü tamamlayıp Nakşibendîhalifeliğini de almıştır.

Şeyhinin emriyle İspahart Nahiyesinde bir müddet kadılık yapan⁶⁴ Seyda-i Taği, Gavs-ı Hizan-i'nin vefatından sonra yerine geçmiş ancak Gayda da çok fazla kalmamış ve Gavs'ın postuna oğlu Şeyh Celaleddin'in oturmasını daha münasip bulmuştur.⁶⁵

⁵⁹ İbrahim Baz. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî", s.75.

⁶⁰ Çakır, "Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan Kollar", s. 28.

⁶¹ Memduhoğlu, *a.g.m.*, s. 577-578.

⁶² BAZ, "Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri", s. 345-346.

⁶³ Çakır, "Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan Kollar", s. 29-30.

⁶⁴ Memduhoğlu, *a.g.m.*, s. 577-578.

⁶⁵ Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî", s. 81-82.

Hayatta iken Gavs'tan aldığı bir işaretle Bitlis Norşin'e⁶⁶ yerleşmiş ve vefatına kadar orada kalmıştır. Tâği, Rus'larla yapılan muharebede insanları cihada teşvik etmiş ve Bölge halkına yaptığı dinî, ahlâkî, kültürel ve askerî hizmetleri için Osmanlı Devleti tarafından üçüncü dereceden Mecîdî nişanı ile taltif edilmiştir.⁶⁷

Şeyh Abdurrahman'ın son demlerinde evladı Hazret'e, "Oğlum! Şeyh Fethullah senin hakkında benden daha hayırlıdır" dediği ve el-Verkânîsî için, ona itaat etmeyi sakın ihmal etmeyin" vasiyetinde bulunup bir nevi Postnişin'ini açıklamıştır.⁶⁸

1304/1886 senesinde 75 yaşında iken vefat eden Seyda-ı Taği'nin kabri, Norşin Medresesinin üst taraflarındadır.

Altı evlilik yapan AbdurrahmanTâği'nin toplam 12 çocuğu vardır.⁶⁹

Müellifimiz Şeyh Fethullah Verkânîsî'nin de aralarında olduğu en çok bilinen halifeleri şunlardır:

Muhammed Sâmi Erzincânî, İbrâhim Çokreşi, Halil Çokreşi, Mustafa Bitlisî, Süleyman Bitlisî, Yusuf Bitlisî, Abdulhâdî Çarçâhî, İbrâhim Bulanıkî, Seyyid Tâhir Aberî, Ahmed Taşkesenî, Abdullah Hizânî, Abdullah Norşinî, Reşid Norşinî, Şeyh Seyyid Siirdî, Şeyh Abdülkabhâr Zokaydî, Şeyh Abdulkadir Siirdî, Şeyh Abdulkadir Mollakendî, Şeyh Yusuf Hımîsî.⁷⁰

Şeyh Abdurrahman'ın, halifesi Şeyh Abdülkabhâr Zokaydi'nin bir araya getirdiği, halife ve dervişlerine gönderdiği mektuplardan oluşan *Mektûbât* vehalifesi Molla İbrâhim Çokreşi'nin derlediği, Gavs'ın sohbetlerini ve Nakşibendiye tarikatı ile ilgili malumatlar içeren *İşârât* adlı iki eseri bulunmaktadır.⁷¹

⁶⁶ Bitlis'e bağlı bir ilçedir. Günümüzdeki resmi adı Güroymak'tır.

⁶⁷ Memduhoğlu, *a.g.m.* s. 577-578.

⁶⁸ Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâği", s. 83.

⁶⁹ Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâği", s. 78.

⁷⁰ Memduhoğlu, *a.g.m.*, s. 577-578.

⁷¹ Memduhoğlu, *a.g.m.*, s. 577-578.

6. Şeyh Celaleddin

Müellifimiz el-Verkânîsî'nin kısa bir süreliğine tasavvufta intisap ettiği Şeyh Celaleddin, Seyyid Sıbgatullah Arvâsî'nin oğlu ve Gavs'ın halifesi Şeyh Hâlid Oreki'nin⁷² bilinen tek halifesidir.⁷³

Kısa süren Seyda-i Taği'nin postnişinliğinden sonra Gayda'da tekkenin başına Şeyh Celaleddin'in oturmuştur.⁷⁴ Şeyh Celaleddin, Şeyh Hâlid Oreki ile birlikte 93 Harbine iştirak etmiş ve büyük fedakârlıklarda bulunmuştur.

---

⁷² Bir rivayete göre Seyyid Taha Nehri'nin tavsiyesi üzerine babasından hilafet almıştır. Aynı kaynak, Seyyid Sıbgatullah ile birlikte sohbetlerinde bulunduğu Seyyid Taha'dan da bizzat tarikat izni aldığını söylemektedir. Ahmed Hamdi Özcan.

⁷³ Çakır, "Seyyid Sıbgatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi", s. 33.

⁷⁴ Çakır, "Şeyj Abdurrahman Tâğî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan kollar", s. 30

1.1.4. Talebeleri

1. Şeyh Muhammed Diyauddin

Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı Üsb köyünde⁷⁵ doğan Şeyh Muhammed Diyauddin, el-Verkânîsî'nin şeyhi Abdurrahman Tâgî'nin oğludur. Babası Tağî'nin yanında irşad eğitimine başlayan Şeyh Muhammed Diyauddin, el-Verkânîsî'nin yanında devam etmiş ve tarikat Seyr'ü-Sülûk'ünü tamamlayıp ondan ilmi ve tasavvufi icazet almıştır.⁷⁶ Kendisi Şeyh Fethullah'ın en önemli halifesi, talebesi ve damadıdır. Mevlana Hâlıd-ı Bağdad-i'den sonra Hazret⁷⁷ lakabıyla anılan ikinci şahsiyet olan Şeyh Muhammed Diyauddin, Ohin dergâhında babası ve Şeyh Fethullah'tan sonra Postnişin'lik makamına oturmuş, Norşin dergâhı onunla namına nam katmıştır.

Yirmi beş seneye yakın ilim ve irfan hizmetlerini devam ettiren Şeyh Muhammed Diyauddin, tabileriyle birlikte ilk Dünya Harbinde Belican mevzileri savunma hattında Rus ve Ermenilere karşı savaşmıştır. Karaağlı köyündeki bu çarpışmada mevzisinde patlayan top mermisinin şarapneli kendisine isabet etmiş ve sağ kolunu kaybetmiştir.⁷⁸ Dönemin Osmanlı padişahı Sultan Reşad'ın fedakârlıkları için takdir edip takma bir kol ve ödül tevdi ettiği⁷⁹ Şeyh Muhammed Diyauddîn, 1342/1923 senesinde Norşin'de vefat etmiş ve babası Tağî'nin yanına defnedilmiştir.

Hazret, aralarında Şeyh Ahmed Haznevî, Şeyh Ahmed Karaköyî, Şeyh Muhammed Selîm Hizânî, Şeyh Mahmud Zokaydî, Şeyh Alaaddîn Ohini, Şeyh Şehâbeddîn Tîlî, Şeyh Abdurrahman Çokreşî, Şeyh İbrahim Abrî gibi zatların olduğu birçok kişiye hilafet vermiştir.

2. Seyyid Abdulgaffar Arvâsî

Günümüzde Van'ın Bahçesaray ilçesine bağlı bir köy olan Arvâs'ta dünyaya gelen Seyyid Abdulgaffar, Seyyid Lutfullah Arvâsî'nin oğludur. İlk Dünya Harbine el-Verkânîsî'nin hocalarından Şeyh Hâlıd Oreki ile beraber katılmış ve kahramanca çarpı-

⁷⁵ Resmi adı Doğrular köyüdür. Çakır, "Şeyh Abdurrahman Tâgî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan kollar", s. 32.

⁷⁶ Çakır, "Şeyh Abdurrahman Tâgî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan kollar", s. 32. / Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâgî", s. 87.

⁷⁷ Hazret, aslında "Hazret-i Sâni" lakabının kısaltılmış halidir. Bkz. Çakır, "Şeyh Abdurrahman Tâgî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan kollar", s. 32

⁷⁸ <https://bitlis.ktb.gov.tr/TR-187640/bitlisin-yetistirdigi-onemli-sahsiyetlet.html> 12.12.2019

⁷⁹ <https://bitlis.ktb.gov.tr/TR-187640/bitlisin-yetistirdigi-onemli-sahsiyetlet.html> 12.12.2019

şarak bu savaşta şehit düşüp Seyyid Abdulğaffar-ı Şehid ismiyle meşhur olmuştur. Mezarının Ağrı Dağı civarında olduğu rivayet edilmektedir.⁸⁰

Seyyid Abdulğaffâr Arvâsî, şu an Van'ın Erciş ilçesinde kurduğu medresede ilim ve irfan faaliyetlerine devam eden Seyyid Hasan Arvâsî'nin ikinci kuşak dedesidir.⁸¹

3. Seyyid Hasan Arvâsî

Gavs-ı Hizani Seyyid Sıbgatullah Arvâsî'nin oğlu olan Seyyid Hasan Arvâsî, önceleri abisi ve Bediuzzaman Said Nursi'nin hocalarından Seyyid Nur Muhammed'in yanında amel etmeye başlamış, abisi vefat edince Şeyh Fethullah'a mensup olup seyrü-sülükü'nü onun yanında tamamlamıştır. Dünya ve dünyevi hiçbir şeye ehemmiyet vermeyip zühd dolu bir hayat geçiren Seyyid Hasan, Gayda'da Gavs'ın yerinde bir süre postnişin'lik yapmıştır.⁸²

4. Molla Abdülkerim Hizani

Molla Abdülkerim, Şeyh Fethullah'ın damadı ve önemli talebelerindedir. El-Verkânîsî'nin çok sevdiği şahsiyetlerden biri olup son demlerinde hep onu yanında istemiştir. Şeyh Fethullah, büyük oğlu Şeyh Alaaddin'i ilmi olarak yetişmesi için bu zata teslim etmiş ve bu konuda ona çok itimat etmiştir. Molla Abdülkerim el-Hizani, hocasının vefatında yanı başında olmuş ve bu son demlerini ele aldığı eseri, *Risaletun fi vefat'ış-Şeyh'il-A'zam*'ı kaleme almıştır.

5. Şeyh Alaaddin Ohînî

Şeyh Alaaddin, Şeyh Fethullah'ın ilk erkek çocuğu olarak 1299/1881'de Norşin'de doğmuş ve *Risale-i Vad*'i bitirene kadar babasının yanında okumuştur. İlim hayatına bundan sonra babasının damadı ve talebesi, Molla Abdülkerim el-Hizani'nin yanında devam etmiş ve ondan ilmi icazetini almıştır. Şeyh Alaaddin, seyr'ü sülükü'nü ise Seyda-ı Taği'nin oğlu ve babası Şeyh Fethullah'ın halifesi Şeyh Muhammed Diyaddin'in yanında tamamlayıp ondan halifelik almış ve Bitlis'e yerleşmiştir.

Şeyh Alaaddin'in Bitlis'te olduğu zamanlarda gerçekleşen Cumhuriyetin ilanının akabinde medrese ve dergâhlar kapatılıp yasaklanmış ve sıkı gözetim altında tutulmuş-

⁸⁰ http://arvasidernegi.com/biyografi_detay.aspx?biyog_id=35 , 27.12.2019.

⁸¹ Baz, "Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri", s. 344

⁸² http://arvasidernegi.com/biyografi_detay.aspx?biyog_id=34 , 27.12.2019.

tur. Bu sıkı takibat neticesinde medrese sahibi bir kısım âlim ve şeyhler komşu ülkelere hicret ederken, bazıları da dağ köyleri gibi gözden uzak yerlere göç etmişlerdir.

El-Ohini de bu dönemde Bitlis'ten ayrılıp Ohin'e taşınmış ve babası Şeyh Fethullah tarafından kurulan ancak babasının Bitlis'e gitmesi ile yaklaşık 30 yıl kadar kapalı kalan medreseyi tekrar aktif hale getirmiş ve çok daha tanınır yapmıştır. Şeyh Alaaddin, medreselerin yasaklı olduğu bu zorlu dönemlerde bile hiç yılmadan ilmi çalışmalarını devam ettirmiş ve yöresindeki diğer hocalara da bu hususta destek verip yüreklendirmiştir.⁸³

Şeyh Alaaddin, Cumhuriyetin ilanından sonra başlayan şeyh, âlim ve aşiret reislerinin sürgününden nasibini almış ve İzmir'e iki yıllığına sürgüne gönderilmiştir. Sürgün'den döndükten hemen sonra bu sefer başka bir bahaneyle tutuklanmış, kardeşi Şeyh Cüneyd ve bölgeden bazı hocalarla birlikte Gaziantep ilinde bir yıl üç ay süreyle hapis yatmıştır. Şeyh Alaaddin, oldukça meşakkatli geçen bu yıllarda dahi ilmi çalışmalarını durdurmamış ve bölgesindeki insanlara faydalı olmaya çalışmıştır.

Onlarca talebe yetiştirerek, 28 Safer 1369/20 Aralık 1949 tarihinde vefat eden Şeyh Alaaddin, Ohin'de defnedilmiştir.

İlmi konulardaki yetkinliği sayesinde İbn Hacer el-Heytemîye nisbetle “el-Heytemî” veya “Heytemiyyu zamanina” gibi lakaplarla anılan el-Ohini, babası Şeyh Fethullah ile başlamış olan telif geleneğini devam ettirmiş ve ardında bir sürü eser bırakmıştır.

Şeyh Alaaddin, Fıkıhta *Cela'ül-Ayn*,⁸⁴ Hadis Usulünde *el-Manzûmetu'l-Alaiyye*,⁸⁵ Tecvit İminde *Hidayetu's-Sıbyan*,⁸⁶ Vad' ilminde *Hülasatu'l-Vad*, Beyan ilminde *Hulasatü'l-Beyan*, Cidal ilminde *Mulahassu'l-Adab*, Mantık ve Münazara ilminde *Tezhibu't-Tehzib*, eserlerini kaleme almıştır. Şeyh Alaaddin ayrıca babası El-Verkanisi'nin Kürtçe eseriel-*Kufr'ü ve'l-Kebâir'i* Arapça'ya tercüme etmiştir. El-Ohini'nin bu telifatlarının

⁸³ Baz, Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri”, s. 346.

⁸⁴ Şafii Fıkıhında yazılmış iki bin beyiti geçen manzume bir eserdir.

⁸⁵ Kırk Beyitten oluşur ve bir nevi el-Beykûni'nin *el-Manzûmetu'l-Beykûniyye* adlı eserinin bir şerh-haşiyesidir. Bkz. Mehmet Bilen, “Ohinli Şeyh Alaaddin ve Hadis Usulüne dair Manzumesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sy. 37, Erzurum, 2012, s. 88-94.

⁸⁶ İbn Cezerinin Manzumesinin ihtisar edilmiş halidir. Bilen, *a.g.e.* s. 92.

dışında birkaç kitaba yaptığı talikat ve haşiyeleri de mevcut olupeserlerinde kullandığı kendisine has bir mührü vardır.⁸⁷

6. Molla Ahmed Karakoyî,

Mardin'in Savur ilçesine bağlı Karaköy'den olmaları hasebiyle Karakoyi olarak anılan Molla Ahmed'in Soyu peygamber efendimizin amcası Hz. Abbas'a dayanmaktadır. O yüzden Abbasi olarak bilinmektedirler.

7. Molla Mahmud Karakoyî,

Molla Ahmed Karakoy'inin oğludur. Bitlis'te Şeyh Fethullah yanında bir müddet okumuş vefatından sonra El-Verkânîsî'nin Şeyh Alauddin Ohini ile beraber Molla Abdulkirim el-Hizani'nin yanında tahsilini tamamlayıp bu zattan ilmi icazetini almıştır. Daha sonra Hazret Şeyh Muhammed Diyauddin'e intisap ederek ondan hilafet almıştır.

8. Molla Ömer Horosî,

Molla Ömer Horosi, Şeyh Fethullah'ın çok sevdiği halifelerindendir. Molla Ömer, Hacca giderken Şeyh Fethullah'ı ziyaret etmiş ve Şeyh'ten kendisini unutmamasını istemiş, Şeyh Fethullah da isteğine cevap vermiş ve gönlü hoş olsun diye ismini yanındaki bir güvercine vermiştir.⁸⁸

Şeyh Fethullah'ın, tezimizde tahkikini yaptığımız *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* isimli eserini bu halifesi için kaleme aldığı rivayet edilmektedir.⁸⁹

9. Molla Hasan Ademî,

Âdemi aşiretine mensup olan bu zat hakkında çok bilgi bulunmamaktadır. Ancak evini Şam'a taşıyıp burada bir müddet yaşadığı, ardından Medine-i Münevvere'ye taşınıp orda yaşadığı ve orda vefat ettiği bilinmektedir.⁹⁰

⁸⁷ Bkz. Ohin Kütüphanesi.

⁸⁸ İbrahim Baz, *Şeyh Asım Ohini ve Birketu'l-Kelimat fi menakibi ba'di's-Sadat isimli eseri*, Semerkand yayınevi, İstanbul, 2018. s. 184-185.

⁸⁹ Baz, *Şeyh Asım Ohini ve Birketu'l-Kelimat fi menakibi ba'di's-Sadat isimli eseri*, s. 185.

⁹⁰ Baz, *Şeyh Asım Ohini ve Birketu'l-Kelimat fi menakibi ba'di's-Sadat isimli eseri*, s. 185.

1.2. İlmi kişiliği

Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, yaşadığı yöredeki muasırlarının aksine sadece eski tarihlerde yazılan sıra kitaplarına bağlı kalmamış, o asırda medreselerde ders kitabı olarak okutulan birçok konuda kendisi de eserler telif etmiştir. Öyle ki o eserler hem medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş hem de sonrakilere de ilham kaynağı olarak Ohin medresesini diğerlerinden ayıran yazma eserlerle dolu bir kütüphane haline getirmiştir.

El-Verkânîsî'nin, çağdaşları arasında onu ayrı bir yere koyan başka bir tarafı da, yaşadığı dönemdeki maddiyat sıkıntısı, iletişim ve ulaşım meşakkatlerine rağmen küçük bir kütüphane oluşturacak kadar kitaplara sahip olmasıdır. Şâfiî fıkıh kaynaklarına bile erişmenin hayli güç olduğu bu zor zaman dilimlerinde, elinin altındahem Şâfiî hem Hanefî kaynaklardan bolca bulunduğu *Mektûbât* isimli eserindeki kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁹¹

Yetiştığı bölgedeki en büyük âlimlerden biri olan Şeyh Fethullah⁹² fıkıh ilmindeki üstün meziyetlerinden ötürü شيخ الشريعة (Şeyhu'ş-Şeriat) Şer'i ilimlerin Piri veya شهيد الشريعة (Şahbazu'ş-Şeriat) olarak lakaplandırılmıştır⁹³ Bu lakap tasavvuftaki Mürşid-i Kâmil derecesine atıf yapılarak uyarlanmış ve kendisine شهباز الطريفة (Şahbazu't-Tarikat) da denilmiştir.⁹⁴

Şeyh Fethullah, ilmi yetkinliği ve özellikle fıkhi derinliği ile nam salmış, Şâfiî Fıkıh bilginleri İbn-i Hacer ve Remli'nin eserlerine sanki ezbereymiş gibi vakıf olduğu bildirilmiştir. Hatta Şeyh ve Mürşid'i Abdurrahman Taği'nin onun hakkında “Bütün ilmi kitaplar yansa, yok olsa Molla Fethullah o kitapları satır satır geri yazabilir” dediği rivayet olunmuştur.⁹⁵

El-Verkanîsî, yaşadığı yörede en gözde fetva mercilerinden biri olmuş, hatta şöhreti yöre sınırlarını aşmıştır. Öyle ki ona Mısır, Suriye, İstanbul, Sivas, Erzincan ve di-

⁹¹ Bkz. *El-Mektubat*. v.77 / Beroje a.g.e., s. 737.

⁹² Bu dönemlerde Bitlis civarında şöhret olmuş diğer âlimler; tefsir alanında nam salmış Seyyid Fehim Arvasî ve tarih ilminde meşhur olmuş Şeyh Emin Nuvînî-Bitlisî'dir. Bağcı, Okur, a.g.e..

⁹³ Memduhoğlu “Şeyh Fethullah el-Verkânîsî Hayatı Eserleri ve Fıkıh Anlayışı”, *Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlis-î Sempozyumu*, yayınlanmamış bildiri, 2018, s. 1.

⁹⁴ Arapça dilinde “Baz”, yırtıcı doğan kuşu anlamına gelmektedir. Tasavvuf terimi olarak kullanılmasının sebebi şudur: Maneviyatta üstün güç sahibi veliler, avcı doğan kuşu gibi, Allah'ın uyarmak istediği kullarını av gibi ele geçirip sülük ettirir sonra sahipleri olan Mevlâ' teâla'nın huzuruna getirip bırakırlar. Yani hedefe eriştirirler. Bu mefhumdan yola çıkarak Abdulkadir Geylani, Seyyid Ahmed Rıfai, Hoca Bahaudin gibi büyük zevatların manevî kuvvetlerinin büyüklüğünü belirtmek için tuttuğunu koparan doğan kuşu manasındaki “el-Bâzu'l-Eşhel” veya “Bazullahi'l-Eşhel” tabiri kullanılır. Cebecioğlu, a.g.e., s.34.

⁹⁵ <http://www.kalb-iselim.net/nursin-anasayfa/nursin-alimleri-menu/eyh-fadlullah-ks> 25.05.2018

ğer birçok yakın ve uzak bölge âlimlerinden fıkhi meselelerle ilgili sorular ve mektuplar gelmiştir.⁹⁶ Özellikle Hanefî âlimlerinden gelen sorulara Hanefî kaynaklardan, Şafîî âlimlerinden gelen mektuplara da şafîî eserlerden fetva bulup çıkarması onun her iki mezhep fikhına, eser ve kaynaklarına ne denli hâkim olduğunu göstermektedir.⁹⁷

Mısır'ın ünlü el-Ezher Üniversitesi'nden âlimlerin Şeyh Fethullah'a mektuplar gönderdikleri ve çeşitli fıkhi konularda fetvalar istedikleri nakledilmektedir. Şeyh Fethullah'ın vefatından bi haber olan Ezher ulemasının yine kendisine mektuplar gönderdiği, bölgede bu mektuplara cevap verecek kimse bulunmadığından onlara: "Cevabını istediğiniz kişi vefat etmiştir. Size cevap verecek aynı seviyede ikinci bir kişi yoktur." Şeklinde bir cevap mektubu yazıldığı bildirilmektedir.⁹⁸

⁹⁶ Bkz. *el-Mektubat* / Ş. Asım Ohini, *a.g.e.*

⁹⁷ Bkz. *El-Mektubat*.

⁹⁸ Korkusuz, *a.g.e.*, s. 178.

1.2.1. Fıkhi yönü

Her biri derin araştırma ve ilmi birikim mahsülü olan *Mektûbât*'taki fetva ve görüşlerinden yola çıkarak Şeyh Fethullah'ın, Şâfiî fikhının muteber âlim ve eserlerine çok iyi derecede vakıf olmasının yanında, Hanefî mezhebininklasik son dönemtelifatlarını da iyi derecede bilip kullandığı sonucuna ulaşılmıştır.⁹⁹

El-Verkânîsî, şer'î meselelerde hüküm verirken fıkhi bilgeliğini ve temyiz yeteneğini ortaya dökerek, eserler arasında mukayese yapmış ve müelliflerinin eseri yazarken daha sonra tetkik edip etmediği, eserin ne kadar sürede yazıldığı ve ne kadar âlimin eseri inceleyip kabul ettiği gibi teferruatlara bakmıştır. Bu ve bunun benzeri çok ince detayları derin araştırması neticesinde bulup daha sonra aralarında doğru bulduğu görüşü tercih etmiştir.¹⁰⁰

El-Verkânîsî, adı geçen eserinin zekât'ın nakli ve taksimi ile ilgili bahsinde, İmam Şâfiî'nin, bu konudaki görüşünün¹⁰¹ zamanımızda uygulanmasının artık çok meşakkatli olduğunu söyleyen ve hatta “eğer Şâfiî bu devirde yaşasaydı o da başka türlü fetva verirdi” diyen âlimlerin görüşüne¹⁰² katılmış ve kendisi de bu doğrultuda fetva vermiştir.¹⁰³

El-Verkânîsî, *Mektûbât*'ında geçen talak meselesi ile alakalı, (طلاق) lafzının (ط) yerine (ت) ile (تلاق) şeklinde kullanılmasının kinaye olduğunu, bu durumda söz sahibinin sözü söylerken, eğer boşanmayı kastetmemişse talakın gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

Şeyh Fethullah, talak konusuyla ilgili başka bir mektubunda Kürtçe söylenen ئى طلاقى بى فئوى من ته بزدايه (fetvasız üç talak seni boşamışım) cümlesindeki talak lafzının bağlaçsız yani “la” eki'ini kullanmadan söylendiği için her üç talakı düşürmeyip sadece bir talakı götüreceği şeklinde fetva vermiştir.¹⁰⁵

⁹⁹ Beroje, *a.g.e.*, s. 737.

¹⁰⁰ Beroje, *a.g.e.* s. 737.

¹⁰¹ İmam Şâfiî'nin görüşüne göre: Fıtır sadakası dâhil bütün zekât kısımlarının Kuran-ı kerimde isimleri geçen sekiz sınıfın hepsine ve her sınıftan en az üç ayrı şahsa vermek vaciptir.

¹⁰² Bu görüştekiler, zekâtın naklinin ve Kuran'da geçen kısımlardan sadece birisine verilmesinin caiz olduğunu söylemişlerdir.

¹⁰³ Bkz. *El-Mektûbât*, v. 27-33.

¹⁰⁴ Bkz. *El-Mektûbât*, v. 18.

¹⁰⁵ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 53-55.

Şeyh Fethullah, *Mektûbât'taki* başka bir fetvasında, yörede çok sık isti'mal edilene hatta adet'leştirilen bazı ibadet ve zikirler'in bid'at olduğunu ve sünneti-seniyye'de herhangi bir yerlerinin olmadığını gelecek olan tepkilere aldırmandan cesur bir şekilde ifade etmiştir.¹⁰⁶

El-Verkânîsî, tecvid'in ne kadarının vacip ne kadarının vacip olmadığı ile ilgili bir soruya şu cevabı vermiştir: Harflerin mahreçlerinden çıkarılması, sıfatlarının açıklığa kavuşturulması, şedde ve vacip medlerin yapılması, uzatılmayan harflerin uzatılmaması ve irablarının doğru olmasının vacip olduğunu belirtmiştir. Bunların dışındaki diğer tecvit kurallarının vacip değil kur'an-ı kerimi güzelleştiren birer süs ve adap olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁷

Şeyh Fethullah, yatsı namazının vaktiyle ilgili bir soruya verdiği cevapta daha önce aletlerce takdir edilen vakte değil bizzat müşahede ederek "şafak-ı ahmer" in battığını gözlemlemek lazım geldiğini ve sahabe devrinden sonra fiili icmaya itibar edilmeyeceğini belirten âlimlerin sözüne itibar etmiş ve kendisi de bu meyanda fetva vermiştir.¹⁰⁸

El-Verkânîsî, revâtib sünnetlerinin namaz ezkarından önce kılınması halinde bu ezkarın sakıt olacağını söyleyen görüşe katılmamış ve mutemed eserlerden deliller getirerek aksi yönde fetva vermiştir.¹⁰⁹

Şeyh Fethullah, tütün kullanımı ile ilgili bir fetvasında, kıyas yoluyla tefsir, hadis ve usul kitaplarından hüküm çıkarmaya kesin bir dille karşı çıkmış, şer'i konularda ki fetva merciinin ancak mutemet fıkıh kitapları olabileceğini ve her işi ehline bırakmak gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁰

Üstte bahsi geçen konular ve değinmediğimiz diğer konulardaki genel tavırlarından hareketle Şeyh Fethullah'ın fetvalarında, dikkat çekici bir şekilde Şâfiî Mezhebindeki yaygın kanaatin aksine mezhepteki diğer bazı âlimlerin de yaptığı gibi "kolaylık" prensibiyle hareket ettiği görülmektedir. O, ayrıca hüküm ve fetvalarında muhatabın maslahatını gözetmeyi de ihmal etmemiştir.¹¹¹

¹⁰⁶ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 60-70 / Beroje, a.g.e., s. 737.

¹⁰⁷ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 26-27.

¹⁰⁸ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 25-26.

¹⁰⁹ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 33-35.

¹¹⁰ Bkz. *El-Mektûbât*. v. 74-81.

¹¹¹ Bkz. *El-Mektûbât*. / Beroje, a.g.e., s. 737.

1.3. Ahlaki kişiliği ve Sünnet-i Seniyye'ye bağlılığı

El-Verkânîsî, vefatına kadar “sizden, iyilikleri emreden ve kötülüklerden alıkoyan bir grup olsun”¹¹² emr-i celili gereği hiç durmamış, talebe ve müritleriyle beraber köy köy, ilçe ilçe dolaşmış ve ilmi faaliyetlerin yanında irşat görevini de yerine getirmeye çalışmıştır.¹¹³

Şeyh Fethullah, şer’i hükümlere ve sünneti seniyyeye bağlılığı fevkalade olan bir zattır.¹¹⁴ Öyle ki son demlerinde: “Ruhumu teslim ederken, beni yıkarken ve dahi defnederken benden hiç bir sünneti seniyyeyi esirgemeyin, onları terk etmeyin” sözlerini söylediği rivayet edilmektedir.¹¹⁵

Aynı şekilde vefat döşeginde iken: “bana misvak’ımı yıkayın ve getirin” diye söylemiş ve gücü yetene kadar kendisi dişlerini ve ağzını misvaklamış, elinde tutacak kuvvet kalmayınca da bunu işaretle aile efradına yaptırmıştır.¹¹⁶

Yine: “ben hayatım boyunca Peygamber Efendimizin sünnetine ters hiçbir söz, fiil, harekât ve sekenât’ta bulunmadım. Naaşımın gömüleceği günün de Efendimiz ile aynı olmasını çok istiyorum dediği ve isteğinin de yüce Allah tarafından bir lütuf olarak kendisine verildiği ifade edilmektedir.¹¹⁷

---

¹¹² Ali İmran 3/104.

¹¹³ Beroje, *a.g.e.*, s.722.

¹¹⁴ Memduhoğlu, *a.g.e.*, s.1.

¹¹⁵ el-Hizani, *a.g.e.*, v. 16-17.

¹¹⁶ El-Hizani, *a.g.e.*, v. 16-17.

¹¹⁷ El-Hizani, *a.g.e.*, v. 16-17.

1.4. Vefatı

Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, cemaziyelevvel 1317 Hicri, 11 Eylül 1315 Rumi ve 27 Eylül 1899 miladi yılında 53 veya 55 yaşında vefat etmiştir. Naaşını başkalarının da yardımıyla Halifesi Molla İbrahim Neynik-ı ve Molla Abdullah Balk-i yıkamıştır.¹¹⁸

Şeyh Fethullah, Vefatından on gün önce Bitlis'teki evinin yanında ki bir alanı İsmail Efendiye işaret ederek: bana bu sonbahar benden başka iki kişiyi daha alacak şekilde bir oda yapacaksın” demiştir. Vasiyeti üzerine vefatından sonra işaret ettiği yerde her iki eşini de alacak şekilde bir yer hazırlanmış ve kendisi buraya defnedilmiştir.¹¹⁹

Şeyh Fethullah Verkanîsî, Allah dostu büyük zatların yaptığı gibi vefat etmeden evvel bu dünyadan irtihal edeceği ile alakalı birçok söz ve davranışı ile buna işaret etmiştir. Vefatını yazdığı bir risaleye konu eden damadı Molla Abdülkerim, bu durumu risalesinde şöyle izah etmiştir:

1) Şeyh Fethullah'ın vefatından iki sene evvel ona ev yapılırken hep şöyle dediğine şahit olmuşumdur: “kişi evini inşa eder ama içinde kalmaz”.

2) Şeyh Fethullah, Bana daha önce defalarca Hacca gitmelisin demesine rağmen müsait olmayıp gidememiştım. Vefatından bir sene önce hazırlıklarımı tamamlayıp gideceğim vakit bana: “Allahtan korkum olmasa senin gitmene mani olurdu” dedi. Çünkü o ben eğer gidersem onu bir daha görmeme ihtimalim olduğunu biliyordu.

3) Şeyh Fethullah'ın son yetiştiği Ramazan ayında Resulullah efendimizin yaptığı gibi amellerini fazlalaştırıp, sıkılaştırmıştı.

4) Şeyh Fethullah'ın vefatına bir yıl kalmıştı. O yıl Şeyh Abdurrahman Tağî'nin kızı olan eşine şöyle söyledi: Bu sene hem ailem hem de seydamin ailesi için musibet senesidir.

5) Şeyh Fethullah, son demlerinde iken bana: “oğlum Alaaddin'i sana teslim ediyorum, bundan sonra ben ona ders vermeyeceğim.” dedi ve gerçekten de bir daha Şeyh Alaaddin'e ders vermeden vefat etti.

6) Şeyh Fethullah'ın halifesi Şeyh Muhammed Dîyaüddin, ona bazı tabilerine hilafet verme isteğini arz edip izin istediğinde, “ Bu iş sonbahara kalsın o zaman iş senin için

¹¹⁸ El-Hizani, *a.g.e.* v. 17-18

¹¹⁹ El-Hizani, *a.g.e.* v.18

daha kolay olur.” deyip ve bu sözlerle vefatını kastetmiştir. Çünkü bu şekilde işler tamamen ona kalacağından hocasına danışma ihtiyacı kalmayacak ve dolayısıyla kararları kendi başına daha rahat alacaktır.

7) Şeyh Fethullah, Halifesi olan Şeyh Muhammed Diyauddin’e gönderdiği mektupta normalde yazdığı mektuplardaki adet dışında “yalnız kendisi Baki kalacak olan ve yine yalnız kendisinin mülkü devam edecek olan Allah’a (cc) hamdolsun!” diyerek başlamış ve bir nevi vefatını haber vermiştir.

Şeyh Fethullah, daha önce hiç gitmediği halde vefatından hemen önce hamama gitmiş ve rabbinin huzuruna tertemiz bir bedenle varmak istemiştir.¹²⁰

---

¹²⁰ El-Hizani, *a.g.e.*, v. 16-17.

1.5. Ailesi

1.5.1. Eşleri

a) Züleyha Hanım,

Şeyh Fethullah'ın Norşin'e gitmeden evlendiği ilk eşi ve uzun bir süre çocuğu olmayan Züleyha Hanım, Verkanis'li büyük Şeyh Yasin'nin kızıdır.¹²¹

b) Tayyibe Hanım,

Şeyh Fethullah'ın İkinci evliliği olan Tayyibe Hanım onun Şeyhi Seyda Şeyh Abdurrahman Taği'nin kızı ve Şeyh Muhammed Diyauddin (Hazret) in kız kardeşidir.

1.5.2. Çocukları

El-Verkânîsî'nin, Züleyha hanımdan olan çocukları şunlardır.

1. Şeyh Alauddin,

Şeyh Fethullah'ın ilk eşinden olan en büyük çocuğudur. El-Ohini lakabıyla bilinen Şeyh Alauddin, babasından sonra Ohin'i bir ilim ve irfan yuvası yapmış ve bu uğurda nice büyük meşakkatler çekmiştir.¹²²

Şeyh Alauddin'in kendinden sonraki ilmi ve tasavvufi varisleri oğulları Şeyh Mazhar, Şeyh Hâlid ve ŞeyhÂsım olmuştur.¹²³

Şeyh Mazhar, (v.1988)Şeyh Alauddin'in en büyük oğlu ve Şeyh Muhammed Diyauddin'in (Hazret) halifesiŞeyh Mahmud karakoyi'den hilafet almıştu

Şeyh Mazhar, babası ve dedesi gibi telif anlayışını devam ettirmiştir. Eserleri içinde *Mektûbât* isimli eseri meşhurdur.¹²⁴

Şeyh Mazhar'ın Ş. Safvetullah, (v.1981) Ş. Rahmetullah, Ş. Ataullah ve Ş. Hikmetullah adlı çocukları Ohin 'de babalarının ilim ve irfan yolunun takipçileri olmuşlardır. Özellikle Ş. Safvetullah dedeleri Şeyh Fethullah ve Şeyh Alauddin'nin eser yazma

¹²¹ Bkz. www.verkanis.com 13.12.2019

¹²² Daha önce "talebeleri" bölümünde Şeyh Alauddin'den teferrutlu bir şekilde bahsedildiği için burada tekrar ondan bahsetmeyeceğiz.

¹²³ Ş Nur Muhammed Türel, Şahsi görüşme.

¹²⁴ Bu eseri de Ohin Kütüphanesinde. Ş. Nur Muhammed Türel, Şahsi görüşme.

anlayışını devam ettirmiş çok büyük bir âlimdir. Ş. Safvetullah'ın, çağdaşlarından çok daha ileri bir noktada olduğu, hatta babası Ş. Mazhar'ı bile geçtiği söylenmektedir.¹²⁵

Şeyh Hâlid, abisi Şeyh Mazhar gibi Şeyh Mahmud Karakoyi'den hilafet almıştır. Şeyh Hâlid, tıpkı abisi gibi dedelerinin ilimle harmanlanmış tasavvufi yollarında onlardan geri kalmamış, nice talebe yetiştirmiş ve bazı çok önemli şahsiyetlere de hilafet vermiştir. Onlardan belki de en önemlisi şu an Siirt Şirvan'a bağlı Sisem (yağcılar) köyünde asırlık çınar gibi insanların gölgesinde huzur bulunduğu Seyda Molla Hüseyin Sisemi'dir.

Şeyh Hâlid'in ardından Ohin dergâh ve medresesinde oğulları Ş. Muhammed bakkır, Ş. Nimetullah, Ş. Fethullah,¹²⁶ Ş. Diyauddin¹²⁷ ve Ş. Mansur amcazadeleriyle beraber irşad ve tedrisat faaliyetlerini devam ettirmiştir.

Şeyh Âsım, Şeyh Muhammed Diyauddin'in (Hazret) oğlu Şeyh Takiyyuddin'in halifesidir. Şeyh Âsım, telif mirasını devam ettirmiş bilge bir şahsiyet ve mutasavvuf'tur. Özellikle *Birket'ul-Kelimat fi Menakibi badi's-Sadat* adlı eseri çok meşhurdur. Şeyh Âsım'ın bilinen erkek çocukları şunlardır: Ş. Muhammed Zahid, Ş. Mesud,¹²⁸ Ş. Nur Muhammed.

2. Şeyh Cüneyd,

Şeyh Alauddin'in aynı anadan olma tek erkek kardeşi olup Muş'un Bulanık ilçesinde yaşamış ve miladi 1958'de vefat etmiştir.

3. Fatıma

4. Belkise

5. Ümmü Gülsüm¹²⁹

6. Hamide

Şeyh Fethullah'ın ilk eşi Züleyha Hanım'dan olan kız çocukları bunlar olup diğer eşi Tayyibe Hanım'dan kız çocuğu olmamıştır.

¹²⁵ Abdullah Seydaoğlu vasıtasıyla Seyda Molla Hüseyin Sisemi.

¹²⁶ Amcası Şeyh Asım'ın halifesidir. Ohin Medrese ve dergâhında Amcazadesi Şeyh Mesud ile birlikte baş Müderris ve postnişinlik yapmaktadır.

¹²⁷ Seyda Molla Hüseyin Sisemi'ye intisap ettiği söylenmektedir. Abdullah Seydaoğlu, şahsi görüşme.

¹²⁸ Şeyh Mesud, günümüzde amcası Şeyh Mazhar'ın oğlu Ş. Fethullah ile birlikte Ohin'de post sahibi ve medrese'nin en önemli simalarındır.

¹²⁹ Şeyh Fethullah'ın damadı Molla Abdülkerim el-Hizani, adı geçen Risalesinin Hatimesinde Hocasının çocuklarını zikretmiş ancak Ümmü Gülsüm'ü içlerinde anmamıştır. Bkz. Molla Abdülkerim, *a.g.e.*

Şeyh Fethullah'ın Tayyibe Hanımdan olan erkek çocukları şunlardır:

7. Şeyh Maruf,
8. Şeyh Kutbeddin
9. Şeyh Bahauddin¹³⁰

El-Verkânîsî'nin ikinci eşi Tayyibe Hanımdan soy isimleri "EMRE" olan bu çocukları, hayatlarını Muş vilayetinde idame ettirmiş, bu İl'in ve Türkiye'nin siyasi hayatında önemli rol oynamışlardır.

Şeyh Maruf'un oğlu Gıyaseddin Emre, (v.3 Ekim 2008) 10. Dönem Milletvekili genel seçimlerinde Türkiye siyasi hayatının ilk bağımsız milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmiştir.

Gıyaseddin Emre, 11. Dönem TBMM genel seçimlerinde bu sefer Demokrat Parti'den tekrar seçilmiş ve Demokrat Parti teşkilat sorumluluğunu üstelenmiştir. 1960 darbesiyle beraber Demokrat Parti'den diğer Milletvekili arkadaşları gibi bu görevi son bulmuştur.¹³¹

El-Verkânîsî'nin torunu Gıyasettin Emre, Dönemin başbakanı Adnan Menderes ile yakın ilişkiler içinde olmuş ve hatta Adnan Menderes ile Üstat Bediuzzaman Said Nursi arasında haber taşıma görevini yapmıştır.¹³²

Gıyaseddin Emre Konya da vefat etmiş ve naaşı getirilip Ohin de aile kabristanında defnedilmiştir.¹³³

¹³⁰ Evlenmeden ve Çocukları olmadan vefat etmiştir.

¹³¹ <https://www.biyografya.com/biyografi/22444> . 24.12.2019.

¹³² <https://www.risalehaber.com/menderesten-said-nursiye-mesaj-tasiyan-vekil-53957h.htm> . 24.12.2019.

¹³³ <https://www.biyografya.com/biyografi/22444> . 24.12.2019.

Öteden beri bir ilim ve irşat ailesi olagelen Şeyh Fethullah'ın ailesinden özellikle büyük oğlu Şeyh Alauddin ve çocukları irşat, tedarisat ve telifat'ta günümüze değin dedeleri Şeyh Fethullah'tan geri durmamışlardır.

Müstensihlerimizden Molla Nurullah Kodişki, Şeyh Fethullah ve ailesi için şu Takriz'i kaleme almıştır:

ولا عيبَ فيهم غيرَ إنَّ حياتهم   مقسمةً بينَ العُلا والفضائل
 وليس لهم غيرَ وشاحِ الكرائمِ   وليس جلايبِ الكرامةِ الشاملِ
 وقد أنجبوا أبناءَ فضلٍ مُؤثِّلِ   وعزَّتهم أحجالَ بينَ الأمائلِ
 وكم يُهتدى بهم كما قبلُ اهتدوا   علائِمهم في الراسياتِ دلائِلِ
 كُنوزُ علومٍ بَحْرُ إرشادِ عالمِ   وكم أرشدوا الجمَّ الفقيرَ فجاملِ
 وآبائهم آباءهم وجدودهم   إلى عُمرِ الفاروقِ أهلِ المعادلِ

1.6. Eserleri

Günümüze ulaşan eserleri şunlardır:

1.6.1. Mektûbât

Genel olarak muasır âlimlerin fihhi sorular içeren mektuplarına verdiği cevap mektuplarını barındıran eserdir. Eserde ayrıca tarikat ile alakalı bir kısım meseleler hakkında söylediği fikirler, bazı önemli zevatlar için kaleme aldığı taziyeler ve tabilerine yaptığı tavsiye ve nasihatlerden oluşan mektuplar da vardır.

El-Verkânîsî, bütün mektuplarını Arapça kaleme almamıştır. Kürtçe ve Osmanlıca yazdığı mektuplar da vardır. Ancak kendisinden sonra diğer eserlerinde olduğu gibi oğlu Şeyh Alauddin, mektupların yekpare olması için başka dillerde yazılanları da Arapçaya tercüme etmiştir.

Ailesi'ne göre Verkanîsî'nin yüzü aşkın fihhi mektubu daha vardır ama maalesef bulunamamıştır. Bugün elimizin altında toplam otuz beş mektubu mevcuttur. Bu mektuplar, el-Verkânîsî'nin tasavvufi hocası şeyh Abdurrahman'ın mektupları ile beraber bir asır sonra, Zeynulabidin el-Amedî adlı kişi tarafından yeniden el yazısı ile yazılmış ve 1992'de Diyarbakır'da kitap haline getirilmiştir.¹³⁴

1.6.2. El-Kufru ve'l-Kebâir

Şeyh Fethullah'ın Kelam ilminin en önemli konularından “Kebair” yani büyük günahların neler olduklarını, çeşitlerini ve hangisinin şer'i açıdan daha büyük ve ağır olduğunu sırayla detaylı bir şekilde anlatıp Kürtçe kaleme aldığı eseridir. El-Verkânîsî'nin bu teferruatlı ve ehemmiyetli meseleyi çok veciz ve güzel bir dille anlattığı eseri el-Kufru ve'l-Kebâir, çok büyük olmayıp, toplam 10 varaktır. Müellifin oğlu Şeyh Alauddin, babasından sonra tıpkı diğer Arapça olmayan eserleri gibi bunu da 7 varak olacak şekilde Arapçaya çevirmiştir.

1.6.3. Adabu't-tarikati'n-Nakşibendiyye

Müellifin, Nakşibendî tarikatının özünü ve bu tarikat mensubu kişilerin nasıl davranması gerektiğini kendisine has ifadelerle anlattığı eseridir. Bu eseri, yirminci yüzyı-

¹³⁴ Beroje, *a.g.e.*, s.723.Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumunda,Şeyh Fethullah el-Verkanîsî, Bazı Fikhî Görüşleri ve Fikhî Anlayışı adıyla müellifin mektuplarından hareketle bazı fihhi görüşleri Sahip Beroje tarafından ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İn ikinci yarısında hayatını idame ettirmiş, âlim ve Nakşibendî tarikatının şeyhlerinden, Yahya Pakiş, oğlu Hamit Pakiş ile birlikte 113 sayfa olacak şekilde istinsah etmiş ve İstanbul Bakanlar Matbaacılık tarafından basılıp kitap haline getirilmiştir.¹³⁵

1.6.4. Nubzetun min kelimati'ş-Şeyh Abdurrahman et-Taği

Müellimiz Şeyh Fethullah, bu eseri, Seyda Şeyh Abdurrahman Taği'nin bu dünyadan rıhlet etmeden önceki halleri, vefat etmeden hemen önce şeyhinden gördüğü ke-
rametlerive son demlerinde onunla geçen diyalogları hakkında yazmıştır. Şeyh Fethul-
lah, bu eserinde Seyda-ı Taği'ye olan büyük hürmet, edep ve sevgisinin kalemine yan-
sıtmıştır. Elimizde mevcut bulunan mahtut nüshası 15 varaktır. Eserin sonuna Şeyh-ı
Taği'nin son demlerinde tarikat erbabı ile alakalı yazdığı bir buçuk sahifelik bir kısım
eklenmiştir. Seyda-ı Taği, bu kısa sahife'nin son bölümünde dikkat çeken şu ifadeleri
yazmıştır:

وإنَّ نصب الشيخ فتح الله وخلافته والفويض إليه لا عن اختيار الحري بل وجب عليه فأوجبها على الشيخ

فتح الله لا هرب له إلا معه الهلاك.

(Şeyh Fethullah'ın bu iş için tayini, Halifeliği ve ona bu işin tevdi edilmesi ihti-
yari olarak yaptığım bir şey değildir. Belki, bu iş bana vacip oldu, bende Şeyh Fethul-
lah'a vacip kıldım. Onun bu işten kaçışı yoktur, bu ancak beraberinde helak getirir.)

1.6.5. Akidetu'ş-Şeyh Fethullah

Müellifimiz, Başlangıç seviyesinde ki küçük çocukların itikadı için İman ve İslam
rükünlerini teferruatıyla anlattığı eseridir. Elimde mevcut bulunan nüsha iki varak olup
yöre dili Kürtçe ile kaleme alınmıştır. Bu küçük Hacimli telif, yöre de dergâh ve medre-
se sahibi zatların yeni tahsil hayatına başlayan evlat ve talebeleri için yaptığı bir uygu-
lamadır. Meşhur Siirt Pervarili âlim ve tarikat şeyhi Seyda Şeyh Muşerref'in de buna
çok benzer bir Akide kitabı vardır.¹³⁶

1.6.6. Ed-Dureru'l-Fethiyyefi'l-Avâmili'n-Nahviyye

El-Verkânisî'nin, *Avamili Cürcani*'ye Nahiv ilmi ile alakalı mühim meseleleri ta-
mamlayıcı bilgi olarak ekleyip yazdığı bir çalışmasıdır. Elimizde mevcut bulunan nüsha-

¹³⁵ Bkz. Ömer Pakiş, "Pakiş Yahya", DİA, c. EK-2, Ankara, 2016, s. 397-398.

¹³⁶ Bkz. Şeyh Muşerref el-Hinuki, *Âkîd'a İmané*, Hinük dergâhi.

sının ketebe kaydına göre Şeyh Fethullah, bu eseri oğlu Şeyh Alauddin'nin ilim tahsiline başladığı zamanlarda istifade etmesi için yazmıştır.¹³⁷

Şeyh Fethullah'ın kendisi değilde bunu sonradan istinsah eden müstensihlerin *ed-Dürerü'l-fethiyye fi'l-âvâmilî'n-nahviyye* adını verdiği eser, başlangıç seviyesinde ki öğrencilerin seviyelerini aşacak mevzular da içeren, şerh-haşiye karışımı bir üslup ile kaleme alınmıştır. Eser ile alakalı dikkat çekici başka bir husus da, istişhad yerlerinde bolca ayet-i kerimelerden yararlanılmış olmasıdır. Bu durum, bu tür küçük Hacimli, iptida seviyesinde ki eserlerde pek rastlanır bir şey değildir.¹³⁸ Eser, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden Ali Bağcı ve Hüseyin Okur tarafından tahkik edilmiştir.¹³⁹ Elimde mevcut bulunan nüshası yirmi üç varaktır.

1.6.7. Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre

Tezimize konu olup tahkik ve tahlilini yaptığımız bu eserle ilgili olarak ileride detaylı bir şekilde izahat vereceğiz.

¹³⁷ Seyda Molla Nurullah Kodişki, *el yazma nüshasının ferağ kaydı*, Ohin Kütüphanesi.

¹³⁸ Bağcı, Okur *a.g.e.*, s.98-99.

¹³⁹ Bkz. Bağcı, Okur *a.g.e.*

İKİNCİ BÖLÜM

MENASİKU'L-HACC VE'L-UMRE ADLI ESERİN TAHLİLİ

2.1. Eserin ismi

Eserin bilinen ismi *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* (مَنَاسِكُ الْحَجِّ وَالْعُمْرَةِ)'dir. Ancak Müellif, Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin bu ismi kendi verip vermediği bilinmemektedir. Eserin meşhur olan bu ismi ile birlikte eseri şerheden Molla Nasruddin el-İlvîzi, yazdığı şerhin giriş sayfasında eser için *Menasiku'l-Hacc ve'z-Ziyarah* (مَنَاسِكُ الْحَجِّ وَالزِّيَارَةِ) ismini kullanmıştır. Ohin dergâh ve bağlantılarında ise eser, *Menasiku'sh-Şeyh Fethullah*

(مَنَاسِكُ الشَّيْخِ فَتْحِ اللَّهِ) olarak da ifade edilmektedir.

“Menasik”, (مَنَاسِكُ) “Mensek” (مَنْسَكٌ) kelimesinin çoğulu olup “Nüsuk” (نُسُكٌ) kökünden türemiştir. İsmi-fail sığası “Nasik” (نَاسِكٌ)¹⁴⁰ ﴿لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ﴾. fiil sığası “Neseke” (نَسَكَ) sözcüğüdür. “Neseke” (نَسَكَ) fiili, sözlükte, temiz bir suyla yıkanma, güzel bir yolun müdavimi olma,¹⁴¹ ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا﴾. toprağı ıslah olması için sürme gibi anlamlara gelmektedir. Aynı şekilde Allah ile alakalı bütün haklar, zühd sahibi olup dünyevi şeylere yüz çevirme, güzel huy ve ibadet¹⁴² ﴿وَأَرْبَا مَنَاسِكَنَا وَتُبَّ عَلَيْنَا﴾. veya bir kurban ile Allah'la yakınlaşma şeklindeki manalara da gelmektedir.¹⁴³

﴿قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾¹⁴⁴

“Nüsuk” (نُسُكٌ) fıkhi bir terim olarak, daha çok Hac ve Umresirasında yapılan belli başlı bazı ibadet ve muamelatları kapsamakta, akla da ilk bu anlamı gelmektedir.¹⁴⁵

﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكُمْ فَادْكُرُوا اللَّهَ﴾¹⁴⁶

¹⁴⁰ Hac 22/67.

¹⁴¹ Hac 22/34.

¹⁴² Bakara 2/128.

¹⁴³ Bkz. Sa'di ebu Habib, *el-Kamusu'l-Fıkhi*, Daru'l-fikir, Dımaşk, Suriye, 2. Baskı, 1988, s. 352.

¹⁴⁴ En'am 6/162.

¹⁴⁵ Bkz. Omer Enver ez-Zebedani, *Mucemu Mustalahatu'l-Hacc*, Doha, 2004, s.62.

¹⁴⁶ Bakara 2/200.

Hac veya Umre de kesilen kurbanlara “hedy” (هَدْي) denildiği gibi, “Menasik” ve “Nüsük” kelimelerinin anlamlarına bağlı olarak çoğulu “Nesaik” (نَسَائِك) veya “Nüsuk” (نُسُك) kelimeleri olan “Nesiket” (نَسِيكَة) de denmektedir.

¹⁴⁷ ﴿فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾

---

¹⁴⁷ Bakara 2/196

2.2. Eserin yazma Nüshaları

2.2.1. “ن” Nüshası

Şeyh Fethullah el-Verkânîsî'nin oğlu Şeyh Alaaddin, babasından sonra bütün eserlerini bir araya getirmişve *Kenz'ül-Cevahir* adını verdiği bir mecmua şeklinde kaleme almıştır. Bu Mecmua, daha sonra müellifin torunu Şeyh Hâlid Ohini'nin talebesi ve mucazı olan Molla Nurullah Kодиşki¹⁴⁸ tarafından h 1412 yılında yeniden istinsah edilmiş olup Ohin kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Elimizde mevcut olup tezimizde kullandığımız ilk nüsha da budur.¹⁴⁹ *Kenz'ül-Cevahir* adlı bu Mecmuanın kapak kısmında müstensih Seyda Mola Nurullah Kодиşki müellif Şeyh Fethullah el-Verkânîsî ve eserleri ile ilgili şu takriz'i¹⁵⁰ yazmıştır:

أيا شيخَ الشريعة والطريقة لقد فَتَّتَ مِنْ لُبِّ الحَقِيقَةِ

وَأَبْدَيْتَ لَنَا الأحكامَ طَرًّا وَأَجَلَيْتَ حَفِيَّاتِ الشَّرِيعَةِ

كَشَفْتَ الحِذْرَ عَنْ وَجْهِ الفِتاوى أَلْقَيْتَ السُّتُورَ عَنِ العَقِيدَةِ

وَبَيَّنْتَ الكِبائرَ باختصارٍ ذَكَرْتَ الكُفْرَ تخويفِ الوَقِيعَةِ

وَأَظْهَرْتَ المَناسِكَ بالمَعالمِ كَمَا بَيَّنْتَ آدابَ الطَّرِيقَةِ

وَحَقًّا أَنْتَ صَقَّالُ القُلُوبِ عَلَى آثارِكَ كَمِ مِنْ طَلِيعَةِ

Molla Nurullah Kодиşki'nin yazdığı bu nüshayı, müstensihin'nin baş harfinden dolayı (ن) harfi ile rumuzlandırdık. Nüsha, onsekiz varaktan¹⁵¹ meydana gelmekte ve her bir varağı on yedi satırdan oluşmaktadır. Nüshada varak'ın sol alt köşesinde ta'kîbe¹⁵² vardır. Nüshanın kendi hatimesinde her hangi bir kayıt olmamasına rağmen

¹⁴⁸ Kодиşk, Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı alıcık köyünün Kürtçe ismi.

¹⁴⁹ Maalesef Şeyh Alaaddin'in kendi yazdığı Nüsha'ya büyük uğraş ve çabalarımıza rağmen ulaşamadık.

¹⁵⁰ Şiir sanatı

¹⁵¹ Varak, yazmanın üzerine yazıldığı çift yüzlü kâğıdın ismidir. Arapça yazmalarda varakın ön (sol) yüzüne vech, arka (sağ) yüzüne zahr denilir. Bkz. Okan Kadir Yılmaz, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, İstanbul: TDV yayınları, Ankara, 2018, s.16.

¹⁵² Yazma eserlerde, sayfa sıralamasının doğruluğunu teyit maksadıyla sayfanın genellikle sol alt köşesinde, bir sonraki sayfanın baş kelimesinin yazıldığı bölüm. Bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s.19.

İçinde bulunduğu mecmuanın sonunda ki hatimede istinsah kaydı¹⁵³ bulunmaktadır. Bu kayıta Arapça olarak şöyle yazmaktadır.

تمت النسخة على يد نورالله الكوديشكى تم الططوانى في سنة ١٤٠٧ رومى, سنة ١٩٩٢ م, ١٤١٢ هـ في

بلدة ططوان عصر اربعاء شعبان ٢٩.

Müstensih Molla Nurullah, yazdığı nüshadaki yazım yanlışlarını, üstünü çizmek şeklinde düzeltmiştir. Metni yazarken unuttuğu ve sonradan eklediği kelime veya cümleleri de ya satır aralarında ya da hamişte yazmıştır. Bu durum her varakta olmayıp fazla değildir.

2.2.2. “س” Nüshası

Tahkikte kullandığımız ikinci nüsha, müellifin 3. Kuşak torunlarından ve şu an Van da hayatını talebe yetiştirmek ile idame eden Ş.Salim AYTE'nin hicri 1413'te kaleme aldığı nüshadır. Bu nüshada, Molla Nurullah'ın nüshası gibi Ohin'de bulunmaktadır. Ş. Salim'in yazdığı bu nüshayı müstensih'in baş harfinden dolayı (س) harfi ile rumuzlandırdık. Nüsha, her bir varağı on satır olacak şekilde toplam otuz dokuz varak'tan oluşmakta olup, Hac veya Umreye gideceklerin yanlarında rahatça taşınmaları için “cep boyu” şeklinde tasarlanmıştır. Eserin bu Nüshasında turre¹⁵⁴ bölümünde varak numarası veta'kîbe mevcut olup, nüshanın sonunda da fihrist¹⁵⁵ bulunmaktadır. Nüshanın kendi hatimesinde de istinsah kaydı mevcut olup, bu kayıta şöyle yazmaktadır:

تمت هذه النسخة اللباب (أي الخالص) بعون الملك الوهاب الذي إليه المرجع والمآب.

سودها سالم المذنب الذى هو أحقر أهل البرية. اللهم اجعلنا من أهل الشريعة والحقيقة وارزقنا العفو والمغفرة

والهداية.

¹⁵³ İstinsah kaydı, ferağ kaydı veya ketebe kaydı, yazmanın istinsah tarihini, müstensih adını ve istinsah yerini bildiren müstensih kaydıdır. Aynı zamanda hardü'l-metn olarak da bilinir. Bkz. Yılmaz, a.g.e., s.18.

¹⁵⁴ Sayfa kenarında metni çevreleyen ve bazen haşiyelerin yazıldığı boş alandır. Bkz. Yılmaz, a.g.e., s.16.

¹⁵⁵ Yazma eserlerde genellikle kitabın başında ama bu nüsha da olduğu gibi bazen sonunda yer alan kitabın bölüm başlıklarını, bazen nüshamızda olduğu gibi varak numaralarıyla beraber, bazen numara olmaksızın sıralayan listedir. Bkz. Yılmaz, a.g.e., s.19.

أطلب وأرجو من جميع الحجاج الدعاء في كلِّ مقام الخيرات سيّما من بيده هذه النسخة المنيف رجائي منهم أن لا ينسانا من الدعاء في كلِّ مشهد كريم خصوصا في المكة المكرمة والمدينة المنورة. وصلى الله وسلّم على سيّدنا محمّد وآله وصحبه أجمعين.

كتب هذا في سنة ١٤١٣ ١٩٩٣

Bu nüshada yazım yanlışları fazla değildir. Metni kaleme alırken yazmadığı ve sonradan hatırladığı kelime veya cümleleri satır aralarında yazmıştır. Bu durum da her varakta olmayıp fazla değildir.

2.2.3. Eserin Şerhi

Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre eserinin bilinen bir şerhi bulunmaktadır. Bu şerh de, Mardin İlmiz'li Molla İsmail'in oğlu Molla Nasruddin Arabkendi tarafından *zeyl'ul-Menasik'il- Fethiyye* adıyla hicri 1411 yılında daktilo ile yazılmıştır. Eserin elimde bulunan fotokopi nüshası, her sayfasında yirmi altı satır olacak şekilde toplam yüz doksan dört sayfadır. Eserin başında künyesini anlatan bir kapak ve hemen ardında da on dört sayfalık fihrist bulunmaktadır.

Molla Nasruddin, Kitabın mukaddimesinden sonra Molla Muhammed adlı bir zat için kutsal yolculuk ile ilgili bir vasiyetname yazmış ve daha sonra konuya giriş yapmıştır.¹⁵⁶ Molla Nasruddin'in kendi ifadeleriyle eserinde sadece Şâfiî Mezhebine bağlı kalmamış aynı şekilde karşılaştırmalı bir şekilde çoğu konuda Hanefi mezhebinden de nakiller yapmıştır.¹⁵⁷ Molla Nasruddin, iptida kaydında eserinin yaklaşık dört yüz meseleyi ihtiva ettiğini belirtmiş İhsar Haccı gibi *Menasik*'te olmayan birçok ayrıntılı meseleyide şerhinde ele almıştır.¹⁵⁸ Şarih Molla Nasruddin, metni şerhettikten sonra son bölümde *Menasik*'te geçen ve geçmeyen Hac ve Umre ile ilgili menkul Hadislerden ezkar ve duaları bağımsız bir başlık altında kaleme almıştır.¹⁵⁹

Tahkik bölümünde üçüncü ve müstakil bir nüsha olarak esas aldığımız eserin şerhini (ش) harfiyle rumuzlandırdık.

¹⁵⁶ Bkz. Molla Nasruddin İlvizi, *Zeylu'l-Menasik'il- Fethiyye*, v. 18-21.

¹⁵⁷ Bkz. el-İlvizi, *Zeylu'l-Menasik'il- Fethiyye*, v. 82-94,161-184.

¹⁵⁸ Bkz. el-İlvizi, *Zeylu'l-Menasik'il- Fethiyye*, v. 21-41,155-160.

¹⁵⁹ Bkz. el-İlvizi, *Zeylu'l-Menasik'il- Fethiyye*, v. 185-193.

2.2.4. Eserin Müellife Aidiyeti

Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre adlı eserin, Şeyh Fethullah'a ait olduğu, hatta buna benzer başka kitabın telif edilmediği el-Verkânisi'nin hayatını idame ettirdiği yörede bilinen bir gerçektir. Fakat eseri incelediğimizde;

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام علي محمد سيد المرسلين وعلي آله وصحبه

أجمعين. باب الإحرام؛ الميقات قسمان زماني ومكاني

Yukarıda ki metinde görüleceği üzere müellifinkendinden bahsedecek herhangi bir ibtida kaydı yapmadığına, besmele, hâmd ve salât'tan sonra konuya direk girdiğine şahit oluyoruz. Aynı şekilde eserde ki son cümleden sonra da noktayı koyup konuyu bitirdiğini görmekteyiz. Ancak eseri istinsah eden şahıslar, müellifin yerine hem iptida hem de ferağ kayıtlarında eserin müellif'e nisbetini açık ifadelerle yazmışlardır. Örneğin; Şeyh Alauddin, yazdığı mecmua'nın iptida sayfasında hâmd ve salât'tan sonra şunları söylemiştir:

أما بعد فهذه رسائل لوالدى العلامة المحقق الرباني والفهامة المدقق الصمداني قطب فلك الإرشاد وقبله

الأبدال والأوتاد وقرن الأشراف والأعجام السائر في أقصى مقامات ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ﴾

[آل عمران 31/3]. مولانا المفضل حضرة الشيخ فتح الله بن الشيخ عبد الرحيم رضي الله عنه وأرضاه.¹⁶⁰

Aynı şekilde Molla Nurullah Kодишки, yazdığı nüshanın ilk varağını, kitabın ismine ve Şeyh Fethullah'a aidiyeti'ne ayırmış ve şu ibareyi yazmıştır:

مناسك الحج والعمرة للشيخ الأكبر شيخ الشريعة والطريقة مولانا حضرة الشيخ فتح الله الورقاني ثم

البدليسي الشافعي النقشبندي قدس الله أسرارہ العلية.

Nüshanın hatimesinde de eserin el-Verkânisi'ye aidiyetine değinen Molla Nurullah, şu ifadeleri kullanmıştır:

هذا ما جاد به شيخ الشريعة والطريقة وبرهان الحق والحقيقة شيخنا ومولانا الشيخ فتح الله الورقاني ثم

البدليسي قدس سره في المناسك كما السبائك جزاه الله عنا خيرا آمين.

¹⁶⁰ Bu ibareyi Molla Nurullah Kодишки kendi istinsah ettiği mecmua da da aynen yazmıştır.

Diğer müstensih Şeyh Salim ise, ilk varakta besmeleden önce eserin ismi ve nisbeti için şu cümleyi söylemiştir: مناسك الحج والعمرة للشيخ فتح الله قدس سره

Ş. Salim, Nüshanın Ferağ kaydından önce ki varağında şunları yazmıştır:

هذا بعض أركان النُسكَيْنِ استنبطها العالم الأملصي والفاضل الكامل اللوزعيّ الشيخ الربّاني والقطب الصمداني المتسلخ عن الحجاب الإنسيّ الشاه شمس العالم المدفون في البدليس الشيخ فتح الله الفاروقيّ الورقاني من الكتب المعتمدة في الفقه الشافعيّ قدس الله أسرارها العليّة ونفعنا بفضائلهما القدسيّة وآثارهما الحقيقيّة آمين يا معين.

Şarih Molla Nasruddin, eser üzerinde yazdığı şerhinin kapak bölümünde eserin nisbetine atıf olarak şunları yazmıştır:

ذيل المناسك الحج والعمرة والزيارة المنسوبة إلى سيدنا ومولانا الشيخ فتح الله الورقاني

Giriş bölümünde de şu ibareyi yazmıştır:

مناسك الحج والزيارة للشيخ فتح الله الورقاني

بسم الله الرحمن...

Molla Nasruddin, ferağ kaydında ise şu satırları kaleme almıştır:

إلى هنا تمّت مناسك وآداب زيارة المدينة المنورة المنسوبة إلى حضرة الشيخ فتح الله الورقاني قدس الله أسرارها العليّة وأفاض علينا من وابل هممه العليّة. آمين والحمد لله رب العالمين.

Aynı şekilde Şeyh Fethullah ile ilgili yazılmış bütün makale, sempozyum bildiri-leri ve seminerlerde bu eserin el-Verkânisi'ye ait olduğu açıkça vurgulanmaktadır. Bu durumların hepsini birleştirip değerlendirdiğimizde eserin Şeyh Fethullah el-Verkânisi'ye nisbeti net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

2.2.5. Eserin Kaynakları

Müellifimiz, Şeyh Fethullah'ın *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre* adlı eserinde açıkça zikrettiği müellif veya eser isimleri şunlardır:

2.2.5.1. *El-İdâh*

Tam ismi *el-İdâh fi Menasik'il-Hacc ve'l-Umre* olan bu eser, Şafii Mezhebi müctehidi imam Nevevi'ye (v. 676/1277) aittir. Çok meşhur bir telif olan *el-İdâh*, Müellifimiz Şeyh Fethullah'ın eserinde en çok müracaat ettiği ve bir nevi onun muhtasarı konumunda olduğu kitaptır. Şeyh Fethullah, *Menasik*'te bir yerde *El-İdâh*'ın ismini söylemeden açık olarak Nevevi'nin ismini (كما قال النووي) şeklinde zikretmektedir.¹⁶¹

El-İdâh, Nevevi'nin kendi ifadesiyle: Genelde bir Hac veya Umre adayını için lazım olan bilgilerde ihtisar etmemiş, bilakis Hac ve Umre ile ilgili hemen her şeye ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir.¹⁶² Eser, yine Nevevi'nin kendi deyimiyle sekiz bab ve on iki fasıl'dan oluşmaktadır. Nevevi eserin ibtida kaydında ebu Amr Osman ve ibn-i Salah'ın Menasik'lerinin meramlarını kitabında zikrettiğini ve üzerine nefis ve faydalı bilgiler eklediğini söylemektedir.¹⁶³

2.2.5.2. *Eş-Şifa*,

Tam adı *eş-Şifa bi Ta'rif-i Hukuk'il-Mustafa* olan eser, Kadı İyad'ın, (v. 544.)¹⁶⁴ Peygamberimiz Hz. Muhammed'in ümmeti üzerindeki haklarını, Rasulullah'ın yüce şahsiyetini, bir mümin'in ona karşı göstermesi gereken hürmeti ve bunu esirgeyenlerin durumunu açıkladığı bir kitaptır. Kadı İyad, eserini, Müslümanların Rasulullah'a olan sevgisini arttırmak, onun sünnet-i seniyyesi'ne daha çok bağlanmalarını sağlamak ve imanlarını güçlendirip artırmak içinkaleme aldığını ifade etmektedir.¹⁶⁵

Eş-Şifâ, bütün İslam ülkelerinde büyük kabul görmüş, medrese ve camilerde ders kitabı olarak okutulmuş, âlimler tarafından üzerine nice hâşiye, şerh, muhtasar ve tercüme yapılmıştır.

¹⁶¹ Bkz. el-Verkânîsî, *Menasik*, v. 23.

¹⁶² Nevevi, *el-İdah fi menasiki'l-Hacc'i ve'l-Umre*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyyah yayınları, Beyrut, 1414/1994, c. 1. s. 27-28.

¹⁶³ Bkz. Nevevi, *a.g.e.*, c. s. 29.

¹⁶⁴ Tam adı, Ebu'l-Fadl İyad b. Musa b. Eyad el-Yahsubi es-Sebti el-Maliki. Hicri 544 yılında Marakeş'te vefat etmiştir. Bkz. Kâtip Çelebi, *Sulemu'l-Vusul ila Tabakati'l-Fuhul*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) yayınları, İstanbul, 2010, c. 2, s. 432.

¹⁶⁵ M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifa", DİA, İstanbul, 2010, c. 39, S. 134-138.

Osmanlı devletinde “*Şifâ-i Şerîf*” ismiyle tanınan esere her kesimden büyük bir teveccüh olmuş, “*Şifâ-han*” ismiyle işleri *eş-Şifa*’yı takrir etmek olan müderrisler tayin edilmiştir. Ulu hakan Sultan Abdülhamid han, tehcirde, memleketinden uzakta iken Çanakkale savaşları günlerinde ülkesi ve milletinin zaferi için *eş-Şifâ*’yı sıkça okuduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁶

Eş-Şifâ, Mağrib ülkelerinde özellikle çok rağbet görmüş, bir adet halinde hastalık ve düşman şerrine karşı okutulmuş ve rahat okunabilmesi için tıpkı Kuran-ı kerim gibi otuz cüz halinde basılmıştır. Cezayir’de asker adaylarının bu vazifelerini yapmadan önce Buḥârî’nin sahihi ile birlikte *eş-Şifâ* üzerine yemin etme geleneği zamanımıza değin sürdüğü ifade edilmektedir.¹⁶⁷

Müellifimiz eserinin son varlığında eserin ismini şu ibarede zikretmiştir. (كما جرى)
(عليه صاحب الشفاء)¹⁶⁸

2.2.5.3. *El-Vefa*,

Tam adı *vefa’ul-Vefa bi Ah’bar-i Dari’l-Mustafa*’dır. “*Tarihü’s-Semhudi*” olarak da bilinmektedir. Müellifimiz de eserinde bu ismi kullanmıştır.¹⁶⁹(على تأريخ السّمهودي)

El-Vefa, Soyu Hz. Hasan’a ulaşan bu nedenle “Haseni”, “Şerif”, “Seyyid” unvanlarıyla tanınan Ebü’l-Hasen Nuruddin Ali b. Abdullah b. Hasan es-Semhudi¹⁷⁰ (v. 911/1506) tarafından kaleme alınmıştır.¹⁷¹ Medine tarihi hakkındaki eserleriyle tanınan es-Semhudi, telifatlarını özellikle Medine-i Münevvere ve Mescid-i Nebevi’nin tarihi ve geçirdiği önemli olaylar hakkında yapmıştır. Bu eserler, bu konuda en doğru ve önemli bilgileri veren yegâne kaynaklar olarak günümüzde dahi ehemmiyetini muhafaza etmektedir.¹⁷² Es-Semhudi, eserlerinde sadece Medine-i münevvere ve Mescid-i Nebevi’nin tarihi geçmişi konularında ihtisaretmemiş, Medine şehrinin etrafı, hicretten sonra Hz. Muhammed’in şehirdeki faaliyetleri, Rasulullah’ın uğradığı mekânlar, Medine halkı

¹⁶⁶ Kandemir, *a.g.m.*, s. 134-138.

¹⁶⁷ Kandemir, *a.g.m.*, s. 134-138.

¹⁶⁸ Bkz. el-Verkânisi, *Menasik*, v. 24.

¹⁶⁹ Bkz. el-Verkânisi, *Menasik*, v. 23.

¹⁷⁰ Omer b. Rida Kehale, *Mucem’l-Muellifin*, Darulihya, Beyrut, Lüban, 1988, c. 7. s. 129.

<https://al-maktaba.org/book/3901/2508>

¹⁷¹ Bkz. Es-Semhudi, *Vefa’ul-Vefa bi Ah’bar-i Dari’l-Mustafa*, c. 1. s. 5.

<https://al-maktaba.org/book/23695/3#p3>

¹⁷² Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Semhüdi”, DİA, İstanbul, 2009, c. 36, s. 489-491.

ile alakalı müstesna malumatlar ve Kuba Mescidi'nin değişim evrelerikonularında da ayrıntılı bilgiler yazmıştır.¹⁷³

Es-Semhudi, *el-Vefa'*dan daha önce aynı konuda yazdığı *İktifai'l-vefa bi-ahbar-i dari'l-Mustafa* adlı eserinin diğer bütün eserleriyle beraber 13 Ramazan 886 (5 Kâsım 1481) tarihinde ki Mescid-i Nebevi yangınında kül olması sebebiyle bu eseri, *Vefai'l-vefa bi-ahbari dari'l-Mustafa* adıyla yeniden kaleme almıştır.¹⁷⁴ Es-Semhudi, *El-Vefa'yı*, *Hulasatü'l-Vefa' bi-ahbari dari'l-Muatafa* adlı başka bir eseriyle ihtisar etmiştir. Semhudi'nin, adı geçen bu eserlerden başka, *el-Vefa bima yecibü li-ğazreti'l-Mustafa* adıyla başka bir eseri zikredilmişse de, âlimler tarafından bu eserin daha çok *el-vefa'*nın farklı bir nüshası olduğu görüşü kabul görmüştür.¹⁷⁵

2.2.5.4. Beyhaki

Künyesi, Ebu Bekr, ismi Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Abdullah b. Musa el-Beyhaki (v. 458/1066) olan büyük hadisçi, Eş'ari kelamcısı ve Şafii fıkıhâlimidir.¹⁷⁶ Zehebi'ye göre kendi bağımsız mezhebini kuracak kadar iyi bir müctehid olan Beyhaki, yine de bunu yapmamış ve şafii mezhebine bağlı kalmayı tercih etmiştir.¹⁷⁷

Beyhaki, Mensubu olduğu Şafii mezhebinin hararetli bir savunucusu olmuş ve bu uğurda nice eserler kaleme almıştır. Telifatları eliyle Şafii mezhebinin geniş coğrafyalara yayılmaya sebep olmuştur.¹⁷⁸ İmam Cuveyni, kendisi hakkında: Bütün Şafii âlimlerinin imam Şafii'ye minnet duyması gerektiğini ama Beyhaki'nin onun mezhebine yaptıkları katkılar nedeniyle İmam Şafii'nin Beyhaki,'ye karşı minnet duyması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁷⁹

Müellifimiz el-Verkanisi, *Menasik*'te bir yerde eserinin ismini zikretmeden (لما رواه)

ibaresiyle Beyhaki'den nakil yapmıştır.¹⁸⁰

¹⁷³ Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 489-491.

¹⁷⁴ Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 489-491.

¹⁷⁵ Küçükaşçı, *a.g.m.*, s. 489-491.

¹⁷⁶ Katip Çelebi, *a.g.e.*, c. 1, s. 139. / M. Yaşar Kandemir, "Beyhaki", DİA, İstanbul, 1992, c. 6, s. 58-61.

¹⁷⁷ Kandemir, *a.g.m.*, s. 58-61.

¹⁷⁸ Kandemir, *a.g.m.*, s. 58-61.

¹⁷⁹ Kandemir, *a.g.m.*, s. 58-61.

¹⁸⁰ Bkz. el-Verkânisî, *Menasik*, v. 19.

2.2.5.5. Şeyhân

Şeyh Fethullah'ın eserinde bir yerde (وأخرج الشيخان) şeklinde kullandığı¹⁸¹ Şeyhân kelimesinden kasıt, hadis dünyasının en makbul imamı Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhari (v. 256/870)¹⁸² ve Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac'tır.¹⁸³ (v. 261/875) Müslümanâlimlerin Kur'an-ı Kerim'in ardından en çok itibar ettiği bu iki imamın eserlerine *el-Camiu's-sahih* denir.¹⁸⁴ Hayatlarını idame ettirdikleri sırada hadis ilmine her açıdan en çok vakıf olan bilginler olan Buhari ile Muslim'in bu özelliği, kitaplarına ayrı bir değer katıp, mümtaz bir yere koymuştur.¹⁸⁵ Muhaddisler, bu eserlerde geçen bütün hadis rivayetlerinin her yönüyle sahih olduğunu ittifakla beyan etmişlerdir.¹⁸⁶

Buhari ve Muslim'in Sahih rivayetleri tarayıp eserlerine alan ilk şahsiyetler olması sahihlerini mihenk taşı yapmış, her iki eserde de geçen rivayetler hadis bilginleri tarafından "muttefekun aleyh" (üzerine ittifak edilen) şeklinde isimlendirilmiş ve diğer hadisler buna göre sınıflandırılmıştır.¹⁸⁷ İmam Nevevi, *Tehzibu'l-esma* isimli eserinde Müslümanların, *sahihayn*'da geçen hadislerle amel etmesinin vâcip olduğu söylemiş ve bu hususta İslam Ümmeti'nin ittifak ettiğini belirtmiştir.¹⁸⁸

2.2.5.6. İhyau Ulumu'd-Din

Müellifimiz Şeyh Fethullah'ın eserinde (كما نقل في الإحياء عن محمد بن واسع) "Muhammed b. Vas'i'den¹⁸⁹ rivayetle İhyadan nakledilene göre" şeklinde kaynak gösterdiği¹⁹⁰ *İhyau Ulumu'd-Din*, Şâfiî fıkıhçısı, kalamcı, büyük mutasavvuf ve İslâm düşünürü Hüccetü'l-İslâm Ebu Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzali (v. 505/1111) et-Tusi'in telifidir.¹⁹¹ *İhyau Ulumu'd-Din*, Gazzâlî'nin fıkıh,

¹⁸¹ Bkz. el-Verkânîsî, *Menasik*, v. 24

¹⁸² Bkz. Katip Çelebi, *a.g.e.*, c. 3, s. 107.

¹⁸³ Bkz. Katip Çelebi, *a.g.e.*, c. 3, s. 331.

¹⁸⁴ M. Yaşar Kandemir, "SAHÎHAYN", DİA, İstanbul, 2008, c. 35, s. 527-530.

¹⁸⁵ Kandemir, *a.g.m.*, s. 527-530.

¹⁸⁶ Kandemir, *a.g.m.*, s. 527-530.

¹⁸⁷ Kandemir, *a.g.m.*, s. 527-530.

¹⁸⁸ Kandemir, *a.g.m.*, s. 527-530.

¹⁸⁹ Tam adı Ebu Bekr Muhammed b. Vasi b. Cabir el-Ahnes el-Ezdi olup (v. 123/741)Tabiun neslinden Hasan-ı Basri'nin yakın dostu, mutasavvuf ve hadisçi. Muslim, Ebu Davud, Nesai ve Tirmizi gibi önemli Hadisçiler ondan hadis nakletmişlerdir. Ethem Cebecioğlu, "MUHAMMED b. VÂSÎ" DİA, İstanbul, 2005, c.30,s.585. ayrıca bkz. Hayruddin ez-Zirikli, *Kitabu'l-E'lam*, Daru'l-İlim li'l-melayin, 2002, 15. Baskı, c. 7, s. 133.

¹⁹⁰ Bkz. el-Verkânîsî, *Menasik*, v. 22.

¹⁹¹ Mustafa Çağrırcı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", DİA, İstanbul, 2000, c. 22, s.10.

kelâm, tasavvuf ve ahlâk gibi ilimlere özellikle yeni bir bakış açısı getiren, “İslâm ümmeti için bir ıslah projesi niteliğinde kaleme aldığı” çok önemli bir eserdir.¹⁹² Gazzâlî’nin, *İhya* isimli eserini inzivâ devresinde yazmış olduğu rivayet edilmektedir. Eser Dört ciltten meydana gelmekte olup her bir cildinde “kitâb” şeklinde başlıklar açılmış, bu başlıkların her birisinin altında da onar konu ele alınmıştır.¹⁹³

2.2.5.7. Malik b. Enes (v. 179/795)

Tam adı Ebu Abdullah Malik b. Enes b. Malik b. Ebi Amir el-Asbahi el-Hamiri el-Yemeni olan Malik b. Enes, günümüzde yaşayan dört büyük fıkıh mezhebinden biri olan Maliki mezhebinin imamı ve kurucusudur.¹⁹⁴ Yaşadığı dönemde Medine şehrinin ilmi imamı¹⁹⁵ ve büyük bir hadisçi olan İmam Malik, Medine-i münevvere yakınlarında bir köy olan Zulmerve’de doğmuş daha sonra Medine-i münevvere’ye gelip ikamet ettiği belirtilmiştir.¹⁹⁶

İmam Malik, nesebinin Arapların iki ana kabilelerinden biri olan Kahtani’ler kabilesinin Asbahi koluna ulaşması nisbetiyle Asbahi, ana kökenlerinin Yemen olması hasbiyle de “yemeni” nisbeti ile bilinmiştir. Birinci kuşak dedesi Malik veya üçüncü kuşak dedesi Ebu Amir Yemen’den göç edip Hicaz bölgesine yerleşmiştir.¹⁹⁷

Dedesi Malik b. Ebu Amir, tabiun neslinin ileri gelenlerinden biri olup, Hz. Ömer, Hz. Aişe ve Ebu Hureyre gibi büyük ravi sahabelerden hadis rivayet etmiştir. Malik b. Ebu Amir, İslam devletinin üçüncü Halifesi Hz. Osman’ın mushaf’ı istinsah eden ekibinde yer almış, Halife’nin şehadetinden sonra da onu kefenleyip defnedenlerden birisi de o olmuştur. İkinci kuşak dedesi Ebu Amir ise, kimilerine göre sahabi, kimilerine göre de muhadram tabiin’lerden birisidir.¹⁹⁸

Müellifimiz, İmam Malik’ten atıf yaparken onun eserlerinin ismini zikretmeden doğrudan (وروى الإمام مالك رضي الله عنه أنه...) şeklinde bahseder.¹⁹⁹

¹⁹² Çağrıçı, *a.g.m.*, s.10.

¹⁹³ Çağrıçı, *a.g.m.*, s.10.

¹⁹⁴ Ez-Zirikli, *a.g.e.*, c. 5, s. 257.

¹⁹⁵ Ez-Zirikli, *a.g.e.*, c. 5, s. 257.

¹⁹⁶ Ahmet Özel, “MÂLİK B. ENES”, *DİA*, Ankara, 2003, c. 27, s.506-513.

¹⁹⁷ Özel, *a.g.m.*, s.506-513.

¹⁹⁸ Özel, *a.g.m.*, s.506-513.

¹⁹⁹ Bkz. el-Verkânîsî, *Menasik*, v. 21.

2.2.5.8. İbnu'l-Humam (v. 861/1457)

Tam adı Kemaluddin Muhammed b. Abdulvahid b. Abdulhamid b. Mes'ud es-Sivasi el-İskenderi el Kahiri²⁰⁰ olup, 788 (1386), veya 789 (1387), veya 790'da (1388) Memlûk sultanlığına bağlı Mısır'ın İskenderiyye şehrinde doğmuştur.²⁰¹ “İbnu'l-Humam” lakabını, üçüncü kuşak dedesi Hümâmeddin'e nisbeti nedeniyle almış²⁰² ve daha çok bu lakab ile şöhret bulmuştur.²⁰³ Birinci ve ikinci kuşak dedeleri Abdülhamid ve Mesud Sivasi olup bu şehirde kadılık vazifesinde bulunmuşlardır. Bu nedenle sivasi lakabıyla da tanınmıştır. İbnu'l-Humam'ın babası Abdulvahid, Moğol istilasıyla kavru- lan Anadolu'dan göç edip İskenderiye'ye gitmiş ve orada hayatını idame ettirip kadılık yapmıştır.²⁰⁴

Hanefî fıkıh ve usulcusu, maturidi kelamcısı İbnu'l-Humam, Hanefî mezhebinin Müctehid'lerindedir. Asrının muhakkiki, Hanefî mezhebenin muhakkiki, “müftülenâm” gibi lakablarla tanınan²⁰⁵ İbnu'l-Humam, 7 Ramazan 861 (1457) tarihinde Mısır'ın Ka- hire şehrinde vefat edip Karâfe bölgesine defnedilmiştir.²⁰⁶

Şeyh Fethullah, İbnu'l-Humam'dan rivayet yaparken eserinin ismini vermeden di- rek (... وقال محقق الحنفية الكمال ابن الهمام: ويזור...) şeklinde ifade etmiştir.²⁰⁷

El-Verkânisî, isim vermeden ba'duhum, ba'du'l-ulema-i, zekererehu'l- kudemaşeklinde birilerinin görüşünü naklettiği üç yer bulunmaktadır.²⁰⁸

²⁰⁰ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 182.

²⁰¹ Ferhat Koca, “İBNÜ'L-HÜMÂM”, DİA, İstanbul, 2000, c. 21, s. 87-90.

²⁰² Koca, *a.g.m.*, S. 87-90.

²⁰³ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 182.

²⁰⁴ Çelebi, *a.g.e.*, s. 182. / Koca, *a.g.m.*, S. 87-90.

²⁰⁵ Koca, *a.g.m.*, S. 87-90.

²⁰⁶ Katip Çelebi, *a.g.e.*, s. 182. / Koca, *a.g.m.*, S. 87-90.

²⁰⁷ Bkz. el-Verkânisî, *Menasik*, v. 23.

²⁰⁸ Bkz. el-Verkânisî, *Menasik*, v. 11, 19, 22

İsmi zikredilen kaynaklar dışında müellifin hangi kaynaklardan istifade ettiği ile alakalı eserin müstensihlerinden Ş. Salim'in kendi yazdığı nüshanın ferağ kaydında şu ifadeler geçmektedir:

هذا بعض أركان النُسكَيْنِ استنبطها العالم الأملصي والفاضل الكامل اللوزعيّ الشيخ الربّاني والقطب الصمداني المتسلّخ عن الحجاب الإنسيّ الشاه شمس العالم المدفون في البديس الشيخ فتح الله الفاروقيّ الورقاني من الكتب المعتمدة في الفقه الشافعيّ قدس الله أسرارهما العليّة ونفعنا بفضائلهما القدسيّة وآثارهما الحقيقيّة آمين يا معين.

Altı çizili kelimelerde ki ifadelerden ve müellifin *el-Mektûbât*'ta sık sık başvurduğu eserlerden hareketle müellifin Şafii, Hanefî ve diğer fıkıh ekollerine ait temel kaynaklardan yararlandığını söyleyebiliriz.²⁰⁹ Yine de isimlerini zikretmek faydalı olacaktır.

1. *Minhâcü't-Talibîn.*

Fıkıhdünyasında kısaca *el-Minhâc* olarak bilinen bu eser, İmam Nevevî'ye aittir. *El-Minhâc*, Şâfiî mezhebinin diğer imamı Ebû'l-Kasım Abdülkerim er-Râfiî'nin (v. 623/1223) *el-Muharrer* adlı eseri üzerine telif edilmiş şerh-muhtasar karışımı bir kitaptır. Bu eser Mezhepte çok rağbet görmüş üzerine kırktan fazla şerh yazılmıştır. Bununla da yetinilmeyip eserin muhtasarlara ve bu muhtasarlara şerhleri yapılmıştır. İmam Nevevî kendisi de, *El-Minhâc* üzerine bir tür ta'likat²¹⁰ tarzında *ed-Dekâ'ik* olarak da bilinen *Dekâ'iku'l-Minhâc* adlı kitabını telif etmiştir.²¹¹ Günümüz Medreselerinde ders kitabı olarak okutulan Arapça gramer alanına yazılmış meşhur *elfiyye*'nin müellifi İbn Malik, *Minhâc* hakkında “Bugünkü aklım olsaydı vallahi ezberlerdim” demiştir.²¹²

2. *Ravda'tü-Talibin*

Nevevî'nin telifatlarından olan bu kitap, Rafii'nin Gazzali'ye ait *el-Veciz* için yazdığı ve *Fethu'l-Aziz* olarak bilinen *eş-Şerhu'l-kebir*'in muhtasarı konumundadır. *Rav-*

²⁰⁹ Şeyh Salim Ayte (eserin Müstensihlerinden), *س. Nüşhası*, İstinsah kaydının olduğu varak.

²¹⁰ İslâm telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına yazılan notlar, bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerinin notlar halinde toplandığı eserlerin ortak adı. Bkz, Sedat Şensoy, “Ta'likât”, DİA, İstanbul, 2010, c. 39, s. 508.

²¹¹ M. Kamil Yaşaroğlu, “Minhâcü't-Talibîn”, DİA, İstanbul, 2005, c. 30, s. 111

²¹² Adnan Memduhoğlu, *Şâfiî Mezhebi'nin Sistemleşmesine Katkısı Bağlamında Bir Fakih Olarak İmam Nevevî*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s. 110.

da'tü-Talibin, Şâfiî fikhının en güzel derlendiği eser olarak şöhret bulmuş ve üzerine kırk kadar âlim tarafından şerh, hâşiye, muhtasar, ta'lik ve tashih yapılmıştır.²¹³

3. *El-Mecmu*

Nevevi'nin, Şirazi'ye ait *el-Muzehheb* üzerine şerh olarak yazdığı ve tamamlamadan vefat ettiği eseridir.²¹⁴

4. *Tuhfetu'l-Muhtac*

İbn Hacer el-Heytemî'ye (v. 974/1567) ait olan bu eser, Nevevi'nin *Minhâcu't-Talibin* adlı kitabının en önemli şerhlerindedir.

5. *Nihâyetu'l-Muhtac*

Şemseddin er-Remlî'ye (v. 1004/1596) ait olan bu eserde, *Minhâc'ın* en güzel şerhlerinden birisidir.

6. *Muğni'l-Muhtâc*

Hatib eş-Şirbini'nin (v. 977/1570) telifatlarından olan bu kitapta Nevevi'nin *el-Minhâc'*ı üzerine şerh olarak yazılmıştır.

7. *El-İknâ fi hal'l-i elfaz'ı ebi şucca*

Hatib eş-Şirbini'nin eseri olan bu kitap, Kadı Ebu Şucca'nın Şâfiî fikhında kaleme aldığı temel eserlerden ve medreselerde başlangıç fikh kitabı olarak okutulan *Ğayetu't-Takrib* metninin güzel bir şerhidir.

8. *Tuhfe*

Tam adı *Tuhfetu'l-Habib ala şerhi'l-Hatib* olan eser, Buceyremi'nin (v. 1221/1806) adı geçen Hatib eş-Şirbini'ye ait *el-İknâ fi hal'l-i elfaz'ı ebi şucca'*ın hâşiyesi konumunda yazdığı bir eseridir.

²¹³ Kandemir, Nevevi, DİA, İstanbul, 2007, c. 33, s. 45-49.

²¹⁴ Kandemir, *a.g.m.*, s.45-49.

Müellif'in, telifatlarında çok sık başvurduğu Hanefî fıkıh kaynakları ise şunlardır.

1. *Reddu'l-Muhtar*

Reddu'l-Muhtar, et-Timurtaşı'ye ait *Tenviru'l-Ebsar* adlı metnin şerhi olan Haskefi'nin *ed-Durru'l-Muhtar*'ı üzerine İbn-i Abidin Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz el-Huseyni ed-Dımaşki'nin (v. 1252/1836) yazdığı hâşiyedir.²¹⁵ İbn Âbidîn, Hanefî Mezhebine göre hâşiyesini telif etmesine rağmen, eserinde diğer mezheplerin kaynaklarından da istifade etmiştir.²¹⁶ İbn Abidin, Hz. Hüseyin'in soyundan gelmekte olup, Zühd ve takvası ile meşhur olmuş beşinci kuşak dedesi Muhammed Selahaddin'e nisbetle ona İbn Abidin künyesi verilmiştir.²¹⁷

2. *Mecmeu'l-Enhur*

Osmanlı âlimlerinden Şeyhizade Damat, Abdurrahman b. Süleyman el-Geliboli'ye (v. 1078-1667) aittir. Tam adı *Mecmeu'l-Enhurfi şerhi'l- Multeka'l-Ebhur* olan eser, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin *Multeka'l-ebhur* adında ki eserinin dir.²¹⁸ *Mecmeu'l-Enhur*, çoğunlukla Hanefî mezhebi çizgisini takip etmiş, az da olsa diğer mezheplerden nakiller de yapmıştır. Osmanlı hukuk tarihinde oldukça önemli bir yeri bulunan bu şerh eser, *Mecelle'nin* en temel kaynaklarından birisi olmuştur.²¹⁹

Eserin müellifi, Şeyhizade el-Geliboli, çeşitli yerlerde kadılık yaptıktan sonra İstanbul kadısı olmuş, akabinde Anadolu ve Rumeli kazaskerlik makamlarında bulunmuş önemli bir şahsiyettir.²²⁰ Gelibolu Şeyhi Mehmed Efendi'nin oğlu olmasına nisbetle "Şeyhizade", Osmanlı Şeyhulislam'larından Abdurrahim Efendi'nin damadı olması hasebiyle "Damad Efendi" diye meşhur olmuş, bu lakabına nisbeten de adı geçen eseri "Dâmâd" ismiyle şöhret bulmuştur.²²¹

²¹⁵ Ahmet Özel, "İBN ÂBİDÎN", Muhammed Emin, DİA, İstanbul, 1999, c. 19. s. 292-293.

²¹⁶ Özel, *a.g.m.*, s. 292-293.

²¹⁷ Özel, *a.g.m.*, s. 292-293.

²¹⁸ Tahsin Özcan, "ŞEYHİZADE", DİA, İstanbul, 2010, c. 39, s. 86.

²¹⁹ Özcan, *a.g.m.*, 39, s. 86.

²²⁰ Özcan, *a.g.m.*, 39, s. 86.

²²¹ Özcan, *a.g.m.*, 39, s. 86.

2.2.6. Eserde izlenen yöntem

Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre adlı eserin metin bakımından en dikkat çekiciyanlarından biri, ibaresinin müellifinin ilmî üslubunu yansıtacak şekilde kısa, net ve akıcı olmasıdır.

Mutalaa ve gözlemlerimizden elde ettiğimiz sonuca göre, *Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre*, Nevevi'nin *el-İdâh*-ının ihtisar edilmiş hâlidir. Ancak müellif sadece bu eserle kalmamış, adı geçen diğer kaynaklarından da rivayetler yapıp içerik bakımından eserini zenginleştirmiştir.

2.2.7. El-İdâh ile farklılıkları:

- i. Şeyh Fethullah Menasiki'nde *el-İdâh*'ta olduğu gibi babları sayılandırmamış ve الباب الثاني – الباب الأولyerine, باب دخول مكة – باب الاحرام şeklinde ifade etmiştir.²²²
- ii. El-Verkânisî, eserine başlarken Nevevi'nin yaptığı gibi birinci bab'ta Sefer adaplarına değinmemiş, Mukaddime dahi yazmadan direk ihram konusuna girmiştir.²²³
- iii. El-Verkânisî, eserinde Nevevi'nin yaptığı gibi Umre'ye ayrı bir başlık açmamış, sadece konu arasında Hac'dan farklılıklarını anlatmıştır.²²⁴
- iv. İmam Nevevi, El-İdâh'ta sekizinci bab'ı çocuk, köle, sefih ve deli haccına ayırmış, müellifimiz Şeyh Fethullah ise bu meseleye sadece Arefe vakfesi babında çok kısa bir cümle ile değinmiştir.²²⁵
- v. Nevevi el-İdah'ta "İhsar'dan"²²⁶ bahsetmiş, El-Verkânisî ise bu konuyu ayrıntı addedip eserine almamıştır.²²⁷

Bunların haricinde Şeyh Fethullah eserini kısa ve öz tutmak için elinden geleni yapmış ve el-İdâh'ta geçen tafsilatlı birçok meseleye eserinde yer vermemiştir.

²²² Bkz. Nevevi, *el-İdah*, c. 1, s. 29. / el-Verkânisî, *Menasik*, v.1.

²²³ Bkz. Nevevi, *el-İdah*, c. 1, s. 45. / el-Verkânisî, *Menasik*, v.1.

²²⁴ Bkz. Nevevi, *el-İdah*, c. 1, s. 378. / el-Verkânisî, *Menasik*, v. 1.

²²⁵ Bkz. Nevevi, *el-İdah*, c. 1, s. 505. / el-Verkânisî, *Menasik*, v 11-12.

²²⁶ İhsar, bir hac ve umre terimi olarak; bazı sebeplerden dolayı hac veya umre menasikini yerine getirmekten alıkonulmak anlamına gelemektedir. Bkz. El-İlvizi, *a.g.e.*, v. 155.

²²⁷ Bkz. Nevevi, *el-İdah*, c. 1, s. 498.

2.2.8. Eserin Muhtevası

Menasiku'l-Hacc'i ve'l-Umre, bir müslümanın Hac veya Umre farizalarını²²⁸ eda ederken yerine getirmesi gereken vecibeleri ve bu vecibeler esnasında kuran ve sünnet ışığında hangi evrad ve zikirleri okuması gerektiğini zikretmektedir.

Eser, genel olarak iki ana bölümden oluşmakta, birinci bölümde birkaç ana fasıl'a ayrılmıştır.

Birinci fasıl, İhramı, şartlarını, adaplarını ve Mikatları, (مِيَقَات)

İkinci fasıl Mekke-i mükerreme'ye giriş adaplarını ve Mekke Şehrine girdikten sonra yapılacak olan kudüm tavafı ve sa'y'ı, (سَعْي)

Üçüncü fasıl, Arefe ve Müzdelife vakfelerini,

Dördüncü fasıl, Mina'ya gidiş ve orda yapılması icap eden muamelatları, İfadatavafını (طَوَافُ الْأَفَاصَةِ) ve Mina'da geceleme, (الْمَبِيَّتُ بِمِنَى)

Beşinci fasıl, Haccın rükünlerini, Mekke-i mükerremede ziyaret edilecek yerleri ve veda tavafını kapsamaktadır.

İkinci bölüm ise: Medine-i Münevvere ziyaret ve çıkışlarında yapılması istenen adab ve evrad'ları, ayrıca Medine de ziyaret edilmesi müstehap mekânları kapsamaktadır.

²²⁸ Ömürde bir defa Umre yapmak, Şafii ve Hanbelî mezheplerine göre farz, Hanefi ve Maliki mezheplerine göre ise Müekked sünnettir.

2.2.9. Eserde geçen temel Kavramlar

2.2.9.1. Hacc (حج)

Sözlükte ziyaret etmek, kastetmek, bir şeye yönelmek ve mücadele etmek anlamlarına gelmektedir.²²⁹ Hacc (حج) şeklinde telaffuz edildiği gibi Hicc (حج) vechiyle okunmuştur.²³⁰ İbranicede “Hag” şeklinde telaffuz edilen bu kelime, “bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak”, Bayram anlamlarında kullanılmaktadır.²³¹

İslamın beş rükünlerinden birisi olan Hacc, belirli zaman dilimlerinde sırasıyla ihrama girmek, Arefe ve Muzdelife vakfelerini yapmak, Mina’yı ziyaret edip orda Cemerat’ları taşlamak, Kâbe’yi tavaf etmek, Safa ve Merve arası sa’yını tamamlamak, traş olup ihram’dan çıkmaktır.²³²

Hac Niyet getirmesi açısından üç çeşittir.

- A) İfrad haccı, Hac aylarında Mikatta sadece hacca niyet edip Hac menasiki bitince en yakın hıl’l (حِلِّ) bölgesine gidip bu sefer Umre için ihrama girmektir.
- B) Temett’u Haccı, Mikat’ta Umre için niyet edip Umre Menasikini bitirince bu sefer Mekke’de Hac için ihrama girmektir.
- C) Kıran Haccı, Hac ve Umre için beraber niyet edip İhram’a girmektir. Bu şekil niyet edince Hac için yapılan menasikler Umre için de geçerli olmuş olur, Umre için ayrıca bir şey yapmasına gerek kalmaz.²³³

Hac ibadetini hakkıyla eda edenlere Arapçada çoğulu “huccac” (حُجَّاج) olan “hâc” (حَاج) denmektedir. Türkiye’de ise bunun için daha çok Hacı-Haci (حَاجِي) kelimesi kullanılmaktadır.²³⁴

²²⁹ Sa’ di ebu Habib, *a.g.e.*, s. 76.

²³⁰ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.10.

²³¹ Ömer Faruk Harman, “HAC”, DİA, İstanbul, 1996, c. 14, s. 413-416.

²³² Sa’ di ebu Habib, *a.g.e.*, s. 76.

²³³ El-Verkânîsî, *Menasik*, v.2

²³⁴ Harman, *a.g.m.*, s. 413-416.

2.2.9.2. Umre (عمرة)

Sözlükte ziyaret etmek, mamur bir mekân'a doğru kastedip, yönelmek manalarına gelmektedir.²³⁵ İslam Hukuk terimi olarak; ihrama girmek, Kâbe'yi tavaf etmek, Safa ve Merve arasında sa'y yapıp, traş olmak şeklinde dört adet menasiki olan ve Hacc'ın aksine belirli bir zamanda değilde yılın her vaktinde yapılabilen bir ibadettir.²³⁶

Ömürde bir defa Umre yapmak, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre farz, Hanefî ve Maliki mezheplerine göre ise Müekked sünnettir. Bu ibadeti yerine getirme fiiline "i'timâr", (إِعْتِمَار) onu yerine getirene de "mu'temir" (مُعْتَمِر) denmektedir.²³⁷ Hacc ile birçok yönden benzerlik gösterdiği için Umre'ye küçük Hacc (الحجُّ الأصغر), Hacc'a ise Büyük Hac (الحجُّ الأكبر) denilmiştir.²³⁸

2.2.9.3. Mikat (ميكات)

Sözlükte bir fiil için ayrılmış zaman dilimi, bir sözleşme için belirlenen vakit gibi anlamlara gelen Mikat, vak't (وقت) sözcüğünden türemiş olup çoğulu mevakit (مواقيت) kelimesidir. Bir fıkıh terimi olarak Umre ve Hac ibadetini yerine getirecek Mikat sınırları dışındakilerin ihramsız geçemeyecekleri belirli noktalardır.²³⁹

Mikat'ın, mekânsal ve zamansal olarak iki yönü vardır. Umre için senenin her vakti Mikat zamanı iken Hac için Mikat zamanı, Şevval, Zilka'deayları ve Zilhicce ayının ilk on gecesidir.²⁴⁰ Mikat'ın mekân yönü, Hac'da Mekkeliler ve Mekke'de ikamet edenler için Mekke şehrinin kendisidir. Harem bölgesi olduğunu söyleyenler de vardır. Mekke sakini olmayıp Mikat ile harem bölgesi arasındaki bölgede yaşayanların Mikat'ı buldukları yerdir.

²³⁵ Sa'di ebu Habib, *a.g.e.*, s. 262.

²³⁶ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 59.

²³⁷ Mehmet Boynukalın, "UMRE", DİA, İstanbul, 2012, c. 42, s.150-153.

²³⁸ Bkz.Boynukalın, "UMRE", DİA, *a.g.m.*

²³⁹ Omer Enver ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.10.

²⁴⁰ El-Verkânîsî, *a.g.e.*, v.1

Afakî'ler yani Mikat sınırlarının dışında olanlar için beş adet Mikat yeri vardır:

1. "Zulhuleyfe" (ذو الحليفة),²⁴¹ Halfa'nın (حلفة) tasğiridir. Bir çeşit ot olan "Halfa", bu bölgede bolca yetiştiği için zullhuleyfe ismini almıştır.²⁴² Mekke'den en çok uzak olan bu Mikat, Medine yönünden gelenler için, Medine-i münevvere'ye onbir kilometre, Mekke-i Mükerreme'ye ise yaklaşık 500 kilometre mesafededir.²⁴³

2. "Cuhfe" (جحفة) Şam, Mısır veya Mağrib yönünden gelenler için, Mekke Medine yolu üzerinde Kızıldeniz'e dokuz kilometre, Mekke'ye 183 kilometre mesafede bir köydür.²⁴⁴ Günümüzde harabe olup kullanılmayan bu köyün yerini "Râbiğ" (رايغ) şehri almıştır. "Mekke'ye 186 km. mesafede Cuhfe'ye yakın bir vadide kurulan Râbiğ,²⁴⁵ Türkiye, Lübnan, Suriye, Ürdün, Filistin, Afrika ülkeleri ve Batı ülkeleriyle Suudi Arabistan'ın bazı kuzey bölgelerinden doğrudan Mekke'ye gelen Hacıların mîkat'ı durumundadır."²⁴⁶

3. "kar'n" (قرن),²⁴⁷ sözlükte küçük dağ dağcık gibi anlamlara gelen "Karn", Arabistan yarım adasının ortasında ki Necid bölgesi, Körfez ülkeleri, Irak, İran ve diğer doğu ülkeleri yönünden gelenler için Mikat konumundadır.²⁴⁸

4. "Yelemem" (يلملم)²⁴⁹ bu Mikat, Yemen ve Suudi Arabistan'ın güney bölgeleri yönünden gelenler için olup, Mekke'ye elli dört kilometre mesafededir. "Ayrıca Malezya, Endonezya, Çin ve Hindistan'dan deniz yoluyla gelen Hacılar için de bu noktanın hizası mikat kabul edilmiştir."²⁵⁰

²⁴¹ Günümüzde Ebyar-ı Ali (أبيار علي) ismiyle bilinmekte olup Mekke'ye en uzak mesafedeki Mikattır. El-Verkânîsî, *a.g.e.*, v.1.

²⁴² Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 20.

²⁴³ Salim Ögüt, "MİKÂT", DİA, İstanbul, 2005, c. 30, s. 48-49.

²⁴⁴ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.16.

²⁴⁵ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.21.

²⁴⁶ Ögüt, *a.g.m.*, s. 48-49.

²⁴⁷ Günümüzde buraya Karnulmenazil (قرن المنازل) veya karnu's-Sealib (قرن الثعالب) denilmektedir. El-Verkânîsî, *a.g.e.*, v.1

²⁴⁸ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 25.

²⁴⁹ Elelemem (الملم) diyenler de vardır. El-Verkânîsî, *a.g.e.*, v.1

²⁵⁰ Ögüt, *a.g.m.*, s. 48-49.

5.“Zatürk” (ذات عرق) Mekke’ye yüz kilometre mesafede ki bu Mikat, Irak, İran yönünden karayoluyla gelenler için olup günümüzde içinden her hangi bir yol geçmediği için terk edilmiş durumdadır.²⁵¹

Umre’de Mikat mekânı, Mekke dışındakiler için Hac ile aynıdır. Mekke de ika-
met edenler için bir adım dahi olsa en yakın Hıl’ı (حِلّ) bölgesini geçmektir.²⁵²

2.2.9.4. İhram (إحرام)

Sözlükte haram kılmak, bir şeyden imtina etmek, Mahrum bırakmak, Harem böl-
gesine veya haram aylara girmek manalarına gelmektedir. Fıkhi bir terim olarak ise,
Hac veya Umre menasiklerini yerine getirme niyetiyle normalde helal olan bazı şeyleri
belirli zaman dilimlerinde haram kılmak anlamındadır.²⁵³ Erkek Hacc veya Umre aday-
ları, bu niyetle beraber “İzar” ve “Rida” denilen iki parça dikişsiz bir elbise giyerler.²⁵⁴
Halk dilinde İhram denince akla bu elbise gelmektedir. İhram’ın geçerli olabilmesi için
Niyet ve Telbiye getirmek şarttır.²⁵⁵

2.2.9.5. Tavaf (طواف)

Sözlükte bir şeyin etrafında dolaşmak, dönmek manalarına gelmektedir. Fıkhi bir
terim olarak, her bir turuna “Şavt” (شَوِّط) denen, Hacer-ı Esved köşesinden başlamak
kaydıyla Kâbe’nin etrafında usulüne uygun şekilde yedi defa dönmektir.²⁵⁶ Kebe’nin
etrafında tavafın yapıldığı bu alana da “Metaf” (مَطَاف) denmektedir. Tavaf kelimesi ku-
ranı kerimde say anlamında da kullanılmıştır.²⁵⁷

²⁵¹ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 20.

²⁵² Nevevi, *Minhâc*, Eser yayınları, İstanbul, s. 155.

²⁵³ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 35.

²⁵⁴ Verkânîsî, *a.g.e.*, v.2.

²⁵⁵ Nevevi, *a.g.e.*, s. 156.

²⁵⁶ <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> , 04.01.2020.

²⁵⁷ Bkz. Bakara, 2/158. Ayet. Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 57.

Tavaf'ın 8 çeşidi vardır.

- 1) Kudüm tavafı, (طواف القدوم) Mekke sakini olmayanların (Afakî) İfrad ve Kıran Haccı'na niyet edip Mekke'ye girişte yaptıkları sünnet tavaftır.²⁵⁸ Bu tavafa kadim, (طواف القادِم) Varid, (طواف الوارد) Vurud, (طواف الورد) da denilmiştir.²⁵⁹
- 2) İfada tavafı, (طواف الإفاضة) Ziyaret ve Rükün²⁶⁰ ve Farz tavafı da denmektedir. Bu tavafa ayrıca sader tavafı da (طواف الصدر) denmektedir.²⁶¹ Hac'da farz olan tavaf bu tavaftır. Zamanı, Arefe vakfesinden sonradır.²⁶² İfada, (إفاضة) sözlükte bir yerden kopup gelmek gibi manalara gelmektedir.²⁶³ ﴿فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ﴾. Hacılar Arefe vakfesinden kopup geldikten sonra bu tavafı yaptıkları için bu tavafa (طواف الإفاضة) ismi verilmiştir.²⁶⁴
- 3) Veda tavafı, (طواف الوداع) İfada tavafı gibi bu tavafa da “Sader (طواف الصدر) “ve “Ahiru'l-ahd” (طواف آخر العهد) denmektedir. Afakî'lerin Umre veya Hac'dan sonra Mekke'den çıkıp Memleketlerine dönmeden hemen önce yapmaları vacip olan tavaftır.²⁶⁵
- 4) Umre tavafı, (طواف العمرة) Umre'nin rükünlerindedir. Şâfiî mezhebine göre bu tavaf, ayrı bir tavaf olmayıp Hac için yapılan İfada tavafı ile aynıdır. Her ikisine birden Rükün tavafı demektedirler.
- 5) Tahiyetu'l-Mescid tavafı, (طواف تحية المسجد) Mescid-i Haram'a her girişte yapılması mustahab olan tavaftır. Şâfiî mezhebinde Kudüm tavafı da Tahiyetu'l-Mescid tavafı sayılmıştır.

²⁵⁸ Malikilere göre ise vaciptir. Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 58.

²⁵⁹ Nevevi, *a.g.e.*, v. 90.

²⁶⁰ Bu tavafın yapılması hiçbir şekilde tolere edilemez ve kudüm tavafında olduğu gibi yerine dem, bedene gibi cezalar geçemez. Verkânisi, *a.g.e.*, v.6.

²⁶¹ Nevevi *a.g.e.*, v. 90-91.

²⁶² <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> , 04.01.2020.

²⁶³ Bakara 2/159.

²⁶⁴ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 38-39.

²⁶⁵ Malikilere göre mustahaptır. Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 58.

- 6) Tatabvu tavafı, (طواف التطُّوع) Mescidi haram'da Hac veya Umre menasik-leri ile meşgul olunmayan zaman dilimlerinde yapılan sünnet tavaftır.
- 7) Adak tavafı, (طواف النذر) Nezir tavafı da denmektedir.
- 8) Tahallul tavafı, (طواف التحلُّل) Şâfiî'lere has bir tavaftır. Hac için İhrama girip Arefe vakfesi'ne yetişmeyip kaçırılan kişilerin ihramdan çıkmadan evvel yapacakları tavaftır. Diğer üç mezhebe göre, bu durumdakiler Umre yapıp ihramdan çıkarlar.²⁶⁶

2.2.9.6. Sa'y (سَعْي)

Sözlükte yürümek, hızlı yürümek, çalışmak, gitmek, kastetmek, ihtimam göstermek, ciddiye almak gibi manalara gelmektedir.

İslam Hukukunda, Safa tepesinden Merve tepesine dört, Merve'den de Safa'ya üç defa olmak üzere toplam yedi kez bu tepeler arasında gidip gelmeye Sa'y denir.²⁶⁷ Bu gidişlerin her birisine tavaf'ta olduğu gibi "Şaft", yürüyüşün yapıldığı alana da "Mes'a" (مَسْعَى) denmektedir.²⁶⁸ Sa'y'ın geçerli bir tavaftan sonra yapılması gerekmektedir.²⁶⁹

2.2.9.7. Hal'k (حَلْق)

Sözlükte kesmek, soymak, öldürmek, itlaf etmek, baştan saç koparmak gibi anlamlara gelmektedir. Fıkhi bir terim olarak ise, Hac veya Umre menasik'lerinin bitiminde saçların kökten tıraş edilmesi olup Hac'da erkeklere has bir durumdur.²⁷⁰ Saçın tamamını değil de bir bölümünü kesmeye tak'sir (تَقْصِير) denir. Bu kesim tipinde kadınlar ve erkekler ortaktır.²⁷¹

²⁶⁶ El-İlvizi, *a.g.e.*, v. 156. / Salim Ögüt, TAVAF, DİA, İstanbul, 2011, c. 40, s. 178-180.

²⁶⁷ Bkz. El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 10.

²⁶⁸ Salim Ögüt, "SA'Y" DİA, İstanbul, 2009, c. 36, s. 206.

²⁶⁹ El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 10. / Nevevi, *a.g.e.*, v. 123-124.

²⁷⁰ El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 15. / Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 48.

²⁷¹ El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 15. / Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 45. Ayrıca bkz. El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 11

2.2.9.8. Vakfe (وقفه)

Sözlükte durmak, ayakta beklemek, yolcunun bir an için istirahati, belirli bir an için duraksamak anlamlarına gelen Vakfe' bir fıkıh terimi olarak, Hacıların, belirli gün ve sürelerde Arafat ve Müzdelife'de beklemeleri manasına gelmektedir. “Vukuf (وقوف) kelimesi de aynı amaç için kullanılmaktadır.²⁷²

2.2.9.9. Arefe (عرفة)

Sözlükte tanımak, bilmek anlamak anlamında ki arefe (عَرَفَ) kökünden gelen bu kelime, Hac menasik'lerinin esas ve en önemlisidir.²⁷³ Bu vakfeyi kaçırın Hacı kaçırılmış olur.²⁷⁴ Bu isim hem Arefe vakfesinin yapıldığı ve Mekke'ye yirmi beş kilometre mesafedeki bölge'nin ismi hem de bu vakfenin yapıldığı gün olan kurban bayramından önce ki günün de ismidir. (يوم عرفة) Arafat (عرفات) kelimesi de aynı manada kullanılmaktadır. (يوم عرفات)²⁷⁵ Arefe bölgesi Mekke Hareminin dışında kalmaktadır.

2.2.9.10. Müzdelife (مزدلفة)

Sözlükte yaklaşmak, yakınlaşmak anlamlarına gelir. Aynı kökten türeyen (زُلْفَة) kelimesi, gecenin evvelinden bir kısım anlamındadır. Her iki anlam dakelimenin ıstılahi manasına uymaktadır.²⁷⁶ Fıkhi bir terim olarak Müzdelife, Arefe günü güneş battıktan sonra Arafat'tan gelip vakfenin yapıldığı ve orda geceleminin vacip olduğu,²⁷⁷ Mina ile Arafat arasındaki bir bölgenin ismidir. Harem sınırları içinde kalan bu bölgeye, “Kuzeh”, “Cem” ve “Meş'aru'l-Haram da (المشعر الحرام) denilmektedir.²⁷⁸

²⁷² Bkz. El-Verkânîsî, a.g.e., v. 11-13. / Nevevi, a.g.e., c. 1, s. 203. / Menderes Gürkan, “VAKFE”, DİA, İstanbul, 2012, c. 42, s. 463. / <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> , 04.01.2020.

²⁷³ Ez-Zebedani, a.g.e., s. 9.

²⁷⁴ El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 11.

²⁷⁵ Abdullah A. Boks, “ARAFAT”, DİA, İstanbul, 1991, c. 3, s. 261.

²⁷⁶ Dursun Ali Şeker, “MÜZDELİFE”, DİA, İstanbul, 2006, c. 32, s. 239.

²⁷⁷ El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 13 / Nevevi, *Minhac*, s.163.

²⁷⁸ El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 13. / Ez-Zebedani, a.g.e., s. 27-28. / Salim Ögüt, “MEŞ'AR-İHARÂM” DİA, Ankara, 2004, c. 29, s. 361.

2.2.9.11. Mina (منى)

Sözlükte kan akıtılan yer, toplanılan yer anlamlarına gelen Mina,²⁷⁹ Mekke ile Müzdelife arasında, Mekke'den yaklaşık yedi kilometre uzaklıkta, Harem sınırları içinde kalan bir bölgedir. Mina, kurban kesme, bayram günlerini geçirme ve en önemlisi de şeytan taşlama gibi birçok Hac menasik'inin yapıldığı önemli bir mekândır.²⁸⁰

2.2.9.12. Mebit (مبيت)

Sözlükte geceleme, geceyi geçirmek anlamlarına gelir. Bir Hac menasiki olarak Müzdelife ve Mina'da geceleme ifade eder.

Hacıların, Teşrik gecelerinin üçünde de Mina'da gecelermeleri vaciptir. Ancak eğer ikinci gün güneş batmadan evvel oradan ayrılırlarsa üçüncü gecenin vucubiyeti kalkar ve sadece ilk iki gece kalırlar.²⁸¹

2.2.9.13. Ram'yu'l-Cimar (رمي الجمار)

Ram'yu, Sözlükte atmak, fırlatmak serbest bırakmak gibi anlamlara gelmektedir. "Cemere" (جمرة) ise, küçük taş, kor parçası, şiddetli karanlık gibi manaları ifade etmektedir. Çoğulu Cemr, Cimar veya Cemerât'tır. Fıkhi bir terim olarak Cemerât, Kurban ve Teşrik günlerinde Hacıların Mina'da taş attıkları yerler ve taşların kendisine denir. Bu taşları atma fiiline de Ram'yu'l-Cimar denir.²⁸² Ram'yu cimar, Haccın rükünlerinden birisidir.²⁸³ Taş atılan yerler, (Cemerât) büyük, orta ve küçük olmak üzere üç tane'dir. Büyüğüne "Cemretu'l-Akabe de (جمرة العقبه) denmektedir.²⁸⁴

2.2.9.14. Hed'y (هدي)

Sözlükte yol, yürümek, yön, değerli şey anlamlarına gelmektedir. İslam Hukukunda ise, Umre veya Hac'da Mekke Haremi bölgesinde kurban niyetiyle kesilen hay-

²⁷⁹ Meniyyet (منية) yani ölüm-ecel kelimesi de bu kökten gelmektedir. Bkz. Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 6.

²⁸⁰ Bkz. El-Verkânisî, *a.g.e.*, v. 14-16. / Mehmet Şener, "MÎNA", DİA, İstanbul, 2005, c. 30, s. 96. / <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w>, 04.01.2020.

²⁸¹ El-Verkânisî, *Menasik*, v. 15. / Nevevi, *a.g.e.*, s. 165.

²⁸² Bkz. El-Verkânisî, *Menasik*, v. 14. / M. Özgü Aras, "CEMRE", DİA, İstanbul, 1993, c. 7. s. 340.

²⁸³ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.17.

²⁸⁴ M. Özgü Aras, *a.g.m*, s. 340.

vanları ifade etmektedir.²⁸⁵ Bu ismi almasının sebebi bu kurbanın kabe'ye hediye niyetiyle takdim edilmesidir.²⁸⁶

Hac veya Umre'de ceza olarak kesilen kurbanın büyükbaş olanına “Bedene”, (بَدَنَةً) Küçükbaş olanına ise “Dem” (دَم) şeklinde ifade edilir. Dem, genellikle Temett'u veya kıran haccı yapanlar veya Hacda terk edilen vacip ve uyulmayan yasaklardan dolayı ceza olarak kesilir.²⁸⁷

2.2.9.15. Telbiye (تَلْبِيَة)

Telbiy Sözlükte davet'e icabet etmek, çağrıya cevap vermek, bir yere bağlanmak gibi manalara gelir. Bir İslam Hukuku terimi olarak, Umre ve Hac da ihram'a girdikten sonra söylenen şu şîğadır:

(لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ)²⁸⁸

Haccın şiarlarından olan telbiye,²⁸⁹ yüksek sesle söylenir. İhram ile söylenmeye başlanan telbiye, Umre'de tavaf başlayana kadar, Hac'da ise tahallul gerçekleşene kadar devam ettirilir.²⁹⁰

2.2.9.16. Tahallul (تَحَلُّل)

Sözlükte çıkmak, mesuliyetten kurtulmak, bir şeylere tabi olmaktan kurtulmak şeklinde ki manalara gelen “Tahallul”, bir fıkıh terimi olarak ihramdan çıkmak ve İhram ile birlikte süregelen yasakların sona ermesidir.²⁹¹

Umre'de bütün menasiki tamamladıktan sonra Tahallul gerçekleşir. Hac'da ise iki adet Tahallul vardır: Şâfiî mezhebine göre Birinci Tahallul, bu üç şeyden ikisini yapmakla gerçekleşir: 1) Akabe Cemresine taş atmak, 2) tıraş olmak, 3) sonrasında Sa'y yapmak kaydıyla tavaf yapmak. (eğer daha önce Sa'y yapmadıysa) Birinci Tahallul ile cinsel ilişkiden başka bütün ihram yasakları kalkar. İkinci Tahallul ise, bunların tama-

²⁸⁵ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 15.

²⁸⁶ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 66.

²⁸⁷ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.52.

²⁸⁸ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 3.

²⁸⁹ Salim Öğüt “TELBİYE”, DİA, İstanbul, 2011, c. 40, s. 396.

²⁹⁰ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 4.

²⁹¹ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 42.

mını yapmakla gerçekleşmiş olur. İkinci Tahallul ile cinsel ilişki dâhilbütün ihram yasakları kalkar ve hepsi helal olur.²⁹²

2.2.9.17. Nefre (نفرة)

Sözlükte acele etmek, seri şekilde gitmek, bir işte öne çıkmak manalarına gelir. Bir fıkıh terimi olarak, Hacıların Mina'dan Mekke'ye intikal etmelerini ifade eder. Bu intikalın yapıldığı güne de “Nefr günü (يوم النفر) denir.

Acelesi olan Hacılar Mina'da üç gece yerine iki gece kalıp, ikinci teşrik günü güneş batmadan önce ordan ayrılırlar. Bugünün adı birinci Nefr günüdür. (يوم النفر الأول) bu şekilde sonraki günün menasikleri düşmüş olur.²⁹³

Acelesi olmayanların üçüncü gece de kalması ve üçüncü teşrik günün menasiklerini de tamamladıktan sonra Mina'dan ayrılmaları daha faziletlidir. Peygamber efendimizin sünnetine uygun olan da budur. Bugüne de ikinci nefr günü (يوم النفر الثاني) denir.²⁹⁴

2.2.9.18. Eyyamu't-Teşrik (أيام التشريق)

Teşrik sözlükte doğu yönüne gitmek, eti parça parça edip güneşte kurutmak, parlamak gibi anlamlara gelmektedir. Eyyamu't-Teşrik ise, Zilhicce ayının 11-12-13. Günlerine denmektedir.²⁹⁵ Bu simin verilmesinin nedeni, o günlerde kurban etlerinin kesilip, parçalanıp serilmesidir. Bu da Lügattaki anlamlarına oldukça uygundur.²⁹⁶

2.2.9.19. Yevmu't-Terviye (يوم التروية)

Sözlükte bir şeyi sulamak, susuzluğunu gidermek, bir konuda tefekkür etmek gibi manalara gelmektedir. İstılahi kullanımda, Zilhicce ayının sekizinci gününe denir.²⁹⁷

²⁹² El-Verkânisî, *Menasik*, v. 15. / Nevevi, *El-İdah*, c. 1, s. 351-352.

²⁹³ El-Verkânisî, *Menasik*, v. 15. / Omer Enver ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 10.

²⁹⁴ El-Verkânisî, *Menasik*, v. 15. / Omer Enver ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 10.

²⁹⁵ Bu günlere eyyam-ı mina da denmektedir. Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 6.

²⁹⁶ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 6. / Fahrettin Atar, “TEŞRİK”, DİA, İstanbul, 2011, c. 40, s. 575. /

²⁹⁷ El-Verkânisî, *Menasik*, v. 10.

Arefe vakfesine gitmeden evvel Hacılar, Minada geceleme üzere bugün Mekke'den çıkarlar. Bu güne, Nakil günü (يوم النقلة) de denmektedir.²⁹⁸

2.2.9.20. Harem (حرم)

Harem:²⁹⁹ Sözlükte yasak, dokunulmaz, muhafaza edilen şey gibi anlamlara gelmektedir.

Bir Fıkıh terimi olarak Resulullah'ın sınırlarını belirlediği Mekke ve Medine şehirlerinin etrafındaki özel bölgeleri ifade etmektedir.³⁰⁰ Bunun içindir ki Mekke şehrine el-Beledü'l-Haram, Kâbe'nin bulunduğu Mescide de el-Mescidu'l-Haram, Kâbe'nin kendisine de Beytu'l-Haram denilmiştir.³⁰¹

Harem bölgeleri her şeyiyle kutsaldır. İçindeki otları, ağaçları ve hayvanları dokunulmazdır. Hatta topraklarını alıp getirmek dahi yasaklanmıştır.³⁰² Bu yasağa oymayanların karşılaması gereken bazı cezalar vardır.³⁰³ Ayrıca bu özel bölgelere gayri müslimlerin de girmesi kesinlikle haram kılınmıştır.

2.2.9.21. Hill (حِلّ)

Sözlükte bir şeyin mubah olması, bir yerde ikamet eden kişi, atış yapılan hedef gibi manalara gelmektedir. Bir Umre-Hac terimi olarak, Mekke ve Medine haremeleri dışında kalan bölgelere, Mekke için özellikle Harem bölgesi ile mikatlar arasındaki alana denmektedir.³⁰⁴ Mekke de kalanların Umreihramına girmeleri için Haremden çıkıp (أدنى الحِلّ) en yakın Hill bölgesinde niyet etmeleri gerekmektedir.³⁰⁵

2.2.9.22. Ravda (روضه)

Müslümanlar arasında Ravda-i Mutahhara (روضه المطهّرة) şeklinden tanınan Ravda, Sözlükte yeşil yer, güzel bostan, bahçe, havuzda kalan su anlamlarına gelmektedir. Bir

²⁹⁸ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 8.

²⁹⁹ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 5.

³⁰⁰ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 18-19.

³⁰¹ Salim Öğüt, "HAREM", DİA, İstanbul, 1997, c. 16, s. 127-130.

³⁰² El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 20.

³⁰³ <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> . 06.01.2020.

³⁰⁴ Salim Öğüt, "HİL", DİA, İstanbul, 1998, c. 17, s. 526. /

<https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> . 06.01.2020.

³⁰⁵ El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 1-2.

Hac terimi olarak Mescidi nebevi içerisinde peygamber efendimizin ifadesiyle; Kabr-ı şerifi ile Minberi arasındaki elli üç dirsek kadar olan³⁰⁶ bölge olup çok mübarek bir mekândır.³⁰⁷ Bu ismi almasının sebebi peygamber efendimizin şu hadisi şerifidir:³⁰⁸

« ما بين بيتي ومنبري روضة من رياض الجنة »³⁰⁹

Benim evim ile Minberim arası cennet bahçelerinden bir bahçedir.³¹⁰

2.2.9.23. Bak'ıul-Ġarkad (بقيع الغرقد)

Müslümanlar arasından daha çok “Cennetu'l-Bak'i” (جَنَّةُ البقيع) ismiyle bilinen Bak'i, sözcüğü, sözlükte arazisi geniş, çeşit çeşit ağaçların olduğu yer anlamına gelmekte, Ġarkad kelimesi ise çalılıklı yer anlamında kullanılmaktadır.³¹¹ Dini kullanımda Medine de bizzat peygamber efendimiz tarafından yeri belirlenen Müslümanların ilk mezarlığıdır. Buraya ilk defnedilen sahabi, Osman b. Maz'un olup kabir taşları bizzat Peygamber efendimiz tarafından yerine konulmuştur.³¹²

Hz. peygamberin hanımlarından Aişe, Hafsa, Ümmü Seleme, Zeyneb bint Huzeyme, Zeyneb bint Cahş, Safiyye, Reyhane ve Mariye burada medfundur. Çocuklarından Zeynep, Rukiyye, Fatıma, İbrahim, torunları Hasan ve Hüseyin,³¹³ amcası Abbas, Halası Safiyye de burada medfundur.³¹⁴ Ayrıca sahabelerden başta üçüncü İslam Halifesi Hz. Osman b. Affan olmak üzere Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Mes'ud, Ebu Hureyre gibi onlarcası yine burada medfundur.³¹⁵

³⁰⁶ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s. 21.

³⁰⁷ El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 18.

³⁰⁸ Nebi Bozkurt, “RAVZA-İ MUTAHHARA”, İstanbul, 2007, DİA, c. 34. s. 475. / <https://hacveumre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> . 06.01.2020.

³⁰⁹ Sahihi Muslim, 2/11, (1390-1391).

³¹⁰ Kabri evinin içinde olduğu için insanlar beyt kelimesi yerine kabir kelimesini kullanmışlardır. Bu günümüz durumuna uyarlama olup hadis metnine uygun değildir. Rivayet edilen sahih Hadis şeriflerde Kabir kelimesi yerine ev(بيت) kelimesi kullanılmıştır. Bkz. <https://binbaz.org.sa/fatwas/9814>. 06.01.2020.

³¹¹ Ez-Zebedani, *a.g.e.*, s.13-14.

³¹² Mustafa Fayda, “CENNETU'L-BAKİ”, DİA, İstanbul, 1993, c. 7, s. 387.

³¹³ Hz. Hüseyin Kerbelada şehit olunca başı Yezid tarafından Medine'ye gönderilmiş ve annesi Hz. Fatıma'nın yanına defnedilmiştir. Fayda, *a.g.m.* s. 387.

³¹⁴ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 21-22.

³¹⁵ Bkz. El-Verkânîsî, *Menasik*, v. 21-22.

Resulullah efendimiz Bak'i mezarlığını sık sık ziyaret ettiği için Ümmetinin de burayı ziyaret etmesi oldukça faziletli bir iş olarak kabul edilmiştir.³¹⁶

---

³¹⁶ El-Verkânisî, *Menasik*, v. 21./ Fayda, *a.g.m.* s. 387.

SONUÇ

Osmanlı devletinin son dönem büyük âlimlerinden ve Şark bölgesinin en meşhur fıkıhçılarından biri olan Şeyh Fethullah el-Verkânîsî, 1800’lü yılların ortalarından sonraki asrın başına kadar hayatını idame ettirmiş ve gerisinde önemli bir iz bırakmıştır. Aynı zamanda bir Nakşibendî tarikatı Şeyhi olan el-Verkânîsî, ilim ve irfan merkezlerinden biri olan Ohin Medrese ve dergâhının da kurucusudur.

Çağının en meşhur simalarından biri olan Şeyh Fethullah, Şer’i ilimlerde, özellikle fıkıhta çok ün yapmış, Şeyhu’ş-Şerîât - Şehbazu’ş-Şerîât gibi lakaplarla anılmıştır. Müellifimiz yaşadığı dönemde bir fetva ve müracaat merkezi olmuş, dönemin Osmanlı devletinin birçok bölgesindeki âlimlerden şer’i sorular içeren mektuplar almış ve hepsini derin bilgi ve becerisiyle cevaplandırmıştır. Uzun sayılmayacak yaşantısında irşat ve tedrisat faaliyetlerine bir an olsun ara vermemiş, gramerden tasavvufa kelamdan fıkha kadar birkaç alanda eserler kaleme almış, kendisine riyaset edilen yüzlerce şer’i meseleyi de çözüme kavuşturmuştur.

Eserlerindeki kullanım alışkanlığı ve fetvaları, Şeyh Fethullah el-Verkânîsî’nin, mensubu olduğu Şâfiî Mezhebinin klasik eserlerine çok iyi derecede hâkim olduğu, diğer mezheplerin eserlerini de iyi derecede bildiği gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. El-Verkânîsî, tefsir, hadis ve hatta usul kaynaklarından hüküm çıkarmayı, ictehad sayıp kabul etmemiştir. Fetva meselelerinde yalnızca furuu fıkıh eserlerine müracaat edilmesi gerektiğini söylemiştir. Şeyh Fethullah, verdiği bütün fetva ve hükümlerde Peygamber Efendimizin “kolaylaştırın zorlaştırmayın” emrini kendisine şiar edinerek “kolaylık” prensibiyle hareket etmiş ve her daim muhatabın maslahatını gözetmiştir.

Şeyh Fethullah’ın çalışmamıza konu ettiğimiz *Menasiku’l-Hacc ve’l-Umre* adlı eseri, Şâfiî mezhebi’nin büyük âlimi Nevevi’nin *el-İdâh fi menasiki’l-Hacc ve’l-Umre*’nin veciz ifadelerle kaleme alınmış bir ihtisarı görünümündedir. Bununla birlikte müellifimiz, metnini başka kaynaklarla da beslemiş, hatta Hanefî âlimlerinden de rivayetler yapmıştır. Bu yönden eserini zengin hale getirmiş ve güzelleştirmiştir.

Şeyh Fethullah, eserinde kesinlikle açıklama gerektiren ayrıntılı konulara girmemiş, ayrıntılı bu tür meseleleri kendi deyimiyle veciz kitabına yakıştırmamış ve bunları tafsilatlı menasik kaynaklarına havale etmiştir. Mezhep içindeki ihtilafli meselelere de değinmeden kendisine en doğru gelen görüşü belirtmekle yetinmiştir.

Menasiku'l-Hacc ve'l-Umre, kutsal topraklara yolculuklarda başucu yapılması gereken, Hac ve Umre hükümlerini evrad ve zikirlerle güzel bir şekilde mezcetmiş kıymetli bir kitap ve nadide bir eserdir. Bu açıdan eserin tahkik edilerek ilim dünyasına kazandırılmış olması önemli olduğu kadar, Umre ve Hac ibadeti yapacak insanlarda da büyük kolaylıklar sağlayacaktır. İncamız o yöndedir ki; bu çalışma, hayırlara vesile olacak ve Allahın izniyle faydalı bir iş olacaktır.

KAYNAKÇA

- A. Boks**, Abdullah, “Arafat”, DİA, İstanbul, 2991, III, 261-263.
- Aras**, M. Özgü, “Cemre”, DİA, İstanbul, 1993, VII 340-341.
- Atar**, Fahrettin, “Teşrîk”, DİA, İstanbul, 2011, XL, 575-576.
- Bağcı**, Ali, “Ohin Kütüphanesi’ndeki Sarf/Nahiv Konulu Yazmalar”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 3(1),2017, 84-112.
- Bağcı**, Ali / **Okur**, Hüseyin, “Şeyh Fethullah el-Verkânîsîve Ed-Dureru’l-Fethiyye fi’l-Avâmîli’n-Nahviyye adlı Eserinin Tahkiki”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*,3(2), 2017, 92-129.
- Baz**, İbrahim, “Ohin Dergâhı ve Hâlidî gelenek içerisindeki yeri”, *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliği’nin Bingöl ve çevresi üzerindeki etkisi sempozyumu kitabı*, Mayıs, 2017, 341-351.
- , “Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî’nin Halifelerinden Şeyh Hâlid-i Cezerî ve Basret Dergâhı”, *Tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi*, 32, 2/2013. 139-167.
- , “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Norşin Dergâhı ve Şeyh AbdurrahmanTâgî”, *Tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi*, 34, 2/2014, 73-108.
- , *Şeyh Âsım Ohini ve Birketu’l-Kelimat fi menakibi ba’di’s-Sadat isimli eseri*, Semerkand yayınevi, İstanbul, 2018.
- Beroje**, Sahip, “Şeyh Fethullahel-Verkanîsî, Bazı Fıkhî Görüşleri ve Fıkhî Anlayışı”, *Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri (721-742)*, İstanbul, 2008.
- Bilen**, Mehmet, “Ohinli Şeyh Alaaddin ve Hadis Usulüne dair Manzumesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37, Erzurum, 2012, 87-107.
- Boynukalın**, Mehmet, “Umre”, DİA, İstanbul, 2012, XLII, 150-153.
- Bozkurt**, Nebi, “Ravza-i Mutahhara”, DİA, İstanbul 2007, XXXIV, 575.
- Cebecioğlu**, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*
ğü, <http://tasavvufkitapligi.com/i/uploads/429779tasavvuf-terimleri-ve-deyimleri-sozlugu.pdf>
- , “Muhammed b. Vâsi” DİA, İstanbul, 2005, XXX, 585.
- Çağrı**, Mustafa, “İhyâü Ulûmi’ d-Dîn”, DİA, İstanbul, 2000, XXII, 10-13.
- Çakır**, Mehmet Saki, “ŞeyhAbdurrahman Tâgî ve Norşin Tekkesi’nden yayılan Kollar”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 2017, 26-53.
- , “Seyyid Sıbğatullah Arvâsî Hizânî ve Gayda Tekkesi”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), 2016, 24-42.
- Ebu Habib**, Sa’di, *el-Kamusu’l-Fıkhî*, Daru’l-fikir, 2. Baskı, Dımaşk, Suriye, 1988.
- Ed-Dımaşki**, Omer b. Rıda el-Kehhalle, *Mucem’l-Muellifin*, Darulihya, Beyrut, Lüban, 1988.
- el-Hizani**, Molla Abdulkerim, *Risaletun fi vefat iş-Şeyh’il-A’zam*, Ohin Kütüphanesi.

- el-İlvizi**, Molla Nasruddin, *Zeylu'l-Menasik'il-Fethiyye*. Daktilo yazmanın fotokopi nüshası.
- el-Ohini**, Şeyh Alauddin, el-Ohini, el yazması varak, Ohin kütüphanesi.
- el-Ohini**, Ş. Âsımel-Ohini, el yazması varak, Ohin Kütüphanesi.
- , *Birket'ül-Kelimat fi Menakıb'i Ba'di's-Sadat*, Ohin kütüphanesi.
- el-Verkânîsî**, Şeyh Fethullah, *el-Mektûbât*, Ohin kütüphanesi.
- , *Menasik*, Ohin Kütüphanesi.
- Es-Semhudi**, Nuruddin Âlî, *Vefa'ul-Vefa bi Ah'bar-i Dari'l-Mustafa*, c. 1.
- Ez-Zebedani**, Omer Enver, *Mucemu Mustalahatu'l-Hacc*, Doha, 2004.
- ez-Zirikli**, Hayruddin, *Kitabu'l-E'lam*, Daru'l-İlim li'l-melayin, 2002, 15. Baskı, c. 7.
- Fayda**, Mustafa, "Cennetu'l-Baki", DİA, İstanbul, 1993, VII, 387.
- Gürkan**, Menderes, "Vakfe", DİA, İstanbul, 2012, XLII, 463-465.
- Harman**, Ömer Faruk, "Hac", DİA, İstanbul, 1996, XIV, 413-416.
- Kandemir**, M. Yaşar, "Nevevi", DİA, İstanbul 2007, XXXIII, 45-49.
- , "eş-Şifa", DİA, İstanbul, 2010, XXXIX, 134-138.
- , "Sahîhayn", DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 527-530.
- Kâtip Çelebi**, Mustafa b. Abdullah, *Sulemu'l-Vusul ila Tabakati'l-Fuhul*, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) yayınları, İstanbul, 2010, c. 2.
- Koca**, Ferhat, "İbnü'l-Hümâm", DİA, İstanbul, 2000, XXI,
- Korkusuz**, M. Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih'i Nakşibendî*, İstanbul, 2010.
- Küçükaşçı**, Mustafa Sabri, "Semhûdî", DİA, İstanbul, 2009, XXXVI,
- Memduhoğlu**, Adnan, *Şâfiî Mezhebi'nin Sistemleşmesine Katkısı Bağlamında Bir Fakih Olarak İmam Nevevî*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.
- , *Şeyh Fethullah el-Verkânîsî Hayatı Eserleri ve Fıkıh Anlayışı*, "Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlis-î" Sempozyumu, yayınlanmamış bildiri, 2018.
- , "Tâhî, Abdurrahman", DİA Ankara: TDV Yayınları, 1989. EK-II, 577-578.
- Nevevi**, *el-İdâh fi menasiki'l-Hacc'ive'l Umre*, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyyah yayınları, Beyrut, 1414/1994.
- , *Minhâc*, Eser yayınları, İstanbul, 2006.
- Öğüt**, Salim, "Mikât", DİA, İstanbul, 2005, XXX, 48-49.
- , "Tavaf", DİA, İstanbul, 2011, XL, 178-180.
- , "Sa'y" DİA, İstanbul, 2009, XXXVI, 206-207.
- , "Meş'ar-İharâm" DİA, Ankara, 2004, XXIX, 361.
- , "Harem", DİA, İstanbul, 1997, XVI, 127-132.
- , "Hil", DİA, İstanbul, 1998, XVII, 526-527.

-----, “Telbiye”, DİA, İstanbul, 2011, XL, 396-397.

Özcan, Abdullah, Molla *Halîl Es-Si‘irdî'nin Basîretu'l-Kulûb Fî Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsîrinin Tahkik ve Tahlili*, (Doktora Tezi), Van, 2018.

Özcan, Tahsin, “Şeyhzade”, DİA, İstanbul, 2010, XXXIX, 86.

Özel, Ahmet, “İbn Âbidîn, Muhammed Emîn”, DİA, İstanbul, 1999, XIX, 292-293.

Özel, Ahmet, “Mâlik b. Enes”, DİA, Ankara, 2003, XXVII, 506-513.

Pakiş, Ömer, “Pakiş Yahya”, DİA, İstanbul, 2016, EK-II, 397-398.

Şeker, Dursun Ali, “Müzdelife”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 239.

Şener, Mehmet, “Mina”, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 96-97.

Şensoy, Sedat, “Ta’likât”, DİA, İstanbul, 2010, XXXIX, 508-510.

Yaşaroğlu, M. Kamil, “Minhâcü’t-Talibîn”, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 111-112.

Yılmaz, Okan Kadir, *İsam Tahkikli Neşir Kılavuzu*, TDV yayınları, İstanbul, 2018.

İNTERNET SİTELERİ

<https://www.alukah.net/web/refai/0/1571/> 06.01.2020.

<https://HacveUmre.diyaret.gov.tr/DokHacSozluk.aspx#.Xg-cKkczY2w> , 04.01.2020

www.verkanis.com

<https://www.biyografya.com/biyografi/22444> . 24.12.2019.

<https://www.risalehaber.com/menderesten-said-nursiye-mesaj-tasiyan-vekil-53957h.htm>
. 24.12.2019.

<https://bitlis.ktb.gov.tr/TR-187640/bitlisin-yetistirdigi-onemli-sahsiyetlet.html>
12.12.2019

http://Arvâsîdernegi.com/biyografi_detay.aspx?biyog_id=35 , 27.12.2019.

<https://www.gazetehudut.com/sipki-asireti-ve-abdulgacit-pasa.html> 10.12.2019

<https://binbaz.org.sa/fatwas/9814>. 06.01.2020.

<http://www.kalb-iselim.net/nursin-anasayfa/nursin-alimleri-menu/eyh-fadlullah-ks>
25.05.2018

<http://gunaydinmus.com/haber/-6770.html> 11.12.2019

<https://dogruhaber.com.tr/haber/1982-ustadin-hocalarindan-seyh-fethullahe-El-Verkânisî/> / 25.05.2018

<https://al-maktaba.org/book/15-16-17-18-19> Ocak 2020.

SÖZLÜ KAYNAKLAR

Abdullah Seydaoğlu, Aralık 2019.

Adnan Memduhoğlu, Ocak 2020.

Ahmet Hamdi Özcan, Kasım 2019.

Hüseyin Özcan, Aralık 2019.

Muhammed Özdemir, Kasım 2019.

Nur Muhammed Türel, Temmuz 2019.

ÖZGEÇMİŞ

Nurullah ÖZCAN, 01.11.1990 tarihinde Siirt/Pervari'ye bağlı Güleçler köyünde doğmuş, İlkokulu Güleçler köyünde iki yıl okuduktan sonra aynı ilçeye bağlı Çobanören köyünde tamamlamıştır. Ortaokulu açıktan okumuş, Liseyi, Siirt Anadolu İmam-Hatip ve İstanbul Kâğıthane Anadolu İmam-Hatip Liselerinde 2012 tarihi itibariyle bitirmiştir. Lisans eğitimini Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden başarıyla tamamlayan Özcan, 2017 yılının Haziran ayında mezun olmuştur. Aynı yılın Temmuz ayında Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam hukuku Bilim Dalında Lisansüstü eğitime başlamış ve 2020 yılının Şubat ayında Master eğitimini tamamlamıştır.

Özcan, Çalışma hayatına 2012 yılının başında Güleçler Köyü Şeyh Muşerref Kur'an Kursunda geçici kur'an kursu Öğreticisi olarak başlamıştır. Aynı yılın temmuz'unda Bartın İli Kurucuşile İlçesinde Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilatına bağlı sözleşmeli İmam-Hatip olarak atanan Özcan, açılan Kadro sınavını kazanarak 2013 yılında Kadrolu İmam-Hatip olarak Siirt İli Pervari İlçesine atanmış, ardından Müezzin-Kayyım'lık görevine geçiş yapmıştır. Özcan, Pervari İlçe Müftülüğünde 6 aylık iki dönem halinde ilçe Müftü Vekilliği görevini ifa etmiştir. Yaklaşık yedi buçuk yıldır Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Pervari İlçesinde Din Hizmetleri alanındaki bu görevlerine devam eden Özcan, evli ve 2 çocuk babasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MENASİKU'L-HACC VE'L-UMRE ADLI ESERİN TAHKİKİ

محتويات

77	1. باب الإحرام.....
77	1.1. أمّا الزمانيّ .....
77	1.2. وأمّا المكانيّ .....
79	1.3. وآداب الإحرام .....
80	1.4. [نية الإحرام وأقسامها] .....
81	2. [التلبية].....
81	3. [محرمات الإحرام].....
84	4. باب في دخول مكة المكرمة .....
85	5. [باب الطواف].....
90	5.1. [باب صلاة الطواف] .....
92	6. باب السعي .....
94	7. باب الوقوف بعرفة .....
97	8. [باب المبيت بمزدلفة] .....
98	9. [باب الوقوف بالمشعر الحرام و المسير إلى منى] .....
99	10. باب الأعمال المشروعة بمئى .....
100	11. [باب طواف الإفاضة] .....

101	12 . [باب التحلل]
101	13 . [باب المبيت بمعى]
102	14 . [باب رمى الجمار]
103	15 . [باب أركان الحج وواجباته وسننه]
104	16 . [باب آداب المسجد الحرام]
105	17 . [باب مواطن الزيارة فى مكة المكرمة]
107	18 . [باب طواف الوداع]
109	19 . باب زيارة المدينة المنورة
111	20 . [باب الخروج من المدينة المنورة]
114	21 . فصل فى آدابه بعد خروجه من المسجد الشريف وفيه مسائل
114	21.1 . الأولى
114	21.2 . الثانية
115	21.3 . الثالثة زيارة بقبع المبارك
118	21.4 . الرابعة [زيارة أهد]
119	21.5 . الخامسة [زيارة قبا]
120	21.6 . السادسة [زيارة آبار المدينة المنورة]
121	21.7 . السابعة [زيارة مساجد المدينة المنورة]
122	22 . مصادر التحقيق

23. صور من نسخ مناسك الحج والعمرة.....129

مناسك الحجّ والعمرة

للشيخ الأكبر شيخ الشريعة والطريقة مولانا حضرة الشيخ فتح الله
الورقاني ثم البديسي الشافعي النقشبندي قدّس الله اسراره العليّة.³¹⁷

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ربّ العالمين والصلاة والسلام على محمد سيّد المرسلين وعلي آله وصحبه أجمعين

1. باب الإحرام

الميقات قسمان زماني ومكانيّ

1.1 أمّا الزمانيّ

للحجّ فهو شؤال وذو القعدة وعشر ليال من ذي الحجّة، وللعمرة فهو جميع السنة. وأعمال العمرة كأعمال الحجّ في الطواف والسعي بين الجبلين³¹⁸ والحلق بل والإحرام والدماء إلاّ أنّه ليس من أعمال العمرة الوقوف بعرفة والمبيت بمزدلفة والسكّي بمئى أيام التشريق ورمي الجمرات بل يتحلّل بعد السعي والحلق. وتمكن العمرة المنفردة في جميع السنة.

1.2. وأمّا المكانيّ

فلمن كان بمكة مكّيّاً كان أو غريباً نفسُ مكة إن أحرم بالحجّ وحده أو بالحجّ³¹⁹ والعمرة على وجه المقارنة وإن أراد الإحرام بالعمرة وحدها فميقاؤه أدنى الحلّ من التّنعيم³²⁰ وغيره، وأمّا غير السّاكن

³¹⁷ س: مناسك الحجّ والعمرة للشيخ فتح الله قدس سرّه ؛ ش: مناسك الحجّ والزيارة للشيخ فتح الله الورقاني.

³¹⁸ يقصد المؤلّف بالجبلين الصفا والمروة.

³¹⁹ س - وحده أو بالحجّ ، صح هامش .

³²⁰ التنعيم موضع خارج من الحرم يبعد من مكة سبعة كيلو مترات. معجم البلدان للحموي، ٤٩/٢ ؛ معجم مصطلحات الحجّ للزبداني، ص ١٦.

بمكة فمواقيتهم خمسة: ذو الحليفة³²¹ المسمى الآن بأبيار³²² عليّ لمن توجه من المدينة المنورة، والجحفة³²³ المسماة الآن بربيع لمن توجه³²⁴ من الشام على طريق تبوك أو من مصر أو من المغرب، وقرن³²⁵ المسمى بقرن المنازل وقرن الثعالب لمن توجه من نجد الحجاز ونجد اليمن، ويكلمم ويقال الكلمم لمن توجه من تهامة³²⁶ اليمن وذات عزي³²⁷ لمن توجه من خراسان والعراق وسائر بلاد الشرق، فإن لم يلاق واحدا منها فمن مُحاذاته وإن حاذى ميقتين فمن أقربهما إلى الحرم وإن لم يحاذ شيئاً منها أحرم على مرحلتين من مكة، وإن جاوز من يريد حجاً أو عمرة الميقات غير مُحرم عصى ولزمه العود إليه إن لم يكن له عذر فإن كان كخوف الطريق أو الانقطاع عن الرفقة أو ضيق الوقت أحرم ومضى في نسكه ولزمه³²⁸ دم.³²⁹

³²¹ "ذو الحليفة" قريب من المدينة المنورة بينهما عشر كيلومترات وأبعد المواقيت يبعد عن مكة قدر أربع مئة كيلومتر، والحليفة مصغر الحلفاء وهو نوع من النبات سمي هذا المكان بذي الحليفة لكثرة ذلك النبات فيه. الوفاء للسهودي، ٦٢/٤ ؛ معجم البلدان للحموي، ٢٩٥/٢ ؛ لسان العرب لابن منظور، ٥٦/٩ ؛ معجم مصطلحات الحج للزبداني، ص ٢٢.

³²² يستعمل "الأبيار" جمع بئر والصواب أن جمعه أبار أو آبار بالقلب. ينظر لسان العرب لابن منظور، ٣٧/٤ ؛ مختار

الصالح لزين الدين الرازي، ٢٨/١ ؛ تصحيح التصحيف وتحرير التحريف للصفدي، ٧٧/١

³²³ "الجحفة" كانت في زمنها قرية كبيرة علي طريق مكة من المدينة يبعد عن مكة قدر مئة وثمانين كيلومتر وهي خرابة في يومنا وانشئت مكانها بلدة ربيع. ينظر معجم البلدان للحموي ١١١/٢ ؛ معجم مصطلحات الحج للزبداني ١٨-١٩.

³²⁴ ش - من المدينة المنورة والجحفة المسماة الآن بربيع لمن توجه

³²⁵ "القرن" في اللغة الجبل الصغير وهو في يومنا ميقات أهل اليمن والطائف يبعد عن مكة قدر خمسة وسبعين كيلومترا.

ينظر لسان العرب لابن منظور، ٣٣١/١٣-٣٤١ ؛ معجم البلدان للحموي، ٣٣٢/٤ ؛ معجم مصطلحات الحج للزبداني، ص ٢٦-٢٧.

³²⁶ س: تَهَامَة. "والتهامة" اسم منطقة جغرافية في يمن. معجم البلدان للحموي، ٦٣/٢ ؛ نزهة المشتاق في اختراق

الآفاق للإدريسي، ١٤٨/١.

³²⁷ "العرق" في اللغة أصل كل شيء والعرق الأرض الغير المنبوت، يبعد ميقات ذات عرق عن مكة قدر مئة كيلومتر، وهذا الميقات في يومنا متروكة وحل محلها اليوم مكان يقال له "العتيق". ينظر لسان العرب لابن منظور ١٠ / ٢٤٠-

٢٤٩ ؛ معجم البلدان للحموي، ١٠٧/٣-١٠٨ ؛ معجم مصطلحات الحج للزبداني، ص ٢٢.

³²⁸ ن: وعليه.

³²⁹ ش: الدم.

1.3. وآداب الإحرام

الغسل³³⁰ قبل الإحرام وينوي به غسل الإحرام،³³¹ ويستحب للحاجّ للغسل في عشرة مواضع: للإحرام،³³² وللوقوف بعرفة، وللوقوف بمزدلفة بعد الصبح يوم النحر، ولطواف الإفاضة الذي هو طواف الركن، وللحلق الذي هو من النسك، وثلاثة أغسالٍ لرمي جمار أيام التشريق، وواحد لطواف الوداع، ويستحب للمُحرم قبل الغسل حلق العانة وتنف الإبط وقصّ الشارب وتقليم الأظفار، ويتجرّد عن الثياب المعتادة ويلبس إزاراً ورداءً أبيضين جديدين نظيفين ويكره المصبوغ ويلبس نعلين، ويصليّ بعد هذه الأعمال³³³ ركعتين ينوي بهما سنّة الإحرام يقرأ في أولاهما بعد الفاتحة ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ...﴾ [الكافرون 1/109].³³⁴ وفي الثانية ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ...﴾ [الإخلاص 1/111].³³⁵ فإن كان هناك مسجد صلاهما³³⁶ فيه، ويستحبّ أن يؤخّر الإحرام عن وقت كراهة الصلاة فإن أحرم فيه فلا يصليّ السنّة، ويستحبّ نيّة الإحرام حين إبتدائه بالسير،³³⁷ والمكّيّ يدخل المسجد ويطوف ثمّ يصليّ ركعتين بنيّة³³⁸ سنّة الطواف والإحرام³³⁹ جميعاً ثمّ ينوي الإحرام قريباً من البيت.

³³⁰ س: الغُسل.

³³¹ ن - وينوي به غسل الإحرام، صح هامش.

³³² ش + ولدخول مكّة وكذا المدينة.

³³³ ش: الأفعال.

³³⁴ يقصد المؤلف به سورة الإخلاص بتمامها.

³³⁵ يقصد المؤلف به أيضا سورة الإخلاص بتمامها.

³³⁶ ش: صلى.

³³⁷ ش: إبتداء السير.

³³⁸ ش - بنيّة.

³³⁹ ش: سنّة الإحرام والطواف.

1.4. [نية الإحرام وأقسامها]

ويستحب أن ينوي الإحرام بقلبه³⁴⁰ ويقول بلسانه وهو مُسْتَحْضِرُ نِيَّةِ الْقَلْبِ: نويت الحج أو العمرة أو مجموعهما وأحرمت³⁴¹ به الله تعالى لبيك اللهم لبيك إلى آخر التلبية³⁴²، ولا يجهر بهذه التلبية بل يُسْمِعُهَا نَفْسَهُ بخلاف ما بعدها فإنه يُجْهَرُ به.

وله الإفراد بأن يحرم بالحج فقط في أشهره من الميقات ثم إذا فرغ منه خرج من مكة فأحرم بالعمرة من أدنى الحل، والتَّمَتُّعُ بأن يحرم بالعمرة من الميقات ثم إذا فرغ من أعمالها³⁴³ يحرم بالحج من مكة، والقِرَانُ بأن يحرم بالحج والعمرة جميعاً فتندرج أفعال العمرة في أفعال الحج فيجزي عنهما طواف واحد وسعي واحد وحلق ولا يزيد على أعمال الحج شيئاً، والإطلاق بأن ينوي نفس الإحرام من غير تعبير الحج أو العمرة أو المجموع وله صرفه إلى ما شاء من حج أو عمرة أو قران إن³⁴⁴ كان الإحرام في أشهر الحج وإلا انعقد إحرامه عمرةً، والنية بالإحرام على أحد هذه الأربعة واجبة بالقلب فقط، وجمع اللفظ معه³⁴⁵ مستحب كما مر، وأفضل هذه الأوجه الأربعة³⁴⁶ الإفراد ثم التمتع ثم القران، ويجب على القارن والمتمتع دم شاة³⁴⁷ صفتها صفة الأضحية ويُجزئُه سُبْعُ بَدْنَةٍ أو بَقْرَةٍ³⁴⁸ فإن لم يجد الهدي بثمن المثل لزمه صوم ثلاثة أيام في الحج وسبعة إذا رجع إلى أهله.

³⁴⁰ ش - بقلبه.

³⁴¹ س: أو أحرمت.

³⁴² ش: إلى آخرها.

³⁴³ ش: "منه" بدل "من أعماله".

³⁴⁴ ش: إذا.

³⁴⁵ ش - معه.

³⁴⁶ ش - الأربعة.

³⁴⁷ ن - شات.

³⁴⁸ س: من سَبْعِ بَدْنَةٍ أو بَقْرَةٍ؛ ش: سبع بقرة أو بدنة.

2. [التلبية]

وصيغة التلبية: لبيك اللهم لبيك لبيك لا شريك لك لبيك إنَّ الحمد والنعمة لك والملك لا شريك لك، ولا يستحب³⁴⁹ الزيادة على هذه الصيغة، ويستحب تكرار هذه الصيغة ثلاث مرّات متواليات لا يقطعها بكلام ولا غيره إلا بأمر واجب كردّ السلام، ويستحب أن يصلّي على النبي -صلى الله عليه وسلّم- بعد إرادة قطعها ويسأل³⁵⁰ الله رضوانه والجنة ويستعيد به من النار ثم يدعو بما أحب لنفسه ولمن أحب، ويستحب الإكثار من التلبية قائماً وقاعداً وراكباً وماشياً ومضطجعاً وجُنباً وحائضاً في غير موضع النجاسة. ويتأكد عند تغاير الأحوال والأماكن والأزمان واجتماع الرفاق³⁵¹ وُحدوث أمر من ركوب أو نزول أو قيام أو قعود وعند السحر وإقبال الليل والنهار والفراغ من الصلاة قبل التسيّحات وبعدها وفي المساجد كلّها لا سيّما المسجد الحرام ومسجد الحنيفة بمكة³⁵² ومسجد إبراهيم عليه السلام بعرفات ورفع الصوت بها ولو في المساجد بلا إعتاب النفس ويكون صوته في الصلاة عليه صلى الله عليه وسلّم عقيبها أخفض منها وفي الدعاء عقيبها أخفض منهما،³⁵³ ويدخل وقت التلبية بالإحرام ويبقى إلى أن يشرع التحلّل³⁵⁴ ولا يلبي في حال طواف القدوم والسعي لأنّ لهما أذكارا مخصوصة ولا في حال طواف الإفاضة الذي هو طواف الركن.

3. [محرمات الإحرام]

ويحرم بالإحرام اللبس فيحرم على الرجل ستر جميع رأسه أو بعضه بكلّ ما يُعدُّ ساتراً ويجوز الإستئطال بمخمل ولو مسّ رأسه ونحو شمسيّة لكن بشرط ألاّ يمسّ رأسه ويجوز وضع يده على رأسه³⁵⁵ ولو طال، وشدّ حَيْطٍ لنحو صُداعٍ، وأما غير الرأس من الوجه وباقي البدن غير الرجلين فلا يحرم ستره بالإزار

³⁴⁹ ش: تستحب.

³⁵⁰ ش: وسئل.

³⁵¹ ش: الرفقة.

³⁵² ن - بمكة، صح هامش.

³⁵³ ش - وفي الدعاء عقيبها أخفض منهما.

³⁵⁴ ش - في التحلّل.

³⁵⁵ ن - على رأسه، صح هامش.

والرداء ولو كانا مَخِطَيْنِ أو قَمِيصَيْنِ أو سَرَاوِيلَيْنِ لكن على كَيْفِيَّةِ التَّأزُّرِ³⁵⁶ والتَّرْدِي³⁵⁷ والإِلْتِحَافِ³⁵⁸ في حالة النوم ويحرم غير هذه كَيْفِيَّاتِ³⁵⁹ الثلاث سواء كان الملبوس مَخِطاً أو غير مَخِطٍ. ويجوز أن يتقلد بالسيف وأن يشدَّ في وسطه الِهِمْيَانَ³⁶⁰ والمنْطِقَةَ³⁶¹ للحاجة. وأما الرجلان فيحرم ستر شيء من ظهرهما بنحو جَوْزٍ ومَدَاسٍ³⁶² بخلاف النعل المعروف عند أهله فيجوز لُبْسُهُ، وفي حقِّ المرأة تفصيل لا يليق بهذا الكتاب، ويحرم أيضاً التَطْيِبُ بكلِّ ما يعدُّ طَيِّباً من الأَدْهَانِ وغيرها. ويحرم تدهين شَعْرِ الرَّأْسِ بغير الطيب أيضاً وكذا شعر اللِحْيَةِ والشَّارِبَيْنِ والحَاجِئَيْنِ. فلو أكل الحَرم شيئاً له دُسُومَةٌ³⁶³ كاللحم فَتَلَوَّثَ منه بعض شاربهُ أو ما على عَنَقْفَتِهِ³⁶⁴ أو مسح شَعْرَ رَأْسِهِ أو لِحْيَتَهُ أو شَارِبَتَهُ أو حَاجِبَهُ بيده وجبت عليه الفِدْيَةُ.

ويحرم أيضاً إزالة الشعر من جميع بدنه بخلقٍ أو تقصيرٍ أو نتفٍ أو احراقٍ، وقطع الظُّفْرِ ولو شيئاً قليلاً ويحرم مَشَطَ لِحْيَتِهِ ورأسه إن أدَّى إلى سقوط³⁶⁵ شيء من الشعر وإلا فَيُكْرَهُ فإن مَشَطَ فَتَنَّفَ لِرِمِّهِ الفدية وإن شكَّ هل أنتفت بالمشط³⁶⁶ أم لا فلا. ولو انكسر بَعْضُ ظَفْرِهِ وتَأَدَّى به قَطْعَ المنكسر فقط بلا فدية، ويحرم عَقْدُ النِكَاحِ أيضاً سواء كان³⁶⁷ المحرم ولياً أو زوجاً أو زوجةً، ويحرم الجماع ومقدّماتهُ، ويحرم

³⁵⁶ التأزر لبس الإزار يقال له الجلباب ويقال للإزار والرداء جميعاً الحلّة. مختار الصحاح للرازي، ١/٧٩؛ لسان العرب لابن منظور، ١/٢٧٣.

³⁵⁷ التردّي لبس الرداء والرداء من الملاحف. مختار الصحاح للرازي، ١/٢١١؛ لسان العرب لابن منظور، ١٤/٣١٦.

³⁵⁸ الإلتحاف التغطّي بالثوب واللاحاف ما يلتحف ويتغطّي به. مختار الصحاح للرازي، ١/٢٨٠؛ لسان العرب لابن منظور، ٩/٣١٤.

³⁵⁹ ش: الكيفيّة.

³⁶⁰ الهميان شئ من المنطقه له جيب يشدّ في الوسط تجعل فيه النفقة. معجم مصطلحات الحجّ لعمر أنور الزيداني ص ٦٩.

³⁶¹ المنطقه الحزام وما يشدّ به الوسط. لسان العرب لابن منظور، ١٠/٣٥٤؛ مختار الصحاح للرازي، ١/٣١٣.

³⁶² المداس النعل المحيط بجوانب الرجل ويقال له الحذاء. الإفصاح علي مسائل الإيضاح لعبد الفتاح حسين، ١/١٤٩.

³⁶³ في هامش س: أي دهن.

³⁶⁴ العنقفة ما نبت من شعر تحت الشفة السفلى ويقال له الذقن. لسان العرب لابن منظور، ١٠/٢٧٧؛ تهذيب اللغة للأزهري ٣/١٩٢.

³⁶⁵ ن س: نتف. بدل سقوط.

³⁶⁶ ن - بالمشط، صح هامش.

³⁶⁷ ن - كان.

أيضا³⁶⁸ إتلاف كلِّ حَيوانٍ بَرِّيٍّ وَحْشِيٍّ³⁶⁹ مَأْكُولٍ حَتَّى الجراد، ولا يحرم السمك وصيد البحر ولا ما ليس مأكولاً، وَبَيَضُ الصَّيْدِ المَأْكُولِ وَلَبَنُهُ حرام، ويحرم أيضا الإعانة³⁷⁰ بدلالةٍ أو إعارَةَ آلةٍ أو بصياح أو إشارة أو تَنْفِيرٍ، ويكره غسل الرأس بلا نتفٍ والإكتحال بالإثمد³⁷¹ دون التوتياء³⁷² ولا بأس بالفصد والحجامة إذا لم يقطع شعراً، وله حَكُّ شعره بأظفاره على وجهه لا يَنْتِفُ شعراً والمستحبُّ ألا يفعل، وله تَنْجِيَةُ القمّل³⁷³ وقتله بل يستحبُّ للمحرم قتله كما يستحبُّ لغيره، ولا يفسد الحجُّ والعمرة بشيء من محرّمات الإحرام إلا بالجماع وحده.³⁷⁴

³⁶⁸ ش - أيضا.

³⁶⁹ س: ووحشي.

³⁷⁰ الإعانة العون والمساعدة والظهير علي الأمر. لسان العرب لابن منظور، ٢٩٨/١٣؛ مختار الصحاح للرازي، ٢٢٢/١.

³⁷¹ الإثمد حجر أسود يستعمل للكحل أو نوع من الكحل. لسان العرب لابن منظور، ١٠٥/٣؛ معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عمر، ٣٢٦/٣.

³⁷² التوتياء كلمة معربة يقال لمعدن من الأحجار البحري يستعمل للكحل يقال له "زَنك" أيضا. لسان العرب لابن منظور، ١٨/٢؛ معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عمر، ٣٥٤/١.

³⁷³ س: القمل. والقمل حشرة صغيرة تغتذي بدم الإنسان أو هي صغار الجراد يضرب الزروع. تهذيب اللغة للأزهري، ١٥٢/٩؛ معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عمر، ٨٥٩/٣.

³⁷⁴ ش - ولا يفسد الحجُّ والعمرة بشيء من محرّمات الإحرام إلا بالجماع وحده.

4. باب في دخول مكة المكرمة

إذا بلغ الحرم استُحِبَّ أن يقول: اللهم هذا حرّمك وأمّك فحرّمني على النار وأمّي من عذابك يوم تبعث عبادك واجعلي من أوليائك وأهل طاعتك ووَقْفني للعمل بطاعتك وامْنُنْ عليّ بقضاءِ مَناسِكَك³⁷⁵ وتُبْ عليّ إنك أنت التّوّاب الرحيم، ويستحضرُ من الخُشوع والخُضوع في قلبه وجسده ما أمكّنه.

ويغتسل إذا بلغ مكة والأولى أن يكون بذي طُوي وهو في أسفل مكة³⁷⁶ في صُوب طريق العُمرة المعتادة ويدخل مكة من ثنية كداء وهي بأعلى مكة³⁷⁷ ينحدرُ منها إلى المقابر، وإذا خرج من مكة راجعاً إلى بلده خرج من ثنية كدى وهي بأسفل مكة بقرب جبل قُعَيْقَعان،³⁷⁸ ويدخل ماشياً وحافياً إذا لم يَحْشَ نجاسةً ولا مشقّةً وهمازاً. ويتحفظُ في دخوله من إيذاء الناس في الزحمة ويتلطّف بمن يُزاحمه ويُلاحظ بقلبه جلالَةَ البُقعَةِ، وإذا رفع بصره على البيت يرفع يديه ويقول: اللهم زد هذا البيت تشريقاً وتعظيماً وتكريماً ومهابةً وزد من شرفه وعظمه بمن حجه أو اعتمره تشريقاً وتكريماً وتعظيماً وبراً اللهم أنت السلام ومنك السلام فحينا ربنا في السلام، ويدعو بما أحب من مهمّات الآخرة والدنيا واقفاً بموضع لا يتأذى به³⁷⁹ المأزون، ويستحضرُ عند رأيتهَا³⁸⁰ ما أمكّنه من الخُشوع والتذلل والخُضوع. ولا يشتغل في أوّل دخوله باستيجار منزل أو غير ذلك من تغيير ثياب ونحوه بل يقف بعض الرفقة عند متاعهم ويذهب الآخرون لطواف القدوم.

³⁷⁵ ش: نسكك.

³⁷⁶ ش: "وهي أسفل في صوب" بدل "في أسفل مكة في صوب".

³⁷⁷ هي أحد أودية مكة الثلاثة وهي عند المحصب. معجم البلدان للحموي، ٤/٤٣٩؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/١٦٩.

³⁷⁸ وهي عند ذي طوى بقرب شعب الشافعيين وشعب ابن الزبير. معجم البلدان للحموي، ٤/٤٣٩؛ معجم ما

استعجم لأبي عبيد البكري، ٤/١١٨.

³⁷⁹ ش: منه.

³⁸⁰ في هامش ن س: أي الكعبة.

ويدخل المسجد من باب بني شَيْبَةَ³⁸¹ المسمّى الآن بباب السلام ويقدمّ رجله اليمنى في الدخول ويقول: أعوذ بالله العظيم وبوجهه الكريم وسلطانه القديم من الشيطان الرجيم بسم الله الرحمن الرحيم³⁸² والحمد لله اللهم صلّ على محمد وعلى آل محمد وسلّم³⁸³ اللهم اغفر لي ذنوبي وافتح لي أبواب رحمتك. وإذا خرج قدّم رجله اليسرى وقال هذا الدعاء إلا أنّه يقول وافتح لي أبواب فضلك بدل أبواب رحمتك، وهذا الذكر³⁸⁴ والدعاء مستحبّ في كلّ مسجد، وإذا دخل المسجد لا يشتغل بصلاة تحية المسجد وغيرها بل يبدأ بطواف القدوم وهو تحية المسجد الحرام. والطواف مستحبّ لكلّ داخلٍ مُحْرِمًا كان أو غير مُحْرِمٍ إلا لعذرٍ شرعيٍّ مفصّلٍ في كُتُب المناسك.

5. [باب الطواف]

واعلم أنّ في الحجّ ثلاثة أطوّفة:

طواف القدوم وهو في أوّل دخول مكة، وطواف الإفاضة ويسمّى طواف الركن أيضا لأنّه لا يتحمّل السقوط ولا يُجْبَرُ بالبَدَل وهو الطواف بعد الوقوف بعرفة والمبيت بمزدلفة ورمي جَمْرَةَ الْعَقَبَةِ، وطواف الوداع وهو الطواف حين إرادة الخروج من مكة، وطواف القدوم سنّة ولا يلزم بتركه شيء³⁸⁵ وطواف الوداع واجبٌ وليس يَرْكَنُ وَيُجْبَرُ بِدَمٍ، ويستحبُّ طواف رابعٌ وهو الطواف كلّما دخل البيت ويستحبُّ الإكثار من هذا. ومن أحرم بالعمرة فلا³⁸⁶ يتصوّر في حقه طواف القدوم منفردًا بل إذا طاف عن العمرة أجزأه عنها وعن طواف القدوم ولو طاف بنية القدوم وقع عن طواف العمرة، ومن لم يدخل مكة قبل الوقوف فليس في حقه طواف القدوم.

³⁸¹ "هو في ركن الجدار الشرقيّ من جهة الشمال أمام باب الكعبة الشريفة"، من هذا الباب كان يدخل الخلفاء رحلة ابن

جبير لابن جبير، ص ٨٢؛ رحلة ابن بطوطة لابن بطوطة، ١/٣٧٧.

³⁸² س: بسم الله آه.

³⁸³ ش - وسلّم.

³⁸⁴ ش - الذكر.

³⁸⁵ س - وطواف الوداع وهو الطواف حين إرادة الخروج من مكة. وطواف القدوم سنّة ولا يلزم بتركه شيء، صح هامش.

³⁸⁶ ش: لا. بدل فلا.

وإذا أراد الطواف يستحب أن يستقبل الحجر الأسود بوجهه ويدنو عنه³⁸⁷ إن لم يؤذ أحدا بالمزاحمة فيستلمه أي يمسحه بيمينه ثم يقبله من غير صوتٍ يظهر من التقبيل³⁸⁸ ويسجد عليه ويكرر التقبيل والسجود عليه³⁸⁹ ثلاثاً مع قطع التلبية ثم يتخلف قليلاً حتى يُحاذي بإمرار جميع بدنه جميع الحجر الأسود ثم ينوي الطواف ويجعل يساره إلى البيت ويمينه إلى الخارج ويمشي تلقاء وجهه فلو لم يتخلف وحول وجهه من الاستقبال إلى الكيفية المعهودة من³⁹⁰ جعل اليسار إلى البيت واليمنى إلى الخارج لم يُحسب له الطوفة الأولى حتى يبلغ إلى محاذة الحجر الأسود في الطوفة الثانية، فليتنبه لهذه الدققة! وهكذا يتنطاط في جميع أشواطه³⁹¹ السبع كي لا يخرج عن الكيفية المعهودة، فلو مشى على غير تلك الكيفية من استقبال القبلة واستدبارها وجعلها على اليمين مع المشي تلقاء أو قهقرياً³⁹² لم يصح الطواف ولو كان هذا المشي بقدر إبرة بل متى استقبل البيت لدعاء³⁹³ أو غيره فليتحلف خطوةً ثم يجعل البيت عن يساره ثم يمشي³⁹⁴ في طوافه كي لا يبقى جزء من طوافه على غير الكيفية المعهودة المشروعة.³⁹⁵

ويجب أن يطوف حول البيت لا داخله فيتجنب عن قرب الشاذروان كثيراً كي لا يتجاوز جزءاً من بدنه إلى داخل البيت لأن الشاذروان³⁹⁶ وهو ما ارتفع من الأرض جزء من البيت. فلو حاذاه جزء من بدن الطائف صار ذلك الجزء داخل البيت وشرط الطواف أن يكون جميع البدن خارجاً عن البيت.³⁹⁷

387 ش: منه.

388 ش: بالتقبيل.

389 ش: "ويكرر السجود عليه والتقبيل" بدل "ويكرر التقبيل والسجود عليه".

390 ش: في.

391 ش: الأشواط.

392 القهقري مشية الراجع إلى خلف أو الرجوع إلى خلف. ينظر فقه اللغة للنعالي، ص ١٣٦؛ مختار الصحاح

للرازي، ١/٢٦١.

393 ش: بدعاء.

394 ش: فيمشي. بدل ثم يمشي.

395 ش: الشرعية.

396 ش - كثيراً كي لا يتجاوز جزءاً من بدنه إلى داخل البيت لأن الشاذروان. والشاذروان القدر الذي يحيط بالكعبة من

ثلاث جهاتها وارتفاعه عن وجه الأرض قدر ذراع وهو جزء من الكعبة القديمة نقصته قريش. أخبار مكة للأزرقي، ١/٣١٠

؛ المطلع علي ألفاظ المقنع للبعلي، ص ٢٢٩؛ معجم لغة الفقهاء لمحمد قلعجي، ص ٢٥٥.

وشروط³⁹⁸ الطواف سترُ العورة والطهارة عن الحدث والنجس في البدن والثوب والمكان الذي يَطْوُهُ³⁹⁹ ويعفى عما يَشِقُّ الإحتراز عنه من زُرْق الطيور في المطاف وأن يكون داخل المسجد ولو في أُخْرِيَاتِهِ⁴⁰⁰ أو حال بين الطائف والبيت حائلًا كما السَّوَارِي والسقاية وأن يطوف بجميع حجرة إسماعيل عليه السلام وَيَنْوِي الطواف فإن كان الطواف غير طواف الركن من الحج والعمرة كطواف القدوم وطواف الوداع وطواف التطُّوع فالنَّيَّة واجبة للفرق بين العادة والعبادة،⁴⁰¹ وأمَّا طواف الركن فيهما⁴⁰² فالنَّيَّة فيه مستحبةٌ لأنَّ نية الإحرام بالحج والعمرة تَشْتَمِلُهُ كما تشتمل سائر الأعمال.⁴⁰³ والمعتبر في نية الطواف قصد فعله مطلقًا ولا يشترط التعيين.

ويسنُّ أن يَطُوف ماشيًا إلا لعذر كأن يشقَّ عليه أو أراد الركوب نحو عالم ليقْتَدِي بفعله أو يستفتي،⁴⁰⁴ ويسنُّ الرمل وهو الإسراع في المشي مع تقاُزِبِ الحُطَى⁴⁰⁵ في الأشواط الثلاثة الأولى⁴⁰⁶ في كلِّ طواف يَسْتَعْقِبُه سعيُّ ما بين الجبلين وأمَّا الأشواط الأربعة الأخيرة⁴⁰⁷ فيستحبُّ فيها المشي على الهيئة⁴⁰⁸ التَّائِيَّ فإن نسي الرمل في الثلاثة الأولى لا يرمل بدلها في الأربعة الأخرى، ويستحبُّ الإضطباع⁴⁰⁹

³⁹⁷ ش - عن البيت.

³⁹⁸ ن س: شرط.

³⁹⁹ ش: يطوفه.

⁴⁰⁰ ش: زوأياه. بدل أخرياته.

⁴⁰¹ ش: بين العبادة والعادة. بدل بين العادة والعبادة.

⁴⁰² ش - فيهما.

⁴⁰³ ش: الأفعال.

⁴⁰⁴ ن س - ويسنُّ أن يَطُوف ماشيًا إلا لعذر كأن يشقَّ عليه أو أراد الركوب نحو عالم ليقْتَدِي بفعله أو يستفتي.

⁴⁰⁵ ن ش: الحُطَا.

⁴⁰⁶ ش: الأول.

⁴⁰⁷ ش: الأخرى.

⁴⁰⁸ ش: هيئة.

⁴⁰⁹ الاضطباع إظهار الضبعين "والضَّبْعُ ما بين الإبط إلى نصف العضد" وهو يكون بدخول الرداء تحت الإبط الأيمن وردَّ طرفه فوق العاتق الأيسر بأن يكون إبطنه الأيمن ظاهرًا والأيسر مغطًى. مختار الصحاح للرازي، ١/١٨٢؛ معجم لغة الفقهاء لمحمد قلعجي، ص ٧٣.

في كلِّ طواف يستحبُّ فيه الرمل⁴¹⁰ لكن في جميع الأشواط السبعة وهو أن يجعل الرجل وسط رِداءه تحت منكبهِ الأيمن عند إبطه ويَطْرَحُ طرفيه على منكبهِ الأيسر ويكون⁴¹¹ منكبهِ الأيمنُ مكشوفًا، ويستحبُّ القرب من البيت إن لم يزاحم أحداً وأمكنه الرمل والا فالبعد أولى. واستحبَّاب الرمل والإضطباع والقرب مختصًّا⁴¹² بالرجال.

ويستحبُّ استلام الحجر الأسود ثلاثاً وتقبيله كذلك ووضع الجبْهة عليها⁴¹³ كذلك في أول⁴¹⁴ كلِّ شوط من السبعة،⁴¹⁵ ويستحبُّ أيضاً أن يستلم في كل شوط⁴¹⁶ الركن اليمانيّ أي يمسه بيمنه ولا يُقبِّله بل يُقبِّل يده بعد الاستلام بها ولا يستلم الركنين الآخرين فإن منعه زحمة من تقبيل الحجر اقتصر على الاستلام فإن لم يمكنه استلام الحجر والركن اليمانيّ أشار إليهما بيده أو بشيء في يده ثمَّ قبَّل ما أشار به ولا يشير بالفم إلى التقبيل، ولا يستحبُّ للنساء استلام ولا تقبيل إلا في الليل عند خلْو المطاف، ويقول عند استلام الحجر الأسود أولاً وعند ابتداء الطواف أيضاً: بسم الله والله أكبر اللهم إيماناً بك وتصديقاً بكتابك ووفاء بعهدك واتباعاً لسنة نبيِّك محمد صلَّى الله عليه وسلَّم، ويقول في رمله: اللهم اجعله حجًّا مبروراً وذنباً مغفوراً وسعيًا مشكوراً. وفي الأربعة الأخيرة: اللهم اغفر وارحم واعف عما تعلم وأنت الاعزُّ الأكرم. وفي كلِّ طوفةٍ بين الركن اليمانيّ والأسود: اللهم ﴿رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾. [البقرة، ٢/٢٠١]، وعند الميزاب: اللهم إني أسألك الرحمة⁴¹⁷ عند الموت والعفو عند الحساب، وعند الركن العراقيّ: اللهم إني أعوذ بك من الشقاق والنفاق وسوء الأخلاق، وبين اليمانيّين:⁴¹⁸ اللهم قنّني بما رزقتني وبارك لي فيه واخلف على كلِّ⁴¹⁹ غائبةٍ لي منك بخير، وعند انتهائه إلى الركن اليمانيّ أيضاً: اللهم

⁴¹⁰ ش: "في كلِّ طواف فيه الرمل" بدل "في كلِّ طواف يستحبُّ فيه الرمل".

⁴¹¹ ش - عند إبطه ويَطْرَحُ طرفيه على منكبهِ الأيسر ويكون.

⁴¹² ش: مخصوص.

⁴¹³ ش: عليه.

⁴¹⁴ ن س - أول.

⁴¹⁵ ن: السبعة.

⁴¹⁶ ش: في كل شوط أن يستلم. بدل أن يستلم في كل شوط.

⁴¹⁷ ش: الراحة.

⁴¹⁸ ش - اللهم إني أعوذ بك من الشقاق والنفاق وسوء الأخلاق. وبين اليمانيّين:.

⁴¹⁹ ش - كلِّ.

إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكُفْرِ وَالْفَاقَةِ وَمَوَاقِفِ⁴²⁰ الْخِزْيِ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، وَيَدْعُو فِيمَا بَيْنَ طَوُفَاتِهِ غَيْرَ هَذِهِ الدَّعَوَاتِ بِمَا أَحَبَّ مِنْ دِينٍ وَدُنْيَا لِنَفْسِهِ وَلِمَنْ أَحَبَّ مِنَ الْمُسْلِمِينَ⁴²¹ عَامَّةً، وَلَوْ دَعَا وَاحِدًا وَأَمَّنَ جَمَاعَةً فَحَسَنٌ.

وَيَنْبَغِي السَّعْيُ فِي الدَّعَاءِ فِي تِلْكَ مَوَاطِنِ الشَّرِيفَةِ فَإِنَّ الدَّعَاءَ يَسْتَجَابُ فِي الطَّوُافِ، وَعِنْدَ⁴²² الْمَلْتَزِمِ، وَتَحْتَ الْمِيزَابِ، وَفِي دَاخِلِ الْبَيْتِ، وَعِنْدَ زَمْرَمَ، وَعَلَى الصِّفَا وَالْمَرْوَةِ، وَفِي السَّعْيِ، وَخَلْفَ الْمَقَامِ، وَفِي عَرَفَاتٍ، وَفِي الْمَزْدَلِفَةِ، وَفِي مَيْمَى، وَعِنْدَ الْجَمْرَاتِ الثَّلَاثِ، وَقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ فِي الطَّوُافِ أَفْضَلُ مِنَ الدَّعَاءِ الْغَيْرِ الْمَأْتُورِ عَنِ⁴²³ النَّبِيِّ وَالصَّحَابَةِ وَأَمَّا الْمَأْتُورُ مِنْهُمَا فَهُوَ أَفْضَلُ مِنَ الْقِرَاءَةِ، وَالْمَوَالَاةِ⁴²⁴ بَيْنَ الطَّوُفَاتِ السَّبْعِ سَنَةً مُؤَكَّدَةً فَإِنَّ فَرْقَ بَيْنِهَا بَزْمَنٌ طَوِيلٌ يَقْطَعُ الْمَوَالَاتِ⁴²⁵ لِعُرُوضِ حَدَثٍ أَوْ غَيْرِهِ فَالْأَوْلَى الْإِسْتِنْفَافُ وَيَجُوزُ الْبِنَاءُ وَيُكْرَهُ قَطْعُهُ بِلَا سَبَبٍ.

وَيَسْتَحَبُّ أَنْ يَكُونَ فِي طَوَافِهِ خَاضِعًا حَاضِرًا الْقَلْبَ مَلَازِمًا الْأَدَبَ بِظَاهِرِهِ⁴²⁶ وَبِاطْنِهِ وَحَرَكَتِهِ وَنَظَرِهِ وَهَيْئَتِهِ كَالصَّلَاةِ، وَيُكْرَهُ لَهُ الْأَكْلُ وَالشَّرْبُ فِي الطَّوُافِ وَأَنْ يُشَبِّكَ أَصَابِعَهُ أَوْ يُفَرِّقَ بِهَا وَأَنْ يَطُوفَ وَهُوَ يُدْفَعُ الْبَوْلَ أَوْ الْغَائِطَ⁴²⁷ أَوْ الرِّيحَ⁴²⁸ أَوْ وَهُوَ⁴²⁹ شَدِيدُ الْإِشْتِيَاقِ إِلَى الْأَكْلِ وَأَنْ يَضَعَ يَدَهُ عَلَى فَمِهِ مِنْ غَيْرِ حَاجَةٍ كَالْتِثَاؤُبِ، وَيَسْتَحَبُّ أَلَّا تَتَكَلَّمَ فِيهِ بِغَيْرِ الذِّكْرِ إِلَّا كَلَامًا هُوَ مَحْبُوبٌ كَأَمْرٍ بِمَعْرُوفٍ أَوْ نَهْيٍ عَنِ

420 ش: وموقف.

421 ش: وللمؤمنين. بدل من المسلمين.

422 ش - عند.

423 ش: من.

424 س ش: الموالاة.

425 ن: الموالاة.

426 ش: ظاهره.

427 ش: والغائط.

428 ش: والريح.

429 ش: هو. بدل. وهو

منكر، ويجب أن يَصُورَ نظره عن امرأة أو أمرد⁴³⁰ حسنٍ ولا يُحَرِّرَ من رآه⁴³¹ من ضعفاء المسلمين أو غيرهم كمن في بدنه نَقْصٌ أو جَهْلٌ شيئاً من المناسك أو غَلِطَ فيه لكن ينبغي أن يُعَلِّمه⁴³² برِفقٍ.

5.1. [باب صلاة الطواف]

ويستحبُّ أن يصلِّي بعد الفراغ⁴³³ من الطواف ركعتين بنيتي سنة⁴³⁴ الطواف خلف مقام إبراهيم صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم⁴³⁵ فإن لم يُصلِّها خلف المقام⁴³⁶ ففي حجرة إسماعيل صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم وإلا ففي المسجد وإلا ففي الحرم وإلا فخارج الحرم⁴³⁷ ولا تفوتان⁴³⁸ ما دام حيًّا يقرأ في أولاهما بعد الفاتحة ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾⁴³⁹ [الكافرون، ١/١٠٩]. وفي الثانية ﴿قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ﴾⁴⁴⁰ [الإخلاص، ١/١١٢]. ويجهر بالقراءة إن صلاهما⁴⁴¹ ليلاً ويُسِرَّ نهارًا.

ويدعو عقيب صلاته بما ورد عنه صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم وهو: اللهم هذا بلدك الحرام والمسجد الحرام وبيتك الحرام وأنا عبدك وابن عبدك وابن أمّتك أتيتك بذنوب كثيرة وخطايا جمّة وأعمال سيئة وهذا مقام العائذ بك من النار فاغفر لي إنك أنت الغفور الرحيم اللهم إنك دعوت عبادك إلى بيتك الحرام وقد جئت طالبًا رحمتك مبتغيًا مرضاتك وأنت مننت عليّ بذلك فاغفر لي وارحمني إنك على كل شيء قدير.⁴⁴²

⁴³⁰ ش: وأمرد.

⁴³¹ س: يراه.

⁴³² ن - أن يعلمه، صح هامش.

⁴³³ ش - الفراغ.

⁴³⁴ ن س - سنة.

⁴³⁵ ش: "خلف المقام" بدل "خلف مقام إبراهيم ص م".

⁴³⁶ ش - فإن لم يُصلِّها خلف المقام.

⁴³⁷ ن س - فخارج الحرم.

⁴³⁸ ش: يفوتان.

⁴³⁹ يقصد المؤلّف بما تمام السورة.

⁴⁴⁰ يقصد المؤلّف بما تمام السورة.

⁴⁴¹ ش: صليهما.

⁴⁴² قال الحافظ ابن حجر: ولم أجد سنده. الفتوحات الربانية على الأذكار النووية لابن علان المكي، ص ٣٩٠

ويستحبّ أن يدعُو بما دعا به آدم عليه السلام لما أُهبطَ وهو: اللهم إنك تعلم سرّي وعلايتي فاقبل
 معذرتي وأنت تعلم حاجتي فاعطني سؤالي⁴⁴³ وتعلم ما عندي فاغفر لي ذنوبي اللهم إني أسألك إيماناً يُباشِر
 قلبي ويقينا صادقاً حتّى أعلم إنّه⁴⁴⁴ لن يُصيبني إلا ما كتبت لي وارزقني الرضا بما قضيتّه⁴⁴⁵ عليّ، ثمّ يدعو
 بما أحبّ من أمور الآخرة والدنيا لنفسه ولمن أحبّ.⁴⁴⁶

---

⁴⁴³ ش: سؤلي. وفي هامش ن س سؤلي خ.

⁴⁴⁴ ش: أن.

⁴⁴⁵ ش: قدرته.

⁴⁴⁶ ش: أحبّه.

6. باب السعي

إذا فرغ من ركعتي الطواف فإلستة أن يرجع إلى الحجر الأسود⁴⁴⁷ فَيَسْتَلِمَهُ ثلاثاً ويُقْبَلُهُ ثلاثاً⁴⁴⁸ ويضع عليه جبهته⁴⁴⁹ ثلاثاً كما مرّ في الطواف، ثم يخرج من باب الصفا إلى محلّ السعي ويَقْصِدُ⁴⁵⁰ جبل الصفا فيصعد⁴⁵¹ عليه قدرَ قامة فإذا صعد استقبل الكعبة وقال: الله أكبر الله أكبر والله الحمد الله أكبر على ما هدانا والحمد لله على ما أولانا لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد يُحْيِي وَيُمِيت بيده الخير وهو على كلّ شيء قدير لا إله إلا الله وحده لا شريك له⁴⁵² أَنْجَزَ وعده ونصر عبده وهزم الأحزاب وحده لا إله إلا الله ولا نعبد إلا إياه مخلصين له الدين ولو كره الكافرون، ثم يدعو بما أحبّ من أمر الدين والدنيا وحسن أن يقول: اللهم إنيك قُلتَ وقولك الحق: ﴿أَدْعُوكَ لَكُمْ﴾ [غافر، ٤٠/٦٠]. ﴿إِنَّكَ لَا تُخَلِّفُ الْمِيعَادَ﴾ [آل عمران، ٣/١٩٤]. وإنيأسألك كما هديتني للإسلاماً لا تنزعني مني وأن تتوفاني مسلماً، ثم يَضُمُّ إليه ما شاء من الدعاء، ولا يلجئ على الأصحّ، ثم يعيد الذكر والدعاء ثانياً وثالثاً، ثم ينزل من الصفا متوجّهاً إلى المروة فيمشي على عادته حتى يبقى بينه وبين الميل الأخضر⁴⁵³ المعلق بفناء المسجد على يساره قدر ستة أذرع ثم يسعى سعياً شديداً أي يَعدو عَدْوًا شديداً⁴⁵⁴ حتى يتوسّط بين الميلين الأخضرين اللذين أحدهما في ركن المسجد والآخر متّصل بدار العباس رضي الله عنه ثم يترك شدة العَدْوِ ويمشي على عادته حتى يصل المروة⁴⁵⁵ فيصعد عليها قدر قامة أيضاً فيأتي بالذكر والدعاء المذكورين ثلاثاً كما فعل على الصفا، فهذا الذهاب من الصفا إلى المروة مرّة من سبعة، ثم يعود من المروة إلى الصفا

447 ش - الحجر.

448 ن - ويقبله ثلاثاً، صح هامش.

449 ش: ويضع جبهته عليه. بدل ويضع عليه جبهته.

450 ن + من.

451 ش: ويطلع.

452 ش - لا شريك له.

453 الميل الأخضر والميلان الأخضران اللتان سيأتي ذكرهما وضعوا رمزا للحجاج والمعتمرين بناهم العباسيون إشارة إلى محلّ

رمل السعي. رحلة ابن جرير لابن جرير، ص ٨٤؛ رحلة ابن بطوطة لابن بطوطة ٣٨٠/١.

454 ش - أي يَعدو عَدْوًا شديداً.

455 ش: يصل إلى المروة. بدل يصل المروة.

فيمشي في موضع مشيه ويسعى أي يعدو⁴⁵⁶ في موضع سعيه فإذا وصل الصفا صَعِدَهُ قدر قامته أيضا وفعل كما فعل أولا من الاستقبال والأذكارا⁴⁵⁷ والدعاء ثلاثا، وهذا الذهاب من المروة إلى الصفا مرّة ثانية من السبعة، ثم يعود إلى المروة وهكذا حتى يُكْمَل⁴⁵⁸ سبع مرّات الذهاب مرّة والعود مرّة أخرى يبدأ بالصفا ويختتم بالمروة.

ويجب أن يكون السعي بعد طوافٍ صحيحٍ سواءً كان⁴⁵⁹ بعد طوافِ الثُّدوم أو الركن ولا يُتصَوَّر وقوعه بعد طواف الوداع، وإذا كان⁴⁶⁰ بعد طوافِ الثُّدوم أجزاءه ووقع زَكْنًا ويكره إعادته بعد طواف الركن، ويستحبّ الموالاة بين مرّات السعي وبين الطواف والسعي وأن يقول بين الصفا والمروة في سَعْيِهِ وَمَشْيِهِ: رَبِّ اغْفِرْ وارْحَمْ وَتَجَاوِزْ عَمَّا تَعْلَمُ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعَزُّ الْأَكْرَمُ اللَّهُمَّ ﴿رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ [البقرة، ٢/٢٠١]. وأن يقرأ القرآن إن لم يعلم الأدعية⁴⁶¹ الواردة وأن يطلب زمن الخُلُوة لسَعْيِهِ وطوافه⁴⁶² وأن يَتَحَفَّظَ من إيذاء الناس فيترك العَدْوَ في السعي والرمل في الطواف إن حصل منهما⁴⁶³ إيذاء.

⁴⁵⁶ ش - أي يعدو.

⁴⁵⁷ ن: الذكر. وفي هامشه: الأذكار بدل.

⁴⁵⁸ ش: إلى أن يكمل. بدل حتى يكمل.

⁴⁵⁹ س - كان، صح هامش.

⁴⁶⁰ ش: سعى.

⁴⁶¹ ش: الأذكار.

⁴⁶² ش: لطوافه وسعيه. بدل لسعيه وطوافه.

⁴⁶³ ن: منها.

7. باب الوقوف بعرفة

إذا فرغ عن السعي⁴⁶⁴ المَتَمِّعُ أي الذي نوى العمرة فقط حلق رأسه وقصّر وصار⁴⁶⁵ حلالاً فيحلّ له⁴⁶⁶ كلّ ما حرّم عليه⁴⁶⁷ بالإحرام فإن أراد أن يعتمر تطوّعاً كان له ذلك. ويستحبّ الإكثار من عمرة التطوّع.

فإذا أراد الخروج إلى عرفات يوم التروية وهو يوم الثامن من ذي الحجة أحرم من مكّة بالحجّ وقد سبق بيان إحرامه. ثمّ يخرج إلى منى ويكون خروجه بعد صلاة الصبح بمكّة ليصلّي الظهر بمئى. فإن كان ذلك اليوم يوم الجمعة وهو من أهل الإقامة بمكّة خرج إلى منى قبل طلوع الفجر. ثمّ لما وصل إلى منى يستحبّ أن يبيت به تلك الليلة ويصلّي بها الظهر والصبح وما بينهما.

فإذا طلعت الشمس يوم عرفة على ثبير⁴⁶⁸ وهو جبل معروف هناك ساروا من منى متوجّهين إلى عرفات. واستحسن بعض العلماء أن يقول في مسيره: اللهم إليك توجّهت ولوجهك الكريم أردت فاجعل ذنبي مغفوراً وحجّي مبروراً وارحمي ولا تُحَيِّبِي إنك على كلّ شيء قدير. ويكثر التلبية، ويستحبّ أن يسيروا⁴⁶⁹ على طريق ضبّ⁴⁷⁰ ويعودوا على طريق المأزمين⁴⁷¹ فيكون عائدين⁴⁷² في طريق غير الذي

⁴⁶⁴ ش - عن السعي.

⁴⁶⁵ ش: فصار.

⁴⁶⁶ ش: فحلّ. بدل فيحلّ له.

⁴⁶⁷ ش - عليه.

⁴⁶⁸ الثبير من أعظم جبال مكّة بينها وبين عرفات ثمّي بذلك الإسم لأنّ رجلا مات في ذلك الجبل اسمه ثبير فعرف الجبل به. معجم البلدان للحموي، ٧٣/٢ ؛ معالم مكّة لعاتق البلادي، ١٢/١.

⁴⁶⁹ ش: يسير.

⁴⁷⁰ الضبّ "اسم الجبل الذي في أصله مسجد الخيف". الجبال والأمكنة والمياه للزمخشري، ٢٠٨/١ ؛ معجم البلدان للحموي ٤٥١/٣.

⁴⁷¹ المأزمان جبالان بين عرفات ومزدلفة بينهما طريق وطريق المأزمين أي الطريق التي بين هذين الجبلين، والمأزمان داخل الحلّ، به يجمع بين الصلاتين الظهر والعصر. معجم البلدان للحموي، ٤٠/٥ ؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي، ١٤٨/٤.

⁴⁷² ن س: ليكون عائداً. بدل فيكونوا عائدين.

ذهبوا⁴⁷³ منه فإذا وصلوا⁴⁷⁴ نَمَرَةً⁴⁷⁵ سَكَنُوا⁴⁷⁶ هناك إلى أن يصلوا الظهر والعصر مجموعتين إذا كانوا مسافرين سفرًا طويلًا وإلا فالظهر فقط. ويغتسلون⁴⁷⁷ هناك للوقوف بعرفة، ثم يبادؤون بعد الغسل والصلاة إلى تَعْجِيلِ الوُقُوفِ بعرفاتٍ،⁴⁷⁸ ويُجْزَى الوُقُوفِ بأيِّ مكانٍ منها ولكنَّ الأفضل الوُقُوفُ بمَوْقِفِ رسول الله صَلَّى اللهُ تَعَالَى⁴⁷⁹ عليه وسلَّم وهو عند الصَّخْرَاتِ⁴⁸⁰ الكبارِ المُفْتَرِشَةِ⁴⁸¹ في أسفل جبل الرحمة. ويجب أن يكون الوقوف في وقته المحدود له وهو من وقت الظهر يومَ عرفة إلى طلوع الفجر ليلة العيد فمن صادف جزءًا من عرفة في هذا الوقت صحَّ وقوفه وأدرك الحجَّ ومن فاتته ذلك فقد فاتته الحجُّ ولا يجب المكث بل يكفي المرور في جزءٍ منها من أهل للعبادة⁴⁸² ولو كان صبيًّا غيرَ مُمَيَّزٍ ونائمًا وغافلًا ولاهيًا دون المجنون والسكران والمغمى عليه.⁴⁸³ ويكره الصعود إلى جبل الرحمة. والوقوف راكبا أفضل.

ويستحب⁴⁸⁴ أن يكون الواقف مستقبل القبلة متطهِّرًا عن الحدث والنجس ساترًا عورته مُفْطِرًا حاضر القلب غير ساكن في طُرُقِ القوافل كثيرًا من الدعاء والتهليل وقراءة القرآن رافعًا يَدَيْهِ في الدعاء مفتتحًا له بالتحميد والتمجيد⁴⁸⁵ والتسبيح لله تعالى وأن يَحْتَمِه⁴⁸⁶ بمثل ذلك وبآمين⁴⁸⁷ وأن يكرِّر كلَّ دعاء

⁴⁷³ ن س: ذهب.

⁴⁷⁴ ش + إلى.

⁴⁷⁵ التيمرة موضع عند عرفة أو الجبل الذي عليه. معجم البلدان للحموي، ٣٠٤/٥؛ تهذيب الأسماء واللغات للنووي،

١٧٣/٤.

⁴⁷⁶ ش: سكتوا.

⁴⁷⁷ ن س: ويغتسل.

⁴⁷⁸ ش: بعرفة.

⁴⁷⁹ ش - تعالى.

⁴⁸⁰ ش: وهو الصخرت. بدل عند الصخرات.

⁴⁸¹ ش: المفروشة.

⁴⁸² ش: العبادة.

⁴⁸³ ش: والمغمى عليه والسكران. بدل والسكران والمغمى عليه.

⁴⁸⁴ ش: ويسن.

⁴⁸⁵ ش - والتمجيد.

⁴⁸⁶ ش: يحتم.

⁴⁸⁷ ش: وآمين.

ثلاثاً، وأفضل الدعاء والأذكار لا إله إلا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد وهو على كل شيء قدير. اللهم لك الحمد كالذي نقول⁴⁸⁸ وخيراً مما نقول اللهم لك صلاتي ونسكي ومحياي ومماتي وإليك مآبي ولك ربّي تراثي اللهم إني أعوذ بك من عذاب القبر ووسوسة الصدر وشتات الأمر اللهم إني أعوذ بك من شرّ ما تجيئ به الريح.

ومن الأدعية المختارة هنا: اللهم ﴿آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ [البقرة، ٢٠١/٢].⁴⁸⁹ اللهم إني ظلمت نفسي ظلماً كثيراً وإنه لا يغفر الذنوب إلا أنت فاغفر لي مغفرةً من عندك وارحمي إنك الغفور الرحيم اللهم اغفر لي مغفرةً من عندك⁴⁹⁰ تُصلح بها شأنِي في الدارين وارحمي رحمة منك أسعد بها في الدارين وثب في الدارين وثب عليّ توبَةً نصوحاً لا أنكثها أبداً والزمني سبيل الاستقامة لا أزيغ عنها أبداً⁴⁹¹ اللهم انقلني من ذل المعصية إلى عز الطاعة واغني بحلالك عن حرامك وبطاعتك عن معصيتك وبفضلك عمّن سواك ونور قلبي وقبري وأعدني من الشرّ كلّه واجمع لي الخير كلّه استودعك ديني وأمانتي وقلبي وبدني وخواتم عملي وجميع ما أنعمت به عليّ وعلى جميع أحبائي والمسلمين أجمعين.⁴⁹²

ويستحب أن يكثر من التلبية رافعاً بها صوته ومن الصلاة والسلام على رسول الله صلى الله عليه وسلم والاستغفار بأن يأتي بهذه الأنواع كلّها فتارة يدعو منفرداً وتارة مع جماعة⁴⁹³ لنفسه ووالديه وأقاربه وشيوخه وأصحابه⁴⁹⁴ وأحبابه وسائر من أحسن إليه وسائر المسلمين. وتارة يُهلّل وتارة يُكبّر وتارة يُلبي⁴⁹⁵ وتارة يُصلي على النبي صلى الله عليه وسلم وتارة يستغفر، ويستحب للواقف أن يترك الإستقلال إلا أن يتضرّر أو ينقص دعائه واجتهاده وأن يستديم في عرفات إلى غروب الشمس كي يجمع بين الليل والنهار.

⁴⁸⁸ س: تقول.

⁴⁸⁹ ش - ﴿آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾.

⁴⁹⁰ ش - وارحمي إنك الغفور الرحيم اللهم اغفر لي مغفرةً من عندك.

⁴⁹¹ ش - والزمني سبيل الاستقامة لا أزيغ عنها أبداً.

⁴⁹² ش - أجمعين.

⁴⁹³ ش: الجماعة.

⁴⁹⁴ ن - وأصحابه صح هامش.

⁴⁹⁵ ش - وتارة يُكبّر وتارة يُلبي.

وَلِيَحْزَرَ كُلَّ الْحَدَرِ مِنَ الْمَخَاصِمَةِ وَالْمَشَاتِمَةِ وَالْمَنَافِرَةِ وَالْكَلامِ الْقَبِيحِ بَلْ وَمِنَ الْكلامِ الْمَباحِ وَمِنَ احْتِقارِ
 مِنْ يَرَاهُ رِثًا هَيْئَةً أَوْ مُقْصِرًا فِي شَيْءٍ وَعَنْ اِنتِهَارِ السَّائِلِ وَإِنْ خَاطَبَ ضَعِيفًا فَلْيَتَلَطَّفْ بِهِ وَإِنْ رَأَى مَنْكَرًا
 مُحَقِّقًا أَنْكَرَ عَلَيْهِ بِلُطْفٍ وَلَيْسَتْ كَثِيرٌ مِنْ أَعْمَالِ الْخَيْرِ فِي عَشْرِ ذِي الْحِجَّةِ سِوَمَا فِي يَوْمِ عَرَفَةَ.

8. [باب المبيت بمزدلفة]

وَإِذَا تَحَفُّقُوا غُرُوبَ الشَّمْسِ رَجَعُوا مِنْ عَرَفَاتٍ إِلَى مَزْدَلِفَةَ عَلَى طَرِيقِ الْمَأْزَمِينَ وَأَخَّرَ صَلَاةَ الْمَغْرِبِ إِلَى

صَلَاةِ

العشاء من كان مسافرًا سفرًا طويلًا. ويستحب أن يسير مُلَبِّيًا مُكثِّرًا منها على هيئة مشيه فإن⁴⁹⁶
 وَجَدَ فُرْجَةً أَسْرَعَ.

وَإِذَا وَصَلَ⁴⁹⁷ مَزْدَلِفَةَ صَلَّى الصَّلَاتَيْنِ جَمْعًا قَبْلَ حَطِّ رَحْلِهِ وَلَا يُنَاخُ الْجِمَالَ بَلْ يُعْقَلُ وَبَاتُوا تِلْكَ
 اللَّيْلَةَ بِمَزْدَلِفَةَ، وَهَذَا الْمَبِيتُ نَسْكٌ وَاجِبٌ يُجْبَرُ تَرْكُهُ بِدَمٍ⁴⁹⁸ لَكِنْ يَحْصُلُ بِلَحْظَةٍ مِنَ النِّصْفِ الثَّانِي مِنَ اللَّيْلِ.
 وَالْمُسْتَحَبُّ لغير الضعفاء أن يبقى بمزدلفة حتى يطلع الفجر ويصلي بما ويغتسل في مزدلفة بالليل
 للوقوف بالمشعر الحرام والعيد،⁴⁹⁹ وَيَأْخُذُ مِنَ الْمَزْدَلِفَةِ⁵⁰⁰ حَصِيَّ جَمْرَةِ الْعَقْبَةِ يَوْمَ النُّحْرِ وَهِيَ سَبْعُ
 حَصَبَاتٍ، وَأَمَّا حَصِيَّ جِمَارِ أَيَّامِ التَّشْرِيقِ فَالْأَوْلَى أَخْذُهَا مِنْ غَيْرِ مَزْدَلِفَةَ، وَأَمَّا الضَّعْفَاءُ فَالْأَفْضَلُ لَهُمْ أَنْ
 يَخْرُجُوا مِنْ مَزْدَلِفَةَ بَعْدَ نِصْفِ اللَّيْلِ إِلَى مَيِّ لِيَرْمُوا جَمْرَةَ الْعَقْبَةِ قَبْلَ زَحْمَةِ النَّاسِ.

⁴⁹⁶ ش: فإذا.

⁴⁹⁷ ش + إلى.

⁴⁹⁸ ش: بتركه دم. بدل تركه بدم.

⁴⁹⁹ ش: وللعيد.

⁵⁰⁰ ش: مزدلفة.

9. [باب الوقوف بالمشعر الحرام و المسير إلى منى]

وإذا صَلَّى غير الضعفاء توجَّهوا إلى منى فإذا وصلوا إلى فُزَح وهو جبل صغير هو المشعر الحرام⁵⁰¹ صَعَدَهُ إن أمكنه وإلا وقف عنده أو تحته ويقف مستقبل القبلة⁵⁰² فيدعو ويحمد الله تعالى ويكبره ويهلله ويؤخِّده ويكثر من التلبية،

واستحبوا⁵⁰³ أن يقول: اللهم كما أوقفنا فيه وأرَبَّتنا إياه فوقنا لذكرك كما هديتنا واغفر لنا وارحمنا كما وعدتنا بقولك وقولك الحقُّ: ﴿فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَاكُمْ وَإِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الضَّالِّينَ﴾ ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. ﴿البقرة، ١٩٨/٢-١٩٩﴾، ويكثر من قوله: ﴿رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾. ﴿البقرة، ٢٠١/٢﴾ ويدعو بما أحبَّ ويختار الدعوات الجامعة بالأمر المهمة ويكرر دَعَوَاتِهِ.

ويحصل أصل السنَّة بالوقوف على غير جبل فُزَح كالبناء المستحدث الآن في وسط⁵⁰⁴ المزدلفة، ويبقى في هذا الوقوف إلى وقت الإسفار، فإذا أسفر الصبح توجَّه إلى منى وعليه السكينة والوقار مُلَبِّياً وذاكراً وإن وجد فرجة أسرع، فإذا بلغ وادي مُحَسَّرٍ⁵⁰⁵ أسرع أو حرَّك دابته قَدْرَ رَمِيَةِ حَجَرٍ حَتَّى يَقْطَعَ عَرْضَ الوادي سواء وجد فرجة أم⁵⁰⁶ لا بشرط ألا يؤذي أحداً، ثم يخرج منه سائراً إلى منى سالكاً الطريق الوُسْطَى التي تخرج إلى العقبة.

⁵⁰¹ هذا عند فقهاء الشافعيين وأما عند المفسرين والمحدثين والمؤرخين وأهل السير فالمشعر الحرام المزدلفة كلها، وتسمية هذا المكان مشعراً للشعائر الموجودة فيه وهي معالم الدين وطاعة الله، وحرماً لكونه داخلًا في تراب الحرب أو لكونه ذا حرمة. ينظر معجم البلدان للحموي، ١٣٣/٥؛ تهذيب الأسماء واللغات للنوي، ١٥٤/٤.

⁵⁰² ن س: الكعبة.

⁵⁰³ أي فقهاء الشافعية ينظر التنبيه للشيرازي ص ٧٧؛ وسائر كتب الفقه الشافعي.

⁵⁰⁴ ش: بوسط. بدل في وسط.

⁵⁰⁵ هو وادٍ صغير من وادي المزدلفة وقيل إنَّه من منى ويسمى ب"وادي النار" و"المهلل"، والمحسّر اليوم مكان معمور حيّ

من أحياء مكة. معجم البلدان للحموي، ٤٤٩/١؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٤٨/١.

⁵⁰⁶ ش: أو.

10. باب الأعمال المشروعة بمئى

وأما الأعمال المشروعة يوم النحر فأولاً رمي جمره العقبة ثم ذبح⁵⁰⁷ الهدى إن كان معه هدي ثم الحلق ثم الذهاب إلى مكة لطواف الركن فلو خالف هذا الترتيب جاز، وفاته⁵⁰⁸ الفضيلة.

ويدخل وقت الرمي والحلق والطواف بنصف الليل ووقت الذبح بطولع الشمس لكن الأفضل أن يرميها بعد إرتفاع الشمس بقدر رُمح وأن يقف في وقت الرمي تحت الجمره في بطن الوادي جاعلاً مكة عن يساره ومئى عن يمينه قبل النزول وحطّ الرحل⁵⁰⁹ رافعاً يديه في رميها حتى يرى بياض إبطه، ويكبر بدل التلبية مع كل حصاة يرميها، ويستحب أن يكون ركباً إن كان⁵¹⁰ أتى مئى ركباً وأن يكون الحصى مثل حبة الباقلاء⁵¹¹ لا أصغر ولا أكبر.

ويجب أن يرمي سبع مرّات⁵¹² بما يسمّى حجراً فلا يكفي نحو طين وزجاجة وعلى⁵¹³ وجه يسمّى رمياً فيرمي سبع حصيات واحدة بعد واحدة فلو وضع الحجر في المرمى لم⁵¹⁴ يُعتدّ به لأنه لا يسمّى رمياً، ويشترط قصد المرمى فلو رمى في الهواء فوقف في المرمى لم يُعتدّ به، ولا يشترط بقاء الحصاة في المرمى فلا يضّرّ تدرجها أو خروجها بعد الوقوع فيه، ولو انصدمت الحصاة المرمية بالأرض خارج الجمره أو بمحمل في الطريق أو عنق بعير أو ثوب إنسان ثم ارتدت فوقعت في المرمى أُعتدّ بها لحصولها في المرمى بفعله من غير معاونه، ولو حرّك صاحب المحمل فنفضها أو صاحب الثوب أو تحرّك البعير فدفعها فوقعت في المرمى لم يُعتدّ بها، ولو وقعت على المحمل أو عنق البعير ثم تدرجت إلى المرمى لم يُعتدّ بها، ولو وقعت في

⁵⁰⁷ س: زبح.

⁵⁰⁸ ش: وفاته.

⁵⁰⁹ ش: الرحال.

⁵¹⁰ ش: إذا. بدل إن كان.

⁵¹¹ الباقلاء بالتخفيف الممدود والباقي بالتشديد المقصور واحدهما باقلاء "نبات عشبيّ حولي من الفصيلة القرنية تأكل قرونها مطبوخة وكذلك بذوره". لسان العرب لابن منظور، ١١/٦٢؛ معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار

عمر، ١/٢٣٢

⁵¹² ش: حصيات.

⁵¹³ ن س: على [بدون واو].

⁵¹⁴ ش: لا.

غير المرمى ثمّ تدحرجت إلى المرمى أعتدّ بها، ولا يُجزئ الرمي عن القوس ولا الدفع بالرجل، ولو شكّ في وقوع الحصاة في المرمى لم يُعتدّ بها.

ويستحبّ أن يكون الحصاة غير مُلتفّطة من موضع النجاسة وغير مُستعملة في رمي⁵¹⁵ مرّةً أخرى له أو لغيره، بل الرمي بهما مكروه، ومن عجز عن الرمي بنفسه استتاب من يرمي عنه، ولو رمى بغير إذنه لم يكف.

وإذا⁵¹⁶ فرغ من حجرة العقبة نزل في موضع من منى والأفضل أن يقرب من منزل رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وهو على يسار مصلى الإمام،⁵¹⁷ ثمّ ذبح هديه إن كان معه، وشروطه كشروط الأضحية، والأفضل أن يذبح هدي العمرة⁵¹⁸ بمكّة وأفضلها عند المروة.

ثمّ حلق رأسه أو قصر مكبراً والحلق أفضل، والواجب إزالة ثلاث شعراتٍ بحلق أو تقصير أو نتفٍ أو إحراقٍ أو قطعٍ بأسنان أو غيرها، والأفضل أن يخلّق أو يقصّر الجميع دفعةً واحدةً،⁵¹⁹ وأما المرأة فلا تحلق بل تُقصر، ويستحبّ أن يكون تقصيرها بقدر أتملّةٍ من جميع جوانب رأسها،

11. [باب طواف الإفاضة]

وإذا حلق توجّه من منى إلى مكّة وطاف بالبيت طواف الإفاضة وهو⁵²⁰ طواف الركن وقد مرّ⁵²¹ تفصيل الطواف، ووقت هذا الطواف يدخل بنصف ليلة النحر ويبقى إلى آخر العُمر⁵²² والأفضل أن يكون في يوم النحر ويكره تأخيره إلى أيّام التشريق من غير عذر.

⁵¹⁵ ش: الرمي.

⁵¹⁶ ش: فإذا.

⁵¹⁷ وهي عند الصخرات. ينظر أخبار مكّة للأزرقى، ١٧٢/٢؛ المسالك والممالك للإصطخري، ص ١٧؛ الإيضاح

للنووي، ٣٢٣/١.

⁵¹⁸ ش: المعتمر.

⁵¹⁹ ش - واحدة.

⁵²⁰ ن س: وهي.

⁵²¹ ش: تقدّم.

⁵²² لأنّ وقته غير محدود. ينظر الحاوي الكبير للماوردي ١٩٢/٤ - ١٩٣؛ الإيضاح للنووي، ٣٤٨/١.

ويستحبّ أن يطوف ويرجع إلى منى ثمّ يصلّي الظهر، وإذا⁵²³ طاف فإن لم يكن سعى بعد الطواف
القدم وجب أن يسعى بعد طواف الركن وإن سعى لم يُعْده.⁵²⁴

12. [باب التحلّل]

ويحصل التحلّل الأوّل باثنين من هذه الأعمال الأربعة وهي رمي جمره العقبة والحلق والطواف
والسعيان لم يكن سعى، ويحلّ له كلّ ما حرّم عليه إلا الجماع، ويحصل التحلّل الثاني بتمام⁵²⁵ هذه الأعمال
ويحلّ له الجماع أيضا.

وأما العمرة فليس لها⁵²⁶ إلا تحلّل واحد وهو يحصل بالطواف والسعي والحلق.

وإذا حصل للحجاج التحلّل الأوّل انقطع وقت التلبية فيكبر بعد صلاة الظهر من يوم النحر إلى عصر
اليوم الثالث من أيام التشريق.

13. [باب المبيت بمنى]

ويجب المبيت بمنى ليلتها⁵²⁷ إن لم ينفّر النفرة الأولى فإن نفر النفرة الأولى وجب عليه مبيت
ليلتين، وإن ترك المبيت ليلة المزدلفة وجب عليه دمّ. وإن تركها مع ليالي منى لزمه دمان هذا في من لا عذر
له. وأمّا من ترك مبيت المزدلفة أو منى⁵²⁸ لعذر فلا شيء عليه.

523 ش: فإذا.

524 ش: لم يعد.

525 ش: بعد.

526 ن: له.

527 س: ليلها.

528 ش: ومنى. بدل أو منى.

14. [باب رمي الجمار]

ويجب أن يرمي في كل يوم من أيام التشريق الجمرات الثلاث كل جمره بسبع حصيات فيأتي الجمره الأولى وهي أولاهن من جهة عرفات من أسفل منى ويصعد إليها ويعلوها حتى يكون⁵²⁹ ما⁵³⁰ عن يساره أقل مما عن يمينه ويستقبل القبلة ثم يرميها بسبع حصيات واحدة واحدة⁵³¹ ويكثر مع كل حصيات كما سبق، وينحرف قليلا عنها ويجعلها في قفاه ويقف في موضع لا يصيبه الأمطار من الحصى الذي يُرمي به ويستقبل القبلة ويحمد الله تعالى ويكبر ويهلل ويسبح ويدعو⁵³² حضور القلب وخشوع الجوارح وبمكث كذلك قدر سورة البقرة.

ثم يأتي الجمره الثانية وهي الوسطى ويصنع فيها كما صنع في الأولى ويقف في الدعاء كما وقف في الأولى إلا إنه لا يتقدم عن يساره كما فعل في الأولى لأنه لا يمكنه ذلك فيها بل يتركها باليمين⁵³³ ويقف في بطن المسيل منقطعاً عن أن يصيبه الحصى.

ثم يأتي الجمره الثالثة وهي جمره العقبة من بطن الوادي ولا يقف عندها للدعاء تَقَالاً⁵³⁴ بالقبول عند فراغها، ويرمي في اليوم الثاني كالأول وفي الثالث كذلك إن لم ينفِر في اليوم الثاني.

ويجب أن يكون الرمي في هذه الأيام بعد زوال الشمس فإن ترك الرمي عمداً أو سهواً تداركه في باقي الأيام، ويجب الترتيب فيرمي أولاً للفائت⁵³⁵ ثم للحاضر، وإن لم يتداركه في أيام التشريق فعليه دم إلا إن ترك حصاة واحدة من الجمره الأخيرة في اليوم الأخير فيلزمه مُدٌّ من طعام أو حصاتين فمُدان، والجمره مجتمع الحصى في زمن النبي صلى الله عليه وسلم فمن لم يصب ذلك المجتمع بالرمي لم يُجزه رميهُ.

⁵²⁹ ش: تكون.

⁵³⁰ س - ما.

⁵³¹ ش - واحدة واحدة.

⁵³² ش + مع.

⁵³³ ش: يمين.

⁵³⁴ القال قول أو فعل يستبشر به، والتقال التيمن والتبرك ورجاء الخير. ينظر أساس البلاغة للزمخشري، ٣/٢؛ معجم متن

اللغة لأحمد رضا، ٣٤٩/٤.

⁵³⁵ س: للغائب.

ويستحبّ العُسل كلّ يوم للرمي، والترتيب بين الجمرات شرط فيبدأ بالجمرة الأولى ثمّ الوسطى ثمّ جمرة العقبة، بخلاف المُوالاة بين رمي الجمرات⁵³⁶ ورَمَيَاتِ الجَمْرَةِ الواحدة فإنّها سنّة، ويستحبّ أن يرمي في اليومين الأوّلين ماشياً وفي اليوم الثالث راكباً كَيْ يَنْفِرَ عَقِيبَ رَمِيهِ فَيَسْتَمِرُّ رُكُوبُهُ، وإن نَفَرَ النَّفْرَةَ الأولى⁵³⁷ فيستحبّ الركوب في اليوم الثاني، ويستحبّ له صلاة الظهر خارج المنى كي لا ينزل بعد رمي جمرة العقبة، والأولى فعلها بالمُحَصَّب،⁵³⁸ ويستحبّ تقديم رمي أيّام التشريق على صلاة الظهر، ويستحبّ للسّاكن بالمنى الإكثارُ من الصلاة في مسجد الحَيْفِ سَيِّمًا أمام المَنَارَةِ عند الأحجار والحفاظة على الجماعة فيها سيّما مع الإمام،⁵³⁹ ويستحبّ التكبير والتهليل في وقت النَّفْرِ من منى في اليوم الثاني والثالث.

15. [باب أركان الحجّ وواجباته وسننه]

وأركان الحجّ خمسة: الإحرام والوقوف بعرفة وطواف الركن والسعي والحلق⁵⁴⁰ فلا يتمّ الحجّ بدونها ولا تجزئ بدم.

وواجباته أيضاً خمسة أشياء: الإحرام من الميقات والرمي والمبيت بمزدلفة والمبيت بمنى وطواف الوداع فيصحّ الحجّ بتركها عمدًا أو سهوًا لكنّ العامد يأثمّ. ويجب الدم بتركها عمدًا أو سهوًا.⁵⁴¹ وباقي أعمالها سنّة فمن تركها فلا⁵⁴² شيء عليه من الإثمّ والدم ولكن يُقَوُّتُهُ الكمال والفضيلة.

⁵³⁶ ش: الجمار.

⁵³⁷ ش: الأول.

⁵³⁸ في هامش ن س: إسم مكان. والمُحَصَّب هو موضع بين مكّة ومنى قريب من منى "وهو بطحاء مكّة"، ويقال لموضع رمي الجارات أيضاً مُحَصَّب. معجم البلدان للحموي، ٦٢/٥؛ مرآة الإطلاع على أسماء الأماكن والبقاع لابن عبد الحق، ٢٣٥/٣.

⁵³⁹ في هامش ن س: أي السلطان أو نائبه في الحجّ.

⁵⁴⁰ ش: والحلق والسعي. بدل والسعي والحلق.

⁵⁴¹ ش: سهوًا أو عمدًا. بدل عمدًا أو سهوًا.

⁵⁴² ش: لا.

16. [باب آداب المسجد الحرام]

ويستحب لمن جلس في المسجد⁵⁴³ الحرام أن يكون وجهه إلى الكعبة قريباً منها والإكثار من دخول الحجرة⁵⁴⁴ وتبئة الإعتكاف كلما دخل المسجد ودخول البيت حافياً⁵⁴⁵ مُتَدَلِّلاً في غير وقت الإزدحام، والتطوع⁵⁴⁶ والدعاء في جميع جوانبه والإكثار من شرب ماء زمزم مستقبل القبلة ذاكراً اسمه⁵⁴⁷ تعالى أولاً ثم يقول: اللهم إنه بلغني أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم⁵⁴⁸ قال: «مَاءُ زَمَزَمَ لِمَا شَرِبَ لَهُ.»⁵⁴⁹ اللهم وإنيأشربه لتعفّر لي اللهم⁵⁵⁰ فاغفر لي أو اللهم إنيأشربه مُسْتَشْفِئاً به⁵⁵¹ من مرضي اللهم فأشفي، ونحو هذا، ويستحب أن يتنقّس ثلاثاً يذكر اسم الله في أوّل كلّ نفسٍ ويحمد الله في آخر كلّ نفسٍ، ويستحب أن يجلس عند شربه ويمتليّ بطنه منه وأن يصبّ على رأسه منه ويغسل وجهه وصدّره به.

⁵⁴³ ش: البيت.

⁵⁴⁴ يقصد المؤلّف بما حجّر إسماعيل الذي دفن هو عليه السلام مع أمّه هاجر فيه، وهو فناء من الكعبة في طرفها الشمالي. ينظر معجم البلدان للحموي، ٢/٢٢١؛ معجم المعالم لعاتق البلادي ١/٩٣.

⁵⁴⁵ ن - حافياً، صح هامش.

⁵⁴⁶ ش + فيه؛ وفي هامش ن س: أي صلوة التطوع.

⁵⁴⁷ ش: اسم الله.

⁵⁴⁸ ن: ص ع؛ س - صلى الله عليه وسلم.

⁵⁴⁹ سنن ابن ماجه، ١٨/٢ (٣٠٦٢).؛ مسند أحمد، ١٤٠/٢٣ (١٤٨٤٩).

⁵⁵⁰ ش - اللهم.

⁵⁵¹ ش - به.

17. [باب مواطن الزيارة في مكة المكرمة]

ويستحبّ زيارة المواضع المشهورة بمكة والحرم وهي ثمانية عشر موضعًا: منها البيت الذي وُلد فيه رسول الله⁵⁵² صَلَّى اللهُ تَعَالَى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وبيت خديجة رضي الله تعالى عنها⁵⁵³ ومسجد في دار الأرقم⁵⁵⁴ يقال لها دار الحَيْرَزَانِ⁵⁵⁵ عند الصفا والغار الذي يجبل ثَوْرٍ ومسجد الراية⁵⁵⁶ ومسجد الجنّ⁵⁵⁷ بأعلى مكة ومسجد الشجرة⁵⁵⁸ في مقابلته⁵⁵⁹ ومسجد عند سُوقِ الغنم⁵⁶⁰ ومسجد المُتَكَا⁵⁶¹ ومسجد علي أبي قُبَيْسٍ يسمّى مسجد إبراهيم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ⁵⁶² ومسجد بِذِي طُوًى⁵⁶³ ومسجد عَقَبَةَ بِنِي⁵⁶⁴

⁵⁵² ش - رسول الله.

⁵⁵³ ش - رضي الله تعالى عنها. وهو البيت الذي عاش فيه رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مع أمتنا خديجة حتي خرج من مكة مهاجرا، وفي زمن خلافة معاوية جعل مسجدا من قبله. أخبار مكة للأزرقي، ١٩٩/٢؛ رحلة ابن جبير لابن جبير ١٢٦/١.

⁵⁵⁴ ش + وهو.

⁵⁵⁵ ش + وهو. ومسجد خيزران كان بيتا منسوباً إلي أرقم بن أبي أرقم صاحب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فيه أسلم أمير المؤمنين عمر ابن الخطاب. أخبار مكة للأزرقي، ٢٠٠/٢؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٧١/١.

⁵⁵⁶ سمي بذلك الإسم لأن النبي صلي الله عليه وسلم ركز رايته في هذا الموقع يوم فتح مكة، وهو بالمعلاة، بناه العباسيون، وهو اليوم معمور. أخبار مكة للأزرقي، ٢٠٠/٢؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٧٢/١.

⁵⁵⁷ وإما سمي بمسجد الجنّ لقصة جري بين ابن مسعود والجنّ ولقول أنّ الجنّ بايعو رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ في هذا المسجد، ولذلك سمي بمسجد البيعة أيضا. ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢٠٠-٢٠١؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٦٨/١.

⁵⁵⁸ ن س الشجر. وهو أيضا بأعلى مكة "في دبر دار منارة بينها وبين مسجد التنعيم ميلان"، وسمي بذلك للمسألة التي حدث بين النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وبين شجرة. ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢٠١/٢؛ معجم البلدان للحموي، ٤٢٤/٥.

⁵⁵⁹ ش: بقالته. بدل في مقابلته.

⁵⁶⁰ وهو "عند قرن مسقلة" اشتهر هذا المكان ببيع أهل مكة للنبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يوم الفتح فيه. ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢٠٠-٢٠١؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٧٣/١.

⁵⁶¹ "المتكا مكان معروف من أحياء الصغير" وفيه مسجد صغير سمي بالمتكا لرواية أنّ رسول الله إتكى فيه، ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢٠١/٢؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٧٦/١.

⁵⁶² ن - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. س: ص. وقوله "علي أبي قبيس" أي علي جبل أبي قبيس، ويسمي ذلك المسجد اليوم بمسجد بلال. ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢٠١/٢؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ٢٦٨/١.

ومسجد الجِعْرَانَة⁵⁶⁵ ومسجد الكَبْشِ بمِنَى⁵⁶⁶ ومسجد عن يَمِينِ المَوْقِفِ بِعَرَفَةَ وهو غير مَصَلَّى الإمام⁵⁶⁷
ومسجد الحَيْفِ وغار المُرْسَلَاتِ⁵⁶⁸ ودار أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ⁵⁶⁹ بِأَسْفَلِ مَكَّةَ وهو المَسْمَاةُ الآنَ بِدارِ
الهجرة ومَوْلِدِ سَيِّدِنَا عَلِيِّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ⁵⁷⁰ وهو اليَوْمَ مَزَارٌ مشهور⁵⁷¹.

ويستحبُّ لمن دخل مَكَّةَ حاجًّا أو مُعْتَمِرًا أن يَحْتَمِ القُرْآنَ فيها قبل رجوعه.

⁵⁶³ بني ذلك المسجد "بين ثنية المذنبين المشرفة علي مقبرة مَكَّةَ وبين الثنية التي تحيط علي الحصاص" والمسجد في يومنا
ليس بمعمور ولا معروف. أخبار مكة للأزرقي، ٢/٢٠١؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/٢٧٢.

⁵⁶⁴ بني بالحجر والجص بناية عثمانية ويقال له مسجد البيعة لأنَّ هناك بايع الأنصار رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.
أخبار مكة للأزرقي، ٢/٢٠٥؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/٢٦٩.

⁵⁶⁵ بنا ذلك المسجد رجل قريشي ولا زال معمورا إلي الآن يعتمر منه الناس. أخبار مكة للأزرقي، ٢/٢٠٧؛ معالم مكة
لعاتق البلادي، ١/٢٧٠.

⁵⁶⁶ هو مكان من منى "يسار الذهاب باتجاه عرفة، وهذا هو الموضع الذي يعطى إبراهيم عليه السلام "كبشًا" ليذبحه فداء
عن ابنه ولذا سمي بمسجد الكبش. أخبار مكة للأزرقي، ٢/١٧٥؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/٢٧٢.

⁵⁶⁷ يقصد المؤلف ب"مصلِّي الإمام" مسجد عرفة، والمسجد الذي عن يمين الموقف يقال له مسجد إبراهيم عليه السلام.
ينظر أخبار مكة للأزرقي، ٢/١٩٠؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/٢٧٥.

⁵⁶⁸ هو يماني مسجد الحيف سمي به لأن سورة المرسلات نزلت في هذا الغار علي رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، واليوم
الغار في مسجد لطيف يسمي مسجد المرسلات. الإشارات إلي معرفة الزيارات للهروي، ١/٧٦؛ معالم مكة لعاتق
البلادي، ١/٢٧٢.

⁵⁶⁹ ن - رضي الله عنه. س: رض.

⁵⁷⁰ ن - رضي الله عنه. س: رض.

⁵⁷¹ وهو بقرب الكعبة وقرب مولد النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وهناك مسجد. ينظر الإشارات إلي معرفة الزيارات
لهروي، ١/٧٦؛ رحلة ابن جبير لابن جبير، ص ١٤١.

18. [باب طواف الوداع]

وإذا خرج طاف الوداع⁵⁷² بلا زمل ولا اضطباع وهذا الطواف واجب يجب بتركه دم إلا على الحائض والنفساء لكن يستحبّ لهما أن تقفا على باب المسجد الحرام⁵⁷³ وتدعوا بما سنذكره.

ومن وجب عليه طواف الوداع فخرج بلا وداع عصى ولو من منى، ووجب عليه العود للطواف ما لم يبلغ مسافة القصر ولو طهرت النفساء والحائض⁵⁷⁴ قبل مفارقة بناء مكة لزمها طواف الوداع أو بعدها فلا.

وينبغي أن يقع طواف الوداع بعد الفراغ من جميع أشغاله ويعقبه الخروج من غير مكث فإن مكث بعده بغير عذر أو لشغل غير أسباب الخروج كشرء متاع أو قضاء دين أو زيارة صديق أو عيادة مريض أو نحو ذلك فعليه إعادة الطواف، وإن اشتغل بأسباب الخروج كشرء الزاد بلا مكث وشد الرحل ونحوهما لم يُعد الطواف. وكذا لو أقيمت الصلاة فصلّاها معهم لم يُعد.

وإذا فرغ من طواف الوداع صلى ركعتي الطواف⁵⁷⁵ خلف المقام ثم أتى الملتزم⁵⁷⁶ بأن يُلصق بطنه وصدرة⁵⁷⁷ بحائط البيت وَيَبْسُطَ يَدَيْهِ فيجعل اليمنى ممّا يلي الباب واليسرى ممّا يلي الحجر الأسود ويضع خده الأيمن⁵⁷⁸ أو جبهته عليه وقال: ⁵⁷⁹ اللهم البيت بيتك والعبد عبدك وابن⁵⁸⁰ أمّتك حملتني على ما سخّرت لي من خلقك حتى صيرتني في بلادك وبلغتني بنعمتك حتى أعنتني على قضاء مناسكك فإن كنت

⁵⁷² ش: للوداع.

⁵⁷³ ش - الحرام.

⁵⁷⁴ ش: الحائض والنفساء. بدل النفساء والحائض.

⁵⁷⁵ ش: ركعتين. بدل ركعتي الطواف.

⁵⁷⁶ الملتزم "ما بين الركن الذي فيه الحجر الأسود وباب الكعبة الشريفة من حائط الكعبة"، وذلك المكان المشرف من مواطن التي يستجاب فيها الدعاء، سمي بالملتزم لالتزامه للدعاء. المجموع للنووي، ٨/٨٥٨؛ معجم لغة الفقهاء لمحمد قلعجي، ص ٤٥٨؛ التعريفات الفقهيّة للبركتي، ص ٢١٦.

⁵⁷⁷ س - صدره، صح هامش.

⁵⁷⁸ ش: اليمنى.

⁵⁷⁹ ش: ويقول.

⁵⁸⁰ ش - وابن.

رضيت عني فازدد عني رضا وإلا فمن الآن قبل أن تنأى⁵⁸¹ عن بيتك داري ويبتعد عنه مزاري هذا أو أن
انصراني إن أذنت لي غير مُستبدل بك ولا ببيتك⁵⁸² ولا راغب عنك ولا عن بيتك اللهم فأصحبني العافية
في بدني والعصمة في ديني واحسن مُنقلي وارزقي طاعتك ما أبقيتني واجمع لي خيرِي الدنيا والآخرة إنك
على كل شيء قدير،⁵⁸³ ويأتي بآداب الدعاء التي سبق ذكرها في دعاء عرفات. ويتعلق بأستار الكعبة في
تضرُّعه.⁵⁸⁴

فإذا فرغ من الدعاء أتى زمزم فشرب منها مُتزوِّداً ثم عاد إلى الحجر الأسود واستلمه وقبَّله ومضى
متوجِّهاً إلى صوب⁵⁸⁵ طريقه غير قهقري⁵⁸⁶ ولا مُلتفٍ إلى البيت، ويحرم أخذ شيء من تُراب الحرم
وأحجاره وطيبه إلى الأرض الحِلِّ ويلزم رده فإن أراد التبرُّك أتى بطيب من عنده فمسح به ثم أخذه، ويجوز
أخذ كِسوة البيت على الأصح، ويسنُّ التزوُّد بماء زمزم..⁵⁸⁷

581 ن: تنأى.

582 ش - ولا ببيتك.

583 قال الإمام النووي في المجموع: "هذا الدعاء ذكره الشافعي رحمه الله في الإملاء وفي مختصر الحج واتفق الأصحاب علي

استحبابه. " ينظر الأم للشافعي، ٢/٢٤٣؛ المجموع للنووي، ٨/٨٥٨؛ الإيضاح للنووي، ١/٤٠٩.

584 ش - ويتعلق بأستار الكعبة في تضرُّعه.

585 في هامش س: أي جهة.

586 ن - غير قهقري، صح هامش. والفقهري

587 ش - فإذا فرغ من الدعاء.....ويسنُّ التزوُّد بماء زمزم.

19. باب زيارة المدينة المنورة

ويسنّ لمن قصد المدينة الشريفة لزيارة قبره صَلَّى اللهُ عليه وسلّم أن يُكثِرَ في طريقه من الصلاة والسلام عليه صَلَّى اللهُ عليه وسلّم ويزيدُ فيها إذا أبصرَ أشجارها مثلاً ويسأل الله أن ينفعه بهذه الزيارة ويتقبلها منه، وأن يغتسل قبل دخوله كما مرّ ويلبس أنظف ثيابه.

فإذا⁵⁸⁸ دخل المسجد قصد الروضة وهي ما بين القبر والمنبر وصلى تحية المسجد بجنب المنبر وشكر الله تعالى بعد فراغها على هذه النعمة، ثم يأتي القبر الشريف فيستقبل رأسه ويستدبر القبلة ويبعد عنه نحو أربعة أزرع ويقف ناظراً إلى أسفل ما يستقبله⁵⁸⁹ في مقام الهيبة والإجلال فارغ القلب من علائق الدنيا ويسلم عليه صَلَّى اللهُ عليه وسلّم لخبر: «ما من أحد يسلم عليّ إلا ردّ الله عليّ رُوحِي حتّى أُرَدَّ عليّ السلام.»⁵⁹⁰ قائلًا: السلام عليك يا رسول الله السلام عليك يا نبيّ الله السلام عليك يا حبيب الله أشهد أنّك رسولُ الله حقّاً بلّغت الرسالة وأديت الأمانة ونصحت الأمة وكشفت العُمة وجلّوت الظلمة ونطقت بالحكمة وجاهدت في سبيل الله حقّ جهاده جزاك الله عنّا أفضل الجزاء، ثم يتأخّر إلى صوّب يمينه قدر ذراع فيسلم على أبي بكر رضي الله عنه فإن رأسه عند منكب رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وسلّم، ثم يتأخّر قدر ذراع آخر فيسلم على عمر رضي الله عنه لما رواه البيهقي⁵⁹¹ عن ابن عمر: «أنّه كان إذا قدم من سفره دخل المسجد ثم أتى القبر الشريف فقال: السلام عليك يا رسول الله السلام عليك يا أبا بكر السلام عليك يا

⁵⁸⁸ ش: وإذا.

⁵⁸⁹ ش: استقبله.

⁵⁹⁰ سنن أبي داود، كتاب المناسك، ٢/٢١٨ (٢٠٤١)؛ مسند أحمد، ١٦/٤٧٧ (١٠٨١٥).

⁵⁹¹ الإمام الحافظ أبو بكر أحمد بن حسين بن علي بن عبد الله بن موسى الخسروجدي البيهقي الشافعي الأشعري. من كبار المحدثين ومن المجتهدين في المذهب الإمام الشافعي، توفي سنة: ٤٥٨ هجرياً، من مؤلفاته السنن الكبرى والسنن الصغرى المبسوط في نصوص الشافعي. ينظر طبقات الشافعية الكبرى للسبكي ٨/٤؛ سلم الوصول إلى طبقات الفحول لكاتب جلي، ١/١٣٩.

⁵⁹² س + رض.

أَبْنَاهُ.»⁵⁹³ ثمَّ يرجع إلى موقفه الأوَّل قِبَالَةَ وَجْهِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ويتوسَّل به في حقِّ نفسه وَيَسْتَشْفِعُ⁵⁹⁴ به إلى رَبِّهِ ثُمَّ يَسْتَقْبِلُ الْقِبْلَةَ ويدعو لنفسه ولمن شاء من المسلمين.

وَأَن يَأْتِيَ سَائِرَ الْمَشَاهِدِ بِالْمَدِينَةِ وَهِيَ نَحْوُ ثَلَاثِينَ مَوْضِعًا يَعْرِفُهَا أَهْلُ الْمَدِينَةِ.

وَيَسِّنُ زِيَارَةَ الْبَقِيعِ وَقَبَاءَ وَأَن يَأْتِيَ بئرِ أَرِيْسٍ⁵⁹⁵ فَيَشْرَبُ مِنْهَا⁵⁹⁶ وَيَتَوَضَّأُ وَكَذَلِكَ⁵⁹⁷ بَقِيَّةَ الْآبَارِ⁵⁹⁸ السَّبْعَةِ وَقَدْ نَظَّمَهَا بَعْضُهُمْ⁵⁹⁹ فَقَالَ:⁶⁰⁰

إِذَا زُمْتَ آبَارَ النَّبِيِّ بِطَيْبَةِ • فَعِدَّتُهَا سَبْعُ مَقَالًا بِلا وَهْنِ

أَرِيْسٍ وَعَرَسُ رُومَةَ وَبِضَاعَةَ • كَذَا بَصَّةٌ قُلِّ بِئْرُ حَاءٍ مَعَ الْعَهْنِ

وينبغي المحافظة على الصلاة في مسجده الذي كان في زمنه⁶⁰¹ فالصلاة فيه بألف صلاة.⁶⁰²

⁵⁹³ "السنن الصغير" للبيهقي، كتاب المناسك، ٢١٠/٢ (١٧٧٠).

⁵⁹⁴ ن س: وَلِيَسْتَشْفِعُ.

⁵⁹⁵ الأريس بئر بالمدينة قريب من مسجد قبا، يقال أن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تفل فيها فصهر ماؤها عذبا ومن قبل كان أجاجا، ويروى أن خاتم النبي عليه الصلاة والسلام سقط فيها من يد أمير المؤمنين عثمان بن عفان فلم يوجد بعد. ينظر صحيح البخاري، ١٥٧/٧ (٥٨٧٣)؛ صحيح مسلم، ٦٥٦/٣ (٥٤ - ٢٠٩١)؛ رحلة ابن جريز لابن جريز، ص ١٧٥؛ معجم البلدان للحموي، ٢٩٨/١؛ الوفاء للسهودي ١٢٣/٣.

⁵⁹⁶ ش: من مائها.

⁵⁹⁷ ش: ويأتي.

⁵⁹⁸ الآبَارُ جمع قَلَّةٍ للبرِّ مقلوب ألفه من الهمزة والأصل أَبَارٌ. ينظر مختار الصحاح للرازي، ٢٨/١؛ لسان العرب لابن منظور، ٣٧/٤.

⁵⁹⁹ هو أبو اليمن الزين المرغي. التحفة اللطيفة للسخاوي، ٣٨/١؛ خلاصة الوفاء للسهودي، ص ٣٨٨.

⁶⁰⁰ ن ش - إِذَا زُمْتَ آبَارَ النَّبِيِّ بِطَيْبَةِ | فَعِدَّتُهَا سَبْعُ مَقَالًا بِلا وَهْنٌ. وفي هامش ن: أوله: إِذَا زُمْتَ آبَارَ النَّبِيِّ بِطَيْبَةِ فَعِدَّتُهَا سَبْعُ مَقَالًا بِلا وَهْنٌ. نور.

⁶⁰¹ يكرّر المؤلف ذلك البحث مرّتين بعد، وكذا يكرّر بحث زيارة البقيع وزيارة قبا وزيارة الآبار، ولعلّه للاهتمام.

⁶⁰² الحديث في هذا كما في صحيح البخاري: «صلاة في مسجدي هذا خيرٌ من ألف صلاةٍ فيما سواه إلا المسجد الحرام». ينظر صحيح البخاري، ٦٠/٢ (١١٩٠)؛ صحيح مسلم، ١٣/٢ (٥٠٨).

وليحذر من الطواف بقبره عليه السلام⁶⁰³ ومن الصلاة داخل الحجرة⁶⁰⁴ بقصد تعظيمه! ويكره إصاق الظهر والبطن بجدار القبر كراهةً شديدةً ومسحُه⁶⁰⁵ باليد وتقبيلُه بل الأدب أن يبعد عنه كما لو كان بحضرتة صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم في حياته.

ويسنُّ أن يصوم بالمدينة ما أمكنه وأن يتصدَّق على جيران رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم المقيمين والغرباء بما أمكنه.

20. [باب الخروج من المدينة المنورة]

وإذا أراد السفر استُحِبَّ أن يُودَّعَ⁶⁰⁶ المسجد بركعتين ويأتي القبر الشريف ويعيد السلام الأوَّل⁶⁰⁷ ويقول: «اللهم لا تجعله آخر العهد من حرم رسول الله صَلَّى اللهُ عليه وسلَّم ويسِّر لي العود إلى الحرمين سيلاً سهلاً وارزقني⁶⁰⁸ العفو والعافية في الدنيا والآخرة وودِّنا⁶⁰⁹ إلى أهلنا سالمين غانمين.» وينصرف تلقاء وجهه ولا يمشي القهقريّ.

ولا يجوز لأحد استصحاب شيء من الأُكْر المَعْمُولَة من تراب الحرمين ولا من الأباريق⁶¹⁰ والكيزان المعمولة من ذلك.⁶¹¹ ومن البدع تقرب العوام بأكل التمر الصيحياني⁶¹² في الروضة وإلقاء النواة إلى القبر.

⁶⁰³ ش - عليه السلام.

⁶⁰⁴ ش: الحجرة.

⁶⁰⁵ ش: ومسّه.

⁶⁰⁶ ش: ودع المسجد. بدل أُسْتُحِبَّ أن يُودَّعَ.

⁶⁰⁷ ش: الأولى.

⁶⁰⁸ ش: وارزقنا.

⁶⁰⁹ ش: وارددنا.

⁶¹⁰ في هامش س: نَشْتُ - مِسِينُ [هما كلمان كرديان].

⁶¹¹ ش - المعمولة من ذلك.

⁶¹² نوع من تمر المدينة لونه أسود. مختار الصحاح للرازي، ١/١٨١؛ لسان العرب لابن منظور، ٥٢٢/٢.

فيقول: السلام عليك يا رسول الله السلام عليك يا نبي الله السلام عليك يا خيرة الله السلام عليك يا خير خلق الله السلام عليك يا حبيب الله السلام عليك يا نذير السلام عليك يا بشير السلام عليك يا طهر السلام عليك يا طاهر السلام عليك يا نبي الرحمة السلام عليك يا نبي الأمة السلام عليك يا أبا القاسم السلام عليك يا رسول الله رب العالمين السلام عليك يا سيد المرسلين السلام عليك⁶¹³ يا⁶¹⁴ خاتم النبيين السلام عليك يا خير الخلائق أجمعين السلام عليك يا قائد العز المجليين السلام وعلى آلك وأهل بيتك وأزواجك وذريتك⁶¹⁵ وأصحابك أجمعين، السلام عليك وعلى سائر الأنبياء وجميع عباد الله الصالحين، جزاك الله يا رسول الله عنا أفضل ما جزى نبياً أو رسولاً عن أمته وصلى الله عليك كلما ذكرك ذاكر⁶¹⁶ وعقل عن ذكرك غافل⁶¹⁷ أفضل وأكمل وأطيب ما صلي على⁶¹⁸ أحد من الخلق أجمعين أشهد ألا إله إلا الله وحده لا شريك له واشهد أنك عبده ورسوله وخيرته من خلقه وأشهد أنك قد بلغت الرسالة وأديت الأمانة ونصحت الأمة وجاهدت في الله حق جهاده، اللهم وآته الوسيلة والفضيلة وابعثه مقاماً محموداً الذي وعدته وآته نهاية ما ينبغي أن يسئله السائلون اللهم صل على سيدنا⁶¹⁹ محمد عبدك ورسولك النبي الأمي وعلى آل محمد وأزواجه وذرياته كما صليت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم وبارك على محمد النبي الأمي وعلى آل محمد وأزواجه وذريته كما باركت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم⁶²⁰ إنك حميد مجيد.

ومن عجز عن حفظ هذا أو ضاق وقته عنه اقتصر على بعضه وأقله: السلام عليك يا رسول الله صلى الله عليه وسلم.⁶²¹

⁶¹³ ن س - السلام عليك.

⁶¹⁴ ن س: و.

⁶¹⁵ ش: ذريّاتك.

⁶¹⁶ ش: الذاكرون.

⁶¹⁷ ش: الغافلون.

⁶¹⁸ ش - على.

⁶¹⁹ ش - سيدنا.

⁶²⁰ ش + في العالمين.

⁶²¹ ش - صلى الله عليه وسلم.

ثمّ إن كان قد أوصاه أحد بالسلام على رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فليقل: السلام عليك يا رسول الله من فلان بن فلان، أو فلان بن فلان يسلم عليك يا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم.⁶²²

21. فصل في آدابه بعد خروجه من المسجد الشريف وفيه مسائل

21.1. الأولى ينبغي له⁶²³ أن ينزل بمحلّ قريب من المسجد المكرّم ليشاهد منه القبّة المكرّمة ويتفكّر فيما يُنزله الله تعالى من واسع كرمه وفضله عليها وفي الأنوار الصاعدة منها والضياء والإبتهاج والإشراق الباهرة⁶²⁴ والنواضر⁶²⁵ له صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ على الحالِّ بها، فإذا تفكّر ذلك وتأمّله يقوى رجائه في التوسّل به صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إلى ربّه عزّ وجلّ في قضاء مآربه وبلوغ مطالبه، ويسمع⁶²⁶ النداء ويُدرك الجماعة في المسجد النبويّ الشريف⁶²⁷ لتأكّد المحافظة على الصلاة بالجماعة فيها⁶²⁸ فإنّها فرصة عظيمة من فُرص الدهر، ويجعلها الزائر من أهمّ المهمّات ويصرف في أمهات الأعمال⁶²⁹ جميع زمنه، ولا يُضَيِّع مَوَاسِمَ الخيرات سُدىً⁶³⁰ فإن تضييعها حرمانٌ أيّ حرمانٍ خصوصاً في ذلك المكان المبارك القدر والشأن، ويجري مثله في مكّة المكرّمة⁶³¹ لمن يكون بها⁶³² حاجّاً أو ساكناً.

21.2. الثانية⁶³³ من المثائل ملازمة الصلوات الخمس بالجماعة⁶³⁴ كلّها في المسجد النبويّ مع نيّة الإعتكاف كما مرّ.⁶³⁵

⁶²³ ش - له.

⁶²⁴ ش: الباهر. | والباهرة بمعنى اللامعة يقال للقمر الذي غلب ضوءه النجوم قمرٌ باهرٌ. مختار الصحاح للرازي، ٤١/١.؛ لسان العرب لابن منظور، ٨١/٤.

⁶²⁵ ش: الفاخر. | النضرة الحسن والرونق والناضرة بمعنى الحسن والجميل والمشرقة، قال تعالى: ﴿وَجُودٌ يُؤْمِنُ نَاضِرَةٌ﴾ [القيامة، ٢٢/٨٥]، ينظر: مختار الصحاح للرازي، ٣١٢/١؛ لسان العرب لابن منظور، ٢١٣/٥.

⁶²⁶ ش: ويسمع.

⁶²⁷ ن س - الشريف.

⁶²⁸ ش - فيها.

⁶²⁹ ن س+ وهو أصلها.

⁶³⁰ س: سُدىً.

⁶³¹ س: المشرقة؛ وفي هامش ن: المشرقة خ م.

⁶³² ش - بها.

⁶³³ ش: والثانية.

21.3. الثالثة زيارة بقيع المبارك

كلّما دخل ينبغي⁶³⁶ للزائر أن يتأسّى بالنبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فإنه عليه الصلاة والسلام كان كثيراً ما يخرج إلى بقيع العَرَقَدِ ويدعو لمن فيه، «وقد خرج صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إلى البقيع ليلة النصف من شعبان فسجد فيه طويلاً حتى ظنَّ أنه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُبِضَ». ⁶³⁷ وروى الإمام المالك رضي الله عنه: أنه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال: «بُعِثْتُ إِلَى أَهْلِ الْبَقِيعِ لِأُصَلِّيَ عَلَيْهِمْ». ⁶³⁸ أي أَدْعُو لَهُمْ، والخروج يوم الجمعة أكثر تأكيداً من غيره من الأيام وأن يكون بعد صلاة الجمعة لما قيل أنّ سكّان القبور يتفرغون للزائر بعد صلاة الجمعة وَيَتَهَيَّئُونَ لَهُمْ.

فمن آداب زيارة البقيع ابتداء الزائر بالسلام على النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وعلى صاحبيهِ رضي الله عنهما ⁶³⁹ فإذا انتهى إلى البقيع قال: «السلام عليكم دار قوم مؤمنين وإنا إن شاء الله بكم لاحقون». ⁶⁴⁰ اللهم اغفر لأهل البقيع اللهم اغفر لنا وهم. وقوله دار أي يا دار وعبرَ بها تجوّزاً من اسم الحال إلى المحلّ إذ الكلام لا يكون للجمادات بل للأحياء ومن جملتهم الأرواح فهي المرادة هنا والاستثناء للتبرُّك، والمراد من البقيع العرقد بالغين المعجمة ووصفه بالعرقد ⁶⁴¹ تشبيهاً به لأنّه كان ⁶⁴² كثيراً الشؤك. ⁶⁴³

⁶³⁴ ش - بالجماعة.

⁶³⁵ مرتين أي أنفا وفي باب زيارة المدينة المنورة.

⁶³⁶ ش: وينبغي.

⁶³⁷ شعب الإيمان للبيهقي، ٣٥١/٨ (٥٩٢٨).

⁶³⁸ الموطأ للمالك بن أنس، ٣٤١/٢ (٢٨٢-٨٢٧).

⁶³⁹ ن - رضي الله عنهما.

⁶⁴⁰ صحيح مسلم، ٢١٨/١ (٢٤٩)؛ سنن النسائي، ٩٣/٤ (٢٠٣٩).

⁶⁴¹ العرقد كبار العوسج "شجر من الفصيلة البازنجانيّة أوراقه لحميّة وفروعه شائكة وثماره مخروطية تؤكل، وسيقانه وفروعه

بيض طيب الرائحة". تهذيب اللغة للأزهري، ١٩٠/٨؛ معجم اللغة العربية المعاصرة لأحمد مختار عمر، ٦١٢/٢.

⁶⁴² ش - كان.

⁶⁴³ ن: - والمراد من البقيع العرقد بالغين المعجمة ووصفه بالعرقد تشبيهاً به لأنّه كان كثيراً الشؤك. صح هامش.

وينبغي للزائر أن يتدعى بالقبور الظاهرة فيه مثل⁶⁴⁴ قبر عثمان بن عفان⁶⁴⁵ رضي الله عنه لأنه أفضل من في البقيع ثم بقبر العباس رضي الله عنه ثم بالحسن⁶⁴⁶ رضي الله عنه بجنب العباس ثم بأمه⁶⁴⁷ فاطمة الزهراء بجنبه رضي الله عنها⁶⁴⁸ وهي أفضل نساء عالمها كما ورد في الحديث،⁶⁴⁹ فإن الأرجح أنّها إلى جنب ابنها سيدنا الحسن رضي الله عنهم أجمعين ثم بزین العابدين⁶⁵⁰ عليّ ابن حسين ابن عليّ زوج البتول وابن عمّ الرسول ثمّ بأنه محمّد الباقر ثمّ بابنه جعفر الصادق رضي الله عنهم. وهؤلاء كلّهم بقبة واحدة⁶⁵¹ ثمّ بسيدنا إبراهيم ابن النبيّ صلّى الله عليه وسلّم ومعه في جنبه في القبّة⁶⁵² جماعة من الصحابة رضي الله⁶⁵³ عنهم⁶⁵⁴ ويسلم عليهم أيضا ويتبرّضون عنهم ثمّ بمسجد أبي سفيان رضي الله عنه ابن الحارث عمّ النبيّ صلّى الله عليه وسلّم وينسب الآن لعقيل رض⁶⁵⁵ بن أبي طالب وهو أي عقيل إنّما توفّي بالشام ثمّ بأمهات المؤمنين وكلّهنّ⁶⁵⁶ هناك إلا خديجة رضي الله عنها وعن سائر أمهات المؤمنين فإنها بمكة وإلا ميمونة فإنها بسرف،⁶⁵⁷ وهذا الترتيب هو الظاهر ولا يضرّ أن يبدأ بخلاف ذلك.⁶⁵⁸

⁶⁴⁴ ن س: ك.

⁶⁴⁵ ش - بن عفان.

⁶⁴⁶ ش: الحسن.

⁶⁴⁷ ش: يأتي.

⁶⁴⁸ ش: عنهما.

⁶⁴⁹ يشير إلى حديث «أفضل نساء أهل الجنة خديجة بنت خويلد وفاطمة بنت محمّد وآسية بنت مزاحم امرأة فرعون ومريم بنت عمران» ورواه الإمام أحمد في مسنده، في مسند بني هاشم برواية مختلفة، ينظر مسند أحمد/٤/١٠٩ (٢٦٦٨-٢٩٠١).^{٢٩٠١-٢٩٥٧}.

⁶⁵⁰ ش + ابن.

⁶⁵¹ وفي يومنا ليس في البقيع قبة، بل هدم القباب وأنصاب المقابر.

⁶⁵² ش: بالقبّة.

⁶⁵³ ش + تعالى.

⁶⁵⁴ ن: - رضي الله عنهم.

⁶⁵⁵ ش - رض.

⁶⁵⁶ ش: فإنّهنّ.

⁶⁵⁷ السرف واديبعد عن مكة مقدار عشر كلمتر ويقع شمالها ويقطعه طريق المدينة. معجم البلدان للحموي ٣/٢١٢؛ معالم مكة لعاتق البلادي، ١/٢٥.

ويزور أيضا قبر مالك بن ⁶⁵⁹ أنس رضي الله عنه وكذا نافع ⁶⁶⁰ بجنبه في قبّة لطيفة على ما يُقال، ⁶⁶¹
 والمشهد المشهور بفاطمة بنت أسد أم عليّ رضي الله عنهما والأقرب ⁶⁶² أنّه مشهد سعد بن معاذ سيّد
 الأنصار ⁶⁶³ رضي الله عنهم ⁶⁶⁴ لأنّ ما ذكره القدماء لا ينطبق إلا على ذلك السيّد.

ويحتّم زيارته بقبر صفيّة عمّة النبيّ صلّى الله عليه وسلّم ورضي الله عنها، ويزور أيضا مشهد إسماعيل
 بن جعفر الصادق رضي الله عنه بركن السور من داخله قبالة العباس رضي الله عنهم ومالك بن سنان
 والد أبي سعيد الخدريّ رضي الله عنهما ⁶⁶⁵ يلصق ⁶⁶⁶ السور غربيّ المدينة المشرفة، ومشهد النفس
 الزكيّة ⁶⁶⁷ محمّد بن عبد الله بن الحسن بن عليّ رضي الله عنهم وهو خارج السور شرقيّ البقيع. ⁶⁶⁸

⁶⁵⁸ ن س: إذا بدأ بخلافه.

⁶⁵⁹ س: ابن.

⁶⁶⁰ هو أبو رويم نافع بن عبد الرحمن بن أبي نعيم أحد القراء السبعة توفى سنة ١٦٩ هجرية ودفن في البقيع وقبره عند قبر
 الإمام مالك. ينظر سلم الوصول إلى طبقات الفحول لكاتب جلبي، ٣/٣٦٦.

⁶⁶¹ وهذا القبة أيضا ليست موجودة الآن.

⁶⁶² في هامش ن: كتب على واو والأقرب حرف 'خ'.

⁶⁶³ ش - سيّد الأنصار.

⁶⁶⁴ ش: عنه.

⁶⁶⁵ ن: عنه. س: رض.

⁶⁶⁶ ش: يباطن.

⁶⁶⁷ معروف بهذا اللقب. خرج علي الدولة العباسية في وقت أبو جعفر المنصور وقتل سنة ١٤٥ هجرية من طرف الدولة
 في المدينة المنورة ودفن في البقيع. ينظر التحفة اللطيفة للسخاوي، ١/٤٣؛ الأعلام للزركلي، ٦/٢٢٠.

⁶⁶⁸ ن س: سلّع.

21.4. الرابعة [زيارة أحد]

يسنُّ له⁶⁶⁹ أن يأتي متطهراً قبور الشهداء بأحد، ويبدأ بسيد الشهداء حمزة رضي الله عنه⁶⁷⁰ عم سيدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ويكرّر بعد صلاة⁶⁷¹ الصبح بمسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى⁶⁷² يعود ويُدرك فريضة جماعة الظهر في المسجد المكرّم، والأصل⁶⁷³ أن يكون ذلك اليوم الخميس إن وافق⁶⁷⁴ وأنفق للزائر ذلك⁶⁷⁵ لأنّ الموتى يزيد علمهم بالزائرين فيه للأدلة على دوام علمهم بزوارهم يوم الجمعة ويوماً قبله ويوماً بعده كما نقل في الإحياء⁶⁷⁶ عن محمد بن واسع⁶⁷⁷ أنّه بلغه ذلك،⁶⁷⁸ والمطلوب يوم الجمعة التبرُّك ويوم السبت الذهاب لقبأ نفسه فتعين الخميس لأحد.⁶⁷⁹ وقال محقق الحنفية الكمال بن

⁶⁶⁹ ش - له.

⁶⁷⁰ ش: عنهم.

⁶⁷¹ ن س: صلوة.

⁶⁷² ش + أنّه.

⁶⁷³ ش: والأفضل.

⁶⁷⁴ ش - إن وافق.

⁶⁷⁵ ش: الزائرون على ذلك. بدل للزائر ذلك.

⁶⁷⁶ إسمه بالتام: إحياء علوم الدين لأبي حامد زين الدين محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي الطوسي اشتهر بحجة الإسلام، من كبار فقهاء الشافعية ومن فحول المتكلمين والأصوليين والمتصوفين، صاحب الذكاء المفرد قرأ على إمام الحرمين الجويني من مؤلفاته الوسيط والبسيط والوجيز والخلاصة في الفقه والمستصفي في الأصول، عاش في القرن الخامس الهجري وتوفي سنة خمس وخمسة بالطابان. سير أعلام النبلاء للذهبي ٢٦٧/١٤ ؛ وفيات الأعيان لابن خلكان، ٢١٦/٤.

⁶⁷⁷ أبو بكر محمد بن واسع بن جابر الأزدي من نسل التابعين، إمام وقدوة وفقه وذاهد ومن ثقات الرواة في الحديث، فقد روى منه مسلم وأبو داود والنسائي والترمذي، توفي سنة ١٢٣ هجريا. سير أعلام النبلاء للذهبي ١١٩/٦ ؛ الأعلام لخير الدين بن محمود بن محمد الزركلي الدمشقي، ١٣٣/٧.

⁶⁷⁸ يمرّ هذا البحث في الإحياء في كتاب المراقبة والمحاسبة في موضوع زيارة القبور بهذه العبارة: "وكان محمد بن واسع يزور يوم الجمعة فقبل له لو أخرجت إلى يوم الأثنين قال بلغني أن الموتى يعلمون بزوارهم يوم الجمعة ويوماً قبله ويوماً بعده".

ينظر: الإحياء، ٤٩١/٤.

⁶⁷⁹ ش - لأحد.

الهَمَام: ⁶⁸⁰ ويزور أُحُدًا للحديث الصحيح: «أُحُدُ جِبَلٌ يُجِبُّنَا وَنُجِبُّهُ» ⁶⁸¹ انتهى ⁶⁸² أي ينبغي للزائر أن يتوجّه إلى نفس ⁶⁸³ جبل أُحُدٍ ويزوره بأن يقرأ عنده ما تيسّر من القرآن أو يذكر الله بأنواع ما ألهمه الله تعالى من الأذكار ويصلي على النبي صلى الله عليه وسلم مع الإكثار فيجمع بين ذلك كلّ حِصَّةٍ ⁶⁸⁴ من ليلٍ أو نهارٍ حيث زار.

21.5. الخامسة [زيارة قُبا]

يستحب استحباباً متوكّداً ⁶⁸⁵ أن يأتي متطهراً من المدينة إلى مسجد قُباَ نواياً بزيارته التقرب إلى الله بالصلاة فيه للحديث الصحيح: «صلاة في مَسْجِدِ قُباَ كَعُمْرَةٍ». ⁶⁸⁶ وأخرج الشيخان: «كان صلى الله عليه وسلم يأتيه ⁶⁸⁷ كلَّ سَبْتٍ». ⁶⁸⁸ لما أنّ الموتى يعلمون بزائرهم يوم الجمعة ويوماً قبله ويوماً بعده، وأعطى أهل أحد يوم الخميس لأهم أفضل فبقى السبت لأهل قُباَ، وحيث كان الإستحبابُ زيارة قُباَ يوم السبت فلا تفاوت في الفضيلة والله أعلم.

⁶⁸⁰ اسمه بالتامّ كمال الدين محمد بن عبد الواحد بن عبد الحميد بن مسعود السّواسي ثم الإسكندري ثمّ القاهري، عالم الأصول والتفسير والحساب واللغة والمنطق، من كبار مذهب الحنفية ومجتهديه ومحقق عصره، لُقّب بمُفْتِي الأنام ولد بالإسكندرية وأصله من سيواس من ولاية الجمهورية التركية الآن، جاور بالحرمين مدّة، وتوفي سنة ٨٦١ هجرية بقاهرة مصر ودفن بها، من مؤلّفاته التحرير في أصول الفقه وزاد الفقير في فروع المذهب الحنفية. سلم الوصول إلى طبقات الفحول لكاتب جلي، ٣/١٨٢؛ الأعلام للزركلي، ٦/٢٥٥.

⁶⁸¹ صحيح البخاري، ٦/٨ (٤٤٢٢) صحيح مسلم، كتاب الحج، ٢/١٠١١ (١٣٩٢).

⁶⁸² أي عبارة ابن الهمام وهي يمرّ في كتابه فتح القدير في كتاب الحج بهذه الشكل: "ويزورُ جبل أُحُدٍ نفسه ففي الصحيح عنه...". ينظر فتح القدير لابن همام، ٣/١٨٣.

⁶⁸³ ش - نفس.

⁶⁸⁴ ش - حِصَّة.

⁶⁸⁵ ش: مؤكّداً.

⁶⁸⁶ متن الحديث في التاريخ الكبير للبخاري هكذا: «من أتى مسجد قُباَ فصلّى فيه كانت كَعُمْرَةٍ». ينظر التاريخ الكبير للبخاري، ٢/٤٧ (١٦٣٩)؛ سنن ابن ماجه، ١/٤٥٣ (١٤١١)؛ السنن الكبرى للبيهقي، ٥/٤٠٨ (١٠٢٩٥).

⁶⁸⁷ ن - يأتيه صح هامش.

⁶⁸⁸ صحيح البخاري، ٢/٦٠ (١١٩١)؛ صحيح مسلم، ٢/١٧ (١٣٩٩).

ويأخذ مما مرّ مشرّوعيته شدّ الرّحل له وصحّة نذر الصلاة به ولعلّ عدم ذكره مع المساجد الثلاثة في حديث: «لا تُشدُّ الرّحال..»، آه.⁶⁸⁹ اكتفاءً بما خصّه النبيّ صلّى الله عليه وسلّم به⁶⁹⁰ من زيارته والحديث عليه على أنّه مسجده أيضاً وهو تابع لزيارة مسجده⁶⁹¹ الكبير لأنّ قوله صلّى الله عليه وسلّم في: ﴿لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى﴾ آه، [التوبة، ١٠٨/٩].⁶⁹² «هو مسجدكم هذا»⁶⁹³ يُشير صلّى الله عليه وسلّم إلى مسجد المدينة المشرفة لا ينفى ذلك عن مسجد قُبا، فليُفهم هذا فإنه من المهمّات.

21.6. السادسة [زيارة آبار المدينة المنورة]

يسنّ له أن يأتي الآبار التي بالمدينة وهي سبعة آبار مشهورة كما قال النووي:⁶⁹⁴ «كان النبيّ صلّى الله عليه وسلّم يتوضّأ ويشرب⁶⁹⁵ منها ويغتسل»⁶⁹⁶. وذلك اقتفاءً لآثاره صلّى الله عليه وسلّم.

⁶⁸⁹ ش: الخ. | وتام متن الحديث كما في صحيح البخاري: «لا تشدّ الرّحال إلا إلى ثلاثة مساجد: المسجد الحرام، ومسجد الرسول صلّى الله عليه وسلّم، ومسجد الأقصى». ينظر صحيح البخاري، ٦٠/٢ (١١٨٨) ؛ صحيح مسلم، ١٤/٢ (١٣٩٧).

⁶⁹⁰ ن س - به.

⁶⁹¹ ن س: في الزيارة لمسجده. بدل لزيارة مسجده.

⁶⁹² ش - آه.

⁶⁹³ ينظر صحيح مسلم، ١٥/٢ (١٣٩٨) ؛ مسند أحمد، ٢٧٢/١٧ (١١١٧٨).

⁶⁹⁴ أبو زكريّا محي الدين يحيى بن شرف الحوراني النووي، شيخ المذهب الشافعيّة ومحرّره ومهذّبه وضابطه ومرتبّه، وإمام المحدثين في زمنه وعلامة عصره، ولد بنوى قرية حوزان بسورية، أقام بدمشق وتعلّم فيها زمنا طويلا ثمّ جاء إلى منشأ حياته نوى وتوفّي بها سنة ٦٧٦ هجريًا، والإمام لم يتزوّج قطّ بل قضى طول حياته في تحصيل العلم وتبيينه، ألف تأليفات كثيرة منها المنهاج، والأذكار، ورياض الصالحين، والتقريب، والتيسير، والمجموع، والفتاوى. طبقات الشافعيّين لابن كثير ٩١٠/١ ؛ الأعلام للزركلي، ١٤٩/٨.

⁶⁹⁵ ش: فيشرب.

⁶⁹⁶ هي بئر أريس. ينظر صحيح البخاري، ٨/٥ (٣٦٧٤) ؛ صحيح مسلم، ٨٦٨/٤ (٢٩ - ٢٤٠٣) ؛ ينظر الإيضاح للنووي، ٤٥٨/١.

21.7. السابعة [زيارة مساجد المدينة المنورة]

يُسَنُّ له أن يأتي المساجد التي في المدينة وهي نحو⁶⁹⁷ ثلاثين موضعاً يعتمد في معرفتها على خبيرٍ من⁶⁹⁸ أهل المدينة أو على⁶⁹⁹ **تاريخ السَّمْهُودِيَّ**⁷⁰⁰ رحمه الله تعالى وشكَّرَ سَعْيِهِ إنْ تيسَّرَ له هذا التاريخ،⁷⁰¹ وإلا فحيث تحقَّق مكاناً ورد فيه أثرٌ معتَبَرٌ أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى فيه في المدينة كما جرى عليه صاحب الشِّفَاءِ⁷⁰² رحمه الله.⁷⁰³

⁶⁹⁷ ش - نحو.

⁶⁹⁸ ش - من.

⁶⁹⁹ ن س: وعلى.

⁷⁰⁰ يقصد المؤلف كتاب: "وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى" للإمام الحافظ السيّد نور الدين أبو الحسن عليّ بن عبد الله بن أحمد الحسنيّ القاهري الشافعي السمهودي، مؤرّخ المدينة المنورة وفقهها ومفتيها، ولد في سمهود وهي قرية كبيرة على شاطئ نيل مصر ثمّ جاء المدينة المنورة واستوطنها حتّى توفّي بها سنة ٩١١ هجريّاً، وله **وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى** و**خلاصة الوفاء** و**جواهر العقدين** و**الفتاوى**. ينظر **الضوء اللامع لأهل القرن التاسع** للسخاوي، ٢٤٥/٥؛ **معجم المؤلفين** لعمر رضا الكحالة، ١٢٩/٧.

⁷⁰¹ ينظر **الوفاء للسمهودي**، ٣١/٣-٧٤.

⁷⁰² ينظر "الشفا للقاضي عياض، ١٦-٨/٢ | وصاحب الشفاء أبو الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصوبي السبتي المالكي، كان عالم المغرب وإمام وقته في الفقه والحديث والتفسير والآلة والشعر، ولد بسبته وذهب الى أندلس لتحصيل العلم ثم عاد وتوفي سنة ٥٤٤ هجرياً في مراكش بلدة من بلاد فاس جانب المحيط الأطلنطي من مؤلفاته **شرح صحيح مسلم**، و**الإلماع إلى معرفة أصول الرواية**، و**تقييد السماع**. ينظر **وفيات الأعيان** لابن خلكان ٤٨٤/٣؛ **سلم الوصول إلى طبقات الفحول** لكاتب جلي، ٤٣٢/٢.

⁷⁰³ ن: رح؛ ش + هنيئاً لمن زار خير الورى • وحطّ عن النفس أو زارها • فإنّ الشفاعة مضمونة • لمن حلّ طيبة أو زارها. وهذه الأبيات تنسب إلى ابن جرير الأندلسي لكن لم أجده في كتبه.

22. مصادر التحقيق

- إحياء علوم الدين؛
أبو حامد محمد بن محمد بن محمد الغزالي الطوسي (هـ. ٥٠٥).
تحقيق: دار المعرفة، بيروت، ٢٠٠٤ م.
- أخبار مكّة؛
أبو الوليد محمد بن عبد الله بن أحمد بن الأزرق الغساني المكي المعروف بالأزرق (ت. ٢٥٠ هـ).
تحقيق: رشدي الصالح ملحس، دار الاندلس للنشر، بيروت، د.ت.
- أساس البلاغة؛
جار الله أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد الزمخشري (ت. ٥٣٨ هـ).
تحقيق: محمد باسل عيون السود، دار الكتب العلميّة، بيروت، ١٤١٩ هـ.
- الإشارات إلى معرفة الزيارات؛
أبو الحسن علي بن أبي بكر بن علي الهروي (ت. ٦١١ هـ).
تحقيق ونشر: مكتبة الثقافية الدينية، القاهرة، ١٤٢٣ هـ.
- الأعلام؛
خير الدين بن محمود بن محمد الزركلي الدمشقي (ت. ١٣٩٦ هـ).
تحقيق: دار العلم للملايين، الطبعة الخامسة عشر، د.م.، ٢٠٠٢ م.
- الإفصاح علي مسائل الإيضاح؛
عبد الفتاح حسين
تحقيق ونشر: دار البشائر الإسلاميّة، بيروت، الطبعة الثانية، ١٤١٤ هـ.
- الإيضاح؛
أبو زكريا محي الدين يحيى بن شرف النووي (ت. ٦٧٦ هـ).
تحقيق: عبد الفتاح حسين، دار البشائر الإسلاميّة، بيروت، ١٤١٤ هـ.
- التاريخ الكبير؛
أبو عبد الله محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة البخاري (ت. ٢٥٦ هـ).
تحقيق ونشر: خان دائرة المعارف العثمانيّة بمراقبة محمد عبد المعيد، حيدرآباد، د.ت.

- التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة؛
شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي (ت. ٩٠٢هـ).
تحقيق ونشر: دار الكتب العلميّة، بيروت، ١٤١٤هـ.
- التبية في الفقه الشافعي؛
أبو إسحاق إبراهيم بن عليّ بن يوسف الشيرازي (ت. ٤٧٦هـ).
تحقيق ونشر: عالم الكتب، د.م.، د.ت.
- الجبال والأمكنة والمياه؛
جار الله أبو القاسم محمود بن عمرو بن أحمد الزمخشري (ت. ٥٣٨هـ).
تحقيق: أحمد عبد التّوّاب عوض، دار الفضيلة للنشر والتوزيع، القاهرة، ١٣١٩هـ.
- الحاوي الكبير في فقه مذهب الإمام الشافعي؛
أبو الحسن عليّ بن محمّد بن محمّد بن حبيب البصري البغدادي الشهير بالماوردي (ت. ٤٥٠هـ).
تحقيق: عليّ محمّد معوض - عادل أحمد عبد الموجود، دار الكتب العلميّة، بيروت، ١٤١٩هـ.
- السنن الصغير؛
أبو بكر أحمد بن حسين بن عليّ الخسروجدي الخراساني البيهقي (ت. ٤٥٨هـ).
تحقيق: عبد المظي أمين قلججي، جامعة الدراسات الإسلامية، كراتشي - باكستان ١٤١٠هـ.
- السنن الكبرى؛
أبو بكر أحمد بن الحسين بن عليّ بن موسى الخسروجدي الخراساني البيهقي (ت. ٤٥٨هـ).
تحقيق: محمد عبد القادر عطا، دار الكتب العلميّة، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤٢٤هـ.
- الشفا بتعريف حقوق المصطفى؛
أبو الفضل عياض بن موسى بن عياض اليحصوبي السبتي المالكي (ت. ٥٤٤هـ).
تحقيق: دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، ١٤٠٩هـ.
- الضوء اللامع لأهل القرن التاسع؛
شمس الدين أبو الخير محمد بن عبد الرحمن بن محمد السخاوي (ت. ٩٠٢هـ).
تحقيق: منشورات دار مكتبة الحياة، بيروت، د.ت.
- الفتوحات الربانيّة على الأذكار النوويّة؛
محمد ابن علان الصديقي المكي (ت. ١٠٥٧هـ).
تحقيق: دار إحياء التراث العربي، بيروت د.ت.

- المسالك والممالك؛

أبو إسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي الاضطخري المعروف بالكرخي (ت. ٣٤٦هـ).
تحقيق ونشر: دار صادر، بيروت، ٢٠٠٤م.

- المطلع علي ألقاظ المقنع؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أبي الفتح بن أبي الفضل البعلي (ت. ٧٠٩هـ).
تحقيق: محمود الأرنؤوط-ياسين محمود الخطيب، مكتبة السوادي للتوزيع، ١٤٢٣هـ.

- المنهاج؛

أبو زكريا محي الدين يحيى بن شرف النووي (ت. ٦٧٦هـ).
تحقيق: عوض قاسم أحمد، دار الفكر، د.م.، ١٤٢٥هـ.

- الموسوعة الموجزة في التاريخ الإسلامي؛

مجموعة من المؤلفين
تحقيق: المكتبة الشاملة، إعداد: أبو سعيد المصري، د.ت.، د.م.

- الموطأ؛

مالك بن أنس بن مالك بن عامر الأصبحي المدني (ت. ١٧٩هـ).
تحقيق: محمد مصطفى الأعظمي، مؤسسة زايد بن سلطان آل نهيان للأعمال الخيرية
والإنسانية، أبو ظبي، الإمارات، ١٤٢٥هـ.

- تاريخ السهودي (المسمي وفاء الوفا بأخبار دار المصطفى)؛

أبو الحسن نورالدين علي بن عبدالله السهودي، (ت. ٩١١هـ).
تحقيق: دار الكتب العلمية، بيروت، ١٤١٩هـ.

- تصحيح التصحيح وتحريف التحريف؛

صلاح الدين خليل بن أيبك الصفدي (ت. ٧٦٤هـ).
تحقيق: السيد الشرقاوي، مكتبة الخانجي، القاهرة، ١٤٠٧هـ.

- تهذيب الأسماء واللغات؛

أبو زكريا محي الدين يحيى بن شرف النووي (ت. ٦٧٦هـ).
تحقيق: شركة العلماء بمساعدة إدارة الطباعة المنيرية، دار الكتب العلمية، بيروت، د.ت.

- تهذيب اللغة؛

أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي (ت. ٣٧٠هـ).
تحقيق: محمد عوض، دار غحياء التراث العربي، بيروت، ٢٠٠١م.

- خلاصة الوفي بأخبار دار المصطفى؛

أبو الحسن نورالدين علي بن عبد الله السمهودي، (ت. ٩١١هـ).
تحقيق: محمد الأمين محمد محمود أحمد الجكيني، د.م.، د.ت.

- رحلة ابن بطوطة (المسمى تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)؛

ابن بطوطة أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي (ت. ٧٧٩هـ).
تحقيق ونشر: دار الشوق العربي، د.م. د.ت.

- رحلة ابن جبير؛

أبو الحسين محمد بن أحمد بن جبير الكنايني الاندلسي (ت. ٦١٤هـ).
تحقيق ونشر: دار بيروت للطباعة والنشر، بيروت، د.ت.

- سلم الوصول إلى طبقات الفحول؛

كاتب جلبي مصطفى بن عبد الله القسطنطيني العثماني (ت. ١٠٦٧).
تحقيق: محمود عبد القادر الأرنؤوط، مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية (إيرسيكا) (IRCICA)، إسطنبول، ٢٠١٠م.

- سنن ابن ماجه؛

إبن ماجه أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣هـ).
تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء الكتب العربية د.م.، د.ت.

- سنن أبي داود؛

أبو داود سليمان بن الأشعث الأزدي السجستاني (ت. ٢٧٥هـ).
تحقيق: محمد محي الدين عبد الحميد، المكتبة العصرية، بيروت، د.ت.

- سنن النسائي؛

أبو عبد الرحمن أحمد بن شعيب بن علي الخراساني النسائي (ت. ٣٠٣هـ).
تحقيق: عبد الفتاح أبو غدة، مكتبة المطبوعات الإسلامية، الطبعة الثانية، حلب،

١٩٨٦هـ/١٤٠٦.

- سير أعلام النبلاء؛

شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قَائِمَاز الذهبي (ت. ٧٤٨هـ).
تحقيق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، مؤسسة الرسالة، الطبعة
الثالثة، ١٤٠٥هـ.

- شعب الإيمان؛

أبو بكر أحمد بن حسين بن علي الخسروجدي الخراساني البيهقي (ت. ٤٥٨هـ).
تحقيق: عبد العلي عبد الحميد حامد أشرف، مكتبة الرشد للنشر والتوزيع، رياض، ١٤٢٣هـ.
- صحيح البخاري (المسمى الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله صلي الله
عليه وسلم وسننه وأيامه)؛

أبو إسماعيل محمد بن إسماعيل الجعفي البخاري (ت. ٢٥٦هـ).
تحقيق: محمد بن ظهير بن ناصر، دار طوق النجاة، دمشق، د.ت.

- صحيح مسلم (المسمى المسند الصحيح المختصر بنقل العدل عن العدل الي رسول الله
صلي الله عليه وسلم)؛

مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشيري النيسابوري (ت. ٢٦١).
تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربي، بيروت، د.ت.

- طبقات الشافعيين؛

أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي (ت. ٧٧٤هـ).
تحقيق: أحمد عمر هاشم - محمد زينهم محمد عزب، مكتبة الثقافة الدينية، د.م.، ١٤١٣هـ.

- طبقات الشافعية الكبرى؛

تاج الدين عبد الوهاب بن تقي الدين السبكي (ت. ٧٧١هـ).
تحقيق: محمود محمد الطناحي - عبد الفتاح محمد الحلو، هجر للطباعة والنشر والتوزيع،
الطبعة الثانية، د.م.، ١٤١٣هـ.

- فتح القدير؛

كمال الدين محمد بن عبد الواحد بن عبد الحميد بن مسعود السّواسي ثمّ الإسكندري ثمّ
القاهري (ت. ٨٦١هـ).
تحقيق: دار الفكر للطبعة، د.م.، د.ت.

- **فقه اللغة وسرّ العربيّة؛**

أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الثعالبي (ت. ٤٢٩هـ).
تحقيق: عبد الرزاق المهدي، إحياء التراث العربي، د.م.، ١٤٢٢هـ.

- **لسان العرب؛**

محمد بن مكرم بن علي أبو الفضل جمال الدين ابن منظور الأنصاري الرويفعي الإفريقي (٧١١هـ).
تحقيق: دار صادر، بيروت، الطبعة الثالثة ١٤١٤هـ.

- **مختار الصحاح؛**

زين الدين أبو عبد الله محمد بن أبي بكر الرازي (ت. ٦٦٦هـ).
تحقيق: يوسف الشيخ محمد، المكتبة العصرية، بيروت، ١٤٢٠هـ.

- **مراصد الإطلاع علي أسماء الأمكنة والبقاع؛**

صفيّالدين عبد المؤمن بن عبد الحق ابن شمائل القطيعي البغدادي الحنبلي (ت. ٧٣٩هـ).
تحقيق: ونشر: دار الجيل، بيروت، ١٤١٢هـ.

- **مسند أحمد؛**

أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني (ت. ٢٤١هـ).
تحقيق: شعيب الأرنؤوط-عادل مرشد، مؤسسة الرسالة، ١٤٢١هـ.

- **معالم مكّة التاريخية والأثرية؛**

عاتق بن غيث بن زوير بن زاير البلادي الحربي (ت. ١٤٣١هـ).
تحقيق ونشر: دار مكّة للنشر والتوزيع، د.م.، ١٤٠٠هـ.

- **معجم البلدان؛**

شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت. ٦٢٦هـ).
تحقيق: دار صادر، بيروت، ١٩٩٥م.

- **معجم اللغة العربيّة المعاصرة؛**

أحمد مختار عمر، ٨٥٩/٣. (ت. ١٤٢٤هـ).
تحقيق: فريق عمل، عالم الكتب، القاهرة، ١٤٢٩هـ.

- معجم المؤلفين؛

عمر بن رضا كحالة الدمشقي (ت. ١٤٠٨هـ).
تحقيق: مكتبة المثني، دار الاحياء، بيروت، د.ت.

- معجم لغة الفقهاء؛

محمد رواس قلعجي - حامد صادق قنبي

تحقيق ونشر: دار النفائس للطباعة والنشر والتوزيع، الطبعة الثانية، د.م.، ١٤٠٨هـ.

- معجم ما استعجم من أسماء البلاد والمواضع؛

أبو عبيد عبد الله بن عبد العزيز بن محمد البكري الأنلسي (ت. ٤٨٧هـ).
تحقيق ونشر: عالم الكتب، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٤٠٣هـ.

- معجم متن اللغة؛

أحمد رضا (عضو المجمع العلمي العربي بدمشق)
تحقيق ونشر: دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٣٧٩هـ.

- معجم مصطلحات الحج؛

عمر أنور الزبداني،

مراجعة: سليمان يعقوب، د.ن. دوحه، ٢٠٠٤،

- معجم المعالم الجغرافية في السيرة النبوية؛

عائق بن غيث بن زوير بن زاير البلادي الحربي (ت. ١٤٣١هـ).
تحقيق ونشر: دار مكة للنشر والتوزيع، مكة المكرمة، ١٤٠٢.

- نزهة المشتاق في اختراق الآفاق؛

محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسيني المعروف بالشريف الإدريسي، (ت. ٥٦٠هـ).
تحقيق: عالم الكتب، بيروت، ١٤٠٩هـ.

- وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان؛

أبو العباس شمس الدين أحمد بن محمد ابن خلكان البرمكي الإربلي (ت. ٦٨١هـ).
تحقيق: إحسان عباس، دار صادر، بيروت، ١٩٠٠م.

23. صور من نسخ مناسك الحج والعمرة

مناسك الحج والعمرة للشيخ الألبير شيخ الزينة واللمعة مولانا حنيفة

الشيخ فتح الله الورقاني المديني

في المناسك في داره

البراءة العلية
٣

صورة ١ من نسخة ملاً نور الله الكوديشكي

« ٣٦ »

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَمِنَ الْعَو

الْحَدِيثُ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى مُحَمَّدٍ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَعَدْلَهُ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ
 «بَابُ الْإِحْرَامِ» الْبَقَاءُ قِسْمَانِ وَمَكَانَيْنِ أَمَّا الزَّمَانِيُّ فَالْحَجُّ فَهُوَ شَوْلُ ذُو الْقَعْدَةِ وَعَشْرُ لَيْلٍ
 مِنْهُنَّ الْحَجَّةُ وَاللَّيْلَةُ مِنْ جَمِيعِ السَّنَةِ وَأَعْمَالُ الْعُمْرَةِ كَأَعْمَالِ الْحَجِّ فِي الطَّوَافِ وَالسُّبُحِ وَالْحَلْقِ بِرُؤُوسِهِ
 الْأَحْلَامِ وَالذِّيَابِ إِلَّا أَنْ تَلِسَ أَعْمَالَ الْعُمْرَةِ الْوُقُوفَ بِعَرَفَةَ وَالْبَيْتَ بِمِزْدَلَجٍ وَالسُّكُنَى بِأَيَّامِ الشُّبُحِ وَ
 رُبِّي الْحُدُوتِ بَلْ يَجْتَمِعُ بَعْدَ التَّوِاقُفِ وَالْحَلْقِ وَتَمَكَّنَ الْعُمْرَةُ الْمَنْفَرَةَ فِي جَمِيعِ السَّنَةِ . وَأَمَّا الْمَكَانِيُّ فَخَلْفُ كَابِكَةَ بَلَاءً
 كَانَتْ أَوْ غَيْرِهَا نَفْسٌ إِنَّ أَحْرَمَ بِالْحَجِّ وَحَدَّهُ أَوْ بِالْحَجِّ وَالْعُمْرَةَ عَلَى وَجْهِ الْقَائِنَةِ وَأَنَّ أَرَادَ الْأَحْلَامَ بِالْعُمْرَةِ
 وَحَدَّهَا قِسْمَانِ فِي الْحَجِّ وَالسُّبُحِ وَغَيْرِهِ وَأَمَّا غَيْرُ السَّاكِنِ بِمَكَّةَ فَوَاقِسُهُمْ خَمْسَةٌ ذُو الْحِجَّةِ وَالسُّبُحِ وَاللَّيْلَةُ بِأَيَّامِ
 عِلِّيٍّ لَنْ تَوْجَعُ مِنَ الْمَدِينَةِ الْمُنَوَّرَةِ وَالْحَجَّةِ الْمُسَمَّاةِ اللَّهُ بِرَبِّهِ لَنْ تَوْجَعُ مِنَ الشَّامِ عَلَى طَرِيقِ بَنِي أَوْسٍ
 مِصْرًا وَمِنَ الْمُقَرَّبِ وَقَرْنَهُ الْمَسْرُوعُ الْمُنَازِكِ وَقَرْنَهُ الْعَالِيَيْنِ تَوْجَعُ مِنْ حُدُودِ الْمَجَارِ وَمِنْ جَدِ الْبَيْتِ
 وَتَمَكَّنَ وَبَعْدَ الْأَحْلَامِ الْمَكْمَلِ لَنْ تَوْجَعُ مِنْ شَامَةِ الْبَيْتِ فَإِنَّ عَرَقَ لَنْ تَوْجَعُ مِنْ حُدُودِ الْعِرَاقِ وَسَائِرِ
 بِلَادِ الشَّرْقِ فَإِنَّ لَيْلَةَ إِحْدَانِهَا مِنْ مَحَازِنِهَا وَأَنَّ حَازِرَ مِيقَاتَيْنِ فَمِنْ أَقْرَبِهَا إِلَى الْحَرَمِ وَأَنَّ لَيْلَةَ إِحْدَانِهَا
 شَيْئًا مِنْهَا أَحْرَمَ عَلَى مَرَّحَلَيْنِ مِنْ مَكَّةَ وَأَنَّ جَاوِزَ مِنْ مَكَّةَ حَجًّا أَوْ عُمْرَةً الْبَيْتَةَ فَمِنْ حَجْمِ عَمَلِهِ لَنْ تَوْجَعُ
 الْعَوْدَ إِلَى لَمْ يَكُنْ لِعُذْرُفَانِ كَأَحْوِ وَالطَّرِيقِ أَوْ الْإِنْقِطَاعِ عَنِ الرَّفْقَةِ أَوْ صَبْحِ الْوَقْتِ أَحْرَمَ وَمَنْعَهُ فِي
 السُّبُحِ وَعَلَيْهِمْ . وَأَمَّا الْأَحْلَامُ الْقَبْلُ قَبْلَ الْأَحْلَامِ وَتَحْتَهُ الْمَاجِ الْفُضْلُ فِي عَشْرَةِ مَوَاضِعٍ لِلْأَحْلَامِ
 وَلِلْوُقُوفِ بِعَرَفَةَ وَلِلْوُقُوفِ بِمِزْدَلَجٍ بَعْدَ يَوْمِ النَّحْرِ وَالطَّوَافِ الْأَفَاضَةَ الذَّرْعُ طَوَافُ الْكَرْبِ وَالْحَلْقُ بِالذِّبِّ
 صَوْرَةُ الشُّكْلِ وَتَمَّا غَسَا رِجْلَيْهِمَا بِأَيَّامِ الشُّبُحِ وَوَأَحَدُ طَوَافِ الْوَلَاةِ وَيَسْتَحِبُّ الْحَجُّ قَبْلَ الْفُضْلِ حَلْقُ

عَلَى رَأْسِهِ عَشْرَةَ حُرْمَةً

CS Scanned with amScanner

صورة ٢ من نسخة ملاً نور الله الكوديشكي

« ٥٨ »

مکانا ورد فيه اثر معتبرا لله صلى الله عليه وسلم صلى في المدينة كما جرى عليه صاحب الشفاء

هذا ما جاد به شيخ الشريعة والطريقة وبرهان الحق والحقيقة بختمنا

ومولانا الشيخ فتح الله الورقاني ثم البديعي في

المناسك كالسبائك

جزاه الله عنا

خيرا
آمين

صورة ٣ من نسخة ملاء نور الله الكوديشكي

فَنَاسَكَ الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَتَعَالَى اللَّهُ فَدَعَا رُبَّهُ
 بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ
 سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ يَا أَيُّهَا الْحَرَامُ
 الْمَيْقَاتُ قِسْمَانِ زَمَانِيٌّ وَمَكَاتِيٌّ أَمَا الزَّمَانِيُّ لِلْحَجِّ فَهُوَ
 شَوَّالٌ وَذُو الْقَعْدَةِ وَعَشْرُ لَيَالِي مِنْ ذِي الْحِجَّةِ -
 وَاللُّعْمَةُ فَهُوَ جَمِيعُ الشَّئِ وَالْأَعْمَالُ الْعُمْرَةُ كَأَعْمَالِ
 الْحَجِّ فِي الطَّوَافِ وَالسَّعْيِ بَيْنَ الْجَبَلَيْنِ وَالْحَلْقِ بِلِ
 وَالْأَحْرَامِ وَالِدِّمَاءِ إِلَّا أَنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَعْمَالِ الْعُمْرَةِ -
 الْوُقُوفُ بِعَرَفَةَ وَالْمَبِيتُ بِمِنًى دَلِقَةَ وَالسُّكُنُ بِمِنًى
 أَيَّامَ التَّشْرِيقِ وَرَدُّهُ الْجُرَاتِ بِلِ يَحْتَلِلُ بَعْدَ السَّعْيِ

CS Scanned with CamScanner

صورة ١ من نسخة ش. سالم الأوخيني

بِتَحْتِ هَذِهِ النِّسْخَةِ اللَّيْلُ بِعَوْنِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ ٧٤
 الَّذِي إِلَيْهِ الْمَرْجِعُ وَالْمَأْتَبُ سَوِّدَهَا سَالِمُ الْمَذْنِبِ
 الَّذِي هُوَ أَحَقُّ بِالْحَقِّ أَصْلَ الْبَرِيَّةِ اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ
 أَهْلِ الشَّرِيعَةِ وَالْحَقِيقَةِ وَأَرْزُقْنَا الْعَفْوَ
 وَالْمَغْفِرَةَ وَالرَّهْدَايَةَ بِطَلْبِ وَأَرْجُونِ
 جَمِيعِ الْجَمَّاجِ الدَّعَاءِ فِي كُلِّ مَقَامِ الْخَيْرَاتِ
 سُبْحَانَ مَنْ بِيَدَيْهِ هَذِهِ النِّسْخَةُ
 الْمُنِيفُ رَجَائِ مِنْهُمْ أَنْ لَا
 يَنْسَانَا مِنَ الدَّعَاءِ فِي
 كُلِّ مَشْرِيدٍ كَرِيمٍ خُصُوصًا فِي الْمَلَكَةِ الْمَلَكُوتِ وَالْمَدِينَةِ الْمُنُورَةِ
 وَصَلَّى اللَّهُ وَسَلَّمَ عَلَی سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ

CS Scanned with CamScanner

24

صورة ٢ من نسخة ش. سالم الأوخيني

ذيل مناسك الحج والعمرة والزيارة المنسوبة
 الي سيدنا ومولانا الشيخ فتح الله الورقاني
 جمع الحقير الفقير خادم المعتبرة العلية
 العربكندية المسكين المستكين نصر
 الدين يشتمل تقريبا علي اربعمأة
 مسألة تتعلق بالحج والعمرة
 وزيارة المدينة المنورة
 علي ساكنها آلاف -
 التحيات امين

٢ ٢ ٢

٢

زيارة المدينة (١٨٤) المنورة

الك اقتفاً لآثاره ملي الله عليه وسلم . السابعة يسن له ان يأتي
لمسجد التي في المدينة وهي ثلاثون موضعاً يعتمد في معرفتها علي
بجاهل المدينة وعلي تاريخ السهوي رحمه الله وشكره ان
يسرله هذا التاريخ والافحيث تحقق مكانا ورد فيه ائرمعتبر انه صلي
لله عليه وسلم ملي فيه في المدينة كما جرى عليه ما حب الشفاء .
هنيئاً لمن زار خيراً لوري وحط عن النفس اوزارها
فان الشفاعة مضمونة لمن حل طيبة اوزارها
الي هنا تمت مناسك و آداب زيارة المدينة المنورة المنسوبة الي
خزرة الشيخ فتح الله الورقاني قدس الله سراره العلية وافاض علينا
ن وابل هممه العلية . آمين والحمد لله رب العالمين .